

Cypriano

Δορυφορικά συγκροτήματα κατοίκησης
στο Λαύριο των ορυχείων

Νυκτοχώρι

Ερρίκος Β΄

Πορτ' Εργαστήρια

Νεαπολι

Χεμινέο

Άννα-Μαριέττα Γκιώνη

Orbiting housing complexes
in the mining town of Lavrio

Πολυτεχνείο Κρήτης, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών

Ερευνητική Εργασία

“Δορυφορικά συγκροτήματα κατοίκησης στο Λαύριο των ορυχείων”

Άννα-Μαριέττα Γκιώνη

Επιβλέπων καθηγητής : Ν. Σκουτέλης

Λαύριο, 2019

Δημιουργία εξωφύλλου: Μικτή τεχνική-collage, τοπογραφικό σχέδιο από το οικογενειακό αρχείο του Π. Ε. Ζαρμπ και η άποψη της πόλεως του Λαυρίου από τον οικισμό της Πλάκας, λήψη από Α. - Μ. Γκιώνη.

Ευχαριστώ θερμά

Τον επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Ν. Σκουτέλη,
για τη συνεργασία,
την καθοδήγηση και
τις εύστοχες παρατηρήσεις του
καθ' όλη τη διάρκεια εκπόνησης της εργασίας

Επίσης, για την αρωγή τους με το δικό τους τρόπο :

την Όλγα Σενή, Αρχιτέκτονα Μηχ. ΕΜΠ, MSc Αστικής Ιστορίας Ε.Η.Ε.Σ.Σ., για την τροφογία σκέψη,
για την αγάπη της τόσο για τον τόπο όσο και για τους ανθρώπους του,
τον Κ. Γ. Μάνθο, Αρχιτέκτονα Μηχ. ΑΠΘ, MArch Pratt Institute, για τις συζητήσεις
και την πρόσβαση στο προσωπικό του αρχείο,
τον κ. Στάθη Φύτρο και τον κ. Νίκο Τσώνο, για τη μεταβίβαση πολύτιμων προφορικών μαρτυριών,
τις Ηρώ και Αθανασία Μαρκουλή, για την πρόσβαση στο αρχείο τους,
και τον Α. Χαδουμέλλη, Διευθυντή του Τεχνολογικού Πολιτιστικού Πάρκου Λαυρίου.

Μα πιο πολύ,
ευχαριστώ τους «δικούς μου»
για τη συμβολή στην ολοκλήρωση
αυτού του έργου τόσο ηθικά όσο και υλικά.

Στον παππού μου Παύλο Ζαρμπ,
για τις διηγήσεις του,
που λίγο πολύ
οδήγησαν στην εργασία
που κρατάτε στα χέρια σας.

Περίληψη

Αφετηρία της εν λόγω ερευνητικής εργασίας υπήρξε η αμιγής εμφάνιση της εργατικής κατοικίας την περίοδο του σχηματισμού της νεότερης πόλης του Λαυρίου, η οποία δημιουργήθηκε κι εξελίχθηκε παράλληλα με τη μεταλλευτική και μεταλλουργική κυρίως βιομηχανία της χώρας. Η συνύπαρξη των βιομηχανικών οικισμών με τη λειτουργία των μεταλλείων συνετέλεσαν στη δημιουργία, στη διαμόρφωση καθώς και στην εξέλιξη του ιδιόμορφου ύφους της πόλεως.

Πρόθεση της έρευνας είναι η διερεύνηση και η αναγνώριση των επιρροών ανατολής και δύσης στην κατοικία εμπερικλείοντας στη μελέτη την εξέλιξη της οργανωμένης δόμησης στον ευρωπαϊκό χώρο τέλη 19^{ου} αιώνα και αρχές 20^{ου}, μια χρονική περίοδο έντονης μετακίνησης πληθυσμών και ριζικών αλλαγών στον τομέα της κατοίκησης.

Στην πορεία, η μελέτη εστιάζει στους πληθυσμούς οι οποίοι κατέφτασαν στην περιοχή της Λαυρεωτικής την περίοδο 1865 έως 1930 με σκοπό την εύρεση εργασίας, καθώς και στον τρόπο με τον οποίο μεταφράστηκε αυτό αρχιτεκτονικά φέροντας στοιχεία διαφορετικών πολιτισμικών υποβάθρων. Εν ολίγοις, επιλέγονται 4 οικισμοί και εμβαθύνουμε στην εσωτερική διάρθρωσή τους. Αναλύεται επίσης ο σχεδιασμός που ακολουθήθηκε από τα εκάστοτε προγράμματα κοινωνικής κατοίκησης, δημιουργώντας παράλληλα μια ενιαία χωρική ολότητα.

Τέλος, εξετάζονται τα πορίσματα της έρευνας σε συνδυασμό με την ανάλυση που προηγήθηκε και τίθεται το ερώτημα ποιος θα είναι ο νέος ρόλος του Λαυρίου ως προς την υποδοχή και στέγαση πληθυσμών εν όψει των αλλαγών που επίκεινται.

Abstract

The starting point of this research has been the workers' housing development during the period of Lavrio's new formation as a planned city, which was created and evolved alongside the country's mining and metallurgical industry. The coexistence of the industrial settlements with the mining operations contributed to the creation of a particular style.

The aim of the research is to investigate and recognise the influences of eastern and western culture in the core of housing, tracing back to the evolution of workers' housing during the late 19th and early 20th century in Europe, a period of mass migration and radical changes in the housing sector.

In the process, we focus on the people who arrived in the area of Lavreotiki from 1865 to 1930, as well as on how their socio-cultural background was expressed with spatial elements. In short, four settlements are selected according to these criteria and their internal structure is examined. The strategy followed by the social housing programs is also analysed, while creating the dynamics of city formation.

Finally, the findings of the survey, in conjunction with the previous analysis, are being considered, while the question arises as to which role the city of Lavrio would play in the housing sector in view of the changes that are taking place.

Προσέγγιση

Στόχευση του πονήματος είναι να αναγνωριστεί η αρχιτεκτονική αξία των εργατικών κατοικιών που συναντώνται στην έκταση της Λαυρεωτικής, ώστε να μπορεί να κατευθυνθεί εξειδικευμένα η αποκατάστασή τους, όταν αυτό κριθεί αναγκαίο. Πιο συγκεκριμένα, αρχικά θα γίνει εντοπισμός, ανάλυση, καταγραφή των οικιστικών συνόλων με σκοπό να καταταχθούν σε επιμέρους κατηγορίες για να διευκολυνθεί η επιλογή κάποιων εξ αυτών για ανάλυση. Στη συνέχεια, μελετάται κάθε οικιστικό σύνολο από αυτά που επιλέχθηκαν ξεχωριστά τόσο σε κλίμακα πόλης όσο και σε κλίμακα κατοικίας, ενώ αναλύονται παράλληλα οι όποιες τοπικές ιδιομορφίες και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που παρατηρούνται.

Μακροσκοπικά :

- α. Εντοπισμός – κατηγοριοποίηση των εργατικών οικισμών
- β. Επιλογή ορισμένων οικιστικών συνόλων προς ανάλυση
- γ. Μελέτη δίπολου οικίας –εργασίας
- δ. Εξέταση λειτουργίας πόλεως ως σύνολο

Εστίαση στην :

- α. Τυπολογία κάθε οικιστικού συνόλου
- β. Ύπαρξη ή μη φορέα παραγωγής-διαχείρισης της κατοικίας
- γ. Προέλευση πληθυσμών
- δ. Ποιότητα ζωής –ταξικός καταμερισμός
- ε. Απόκτηση νέας ταυτότητας πληθυσμού

Όσον αφορά το ερευνητικό υλικό, πηγές άντλησης υπήρξαν οι εξής :

- α. έρευνα πεδίου, με αποτύπωση και φωτογράφιση περιοχής μελέτης,
- β. αρχειακή έρευνα, στα αρχεία του Τεχνολογικού Πολιτιστικού Πάρκου Λαυρίου, του Δήμου Λαυρεωτικής, του Οργανισμού Λιμένα Λαυρίου, του Οργανισμού Συγκοινωνιών Ελλάδος, του Οργανισμού Εργατικής Κατοικίας, της Εταιρείας Μελετών Λαυρεωτικής καθώς και σε ιδιωτικές συλλογές,
- γ. βιβλιογραφική έρευνα, στις βιβλιοθήκες : του Τεχνολογικού Πολιτιστικού Πάρκου Λαυρίου, της σχολής Αρχιτεκτόνων του ΕΜΠ (κτίριο Αβέρωφ, συλλογή Κ. Α. Δοξιάδη), του Maison du Patrimoine του Δήμου Quimper (FR) καθώς και από προσωπική συλλογή,
- δ. έρευνα στο διαδίκτυο : σε ιστότοπους περιοδικών αρχιτεκτονικής όπως του Δελτίου Συλλόγου Αρχιτεκτόνων, του περιοδικού Σύγχρονα Θέματα και του γαλλικού περιοδικού L'archéologie industrielle en France,
- ε. αξιοποίηση της προφορικής παράδοσης με συνεντεύξεις από σημερινούς κατοίκους των οικισμών.

Ξετυλίζοντας το κουβάρι

Σημείο εκκίνησης αυτής της έρευνας υπήρξε η απορία για μία συγκεκριμένη πτυχή της τοπικής ιστορίας εκείνη της αρχιτεκτονικής της πόλης του Λαυρίου. Ειδικότερα εκείνης της πρώτης απόπειρας κατοίκησης μίας περιοχής εκ του μηδενός.

Εκ πρώτης όψεως, παρατηρείται μία τοπική ιδιομορφία ενός συνονθυλεύματος ετερόκλητων στοιχείων. Σε δεύτερο πλάνο, διαπιστώνει κανείς μία δυσκαμψία στη διαχείρισή της. Σε μια ειλικρινή προσπάθεια για αποκατάστασή της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς προκύπτουν κάποιες παραφωνίες εξαιτίας είτε της μερικής είτε της ολικής άγνοιας επί αυτού του σύνθετου θέματος.

Στην πορεία της έρευνας διαπιστώθηκε μία αδυναμία στην απόδοση ταυτότητας στην κατοικία εγείροντας βασικά ερωτήματα. **Πρόκειται περί εργατικής ή κοινωνικής κατοικίας;**

Σίγουρα όταν συζητάμε περί κατοίκησης εργαζόμενων πολιτών το θέμα αποκτά αυτομάτως μια κοινωνική διάσταση. **Αλλά είναι αυτή αρκετή για να προσδιορίσει τον χαρακτήρα της κατοικίας;**

Με την πάροδο του χρόνου και την οικειοποίηση της κατοικίας από τους πολίτες οι προφορικές μαρτυρίες τους τείνουν να εξιδανικεύουν το πρόσφατο παρελθόν και τις τότε συνθήκες. Ήταν αναγκαίο λοιπόν να ιδωθεί το ζήτημα με μία πιο αντικειμενική ματιά, έτσι ώστε να αναζητηθεί η προέλευση της κατοικίας. **Είναι φυσικό να αναρωτηθούμε: ποιος ήταν ο φορέας υπό τον οποίο κατασκευάστηκε η κατοικία;**

Επόμενο βήμα ήταν ο εντοπισμός των οικισμών. Η περιήγηση μέσα σε αυτούς άρχισε να ξεδιαλύνει το τοπίο. Η επιτόπια αναζήτηση των πρότερων κτισμάτων και των ιστορικών φάσεων που επήλθαν, αναπόφευκτα έδωσε μία νέα πνοή στην πορεία της έρευνας. Το φωτογραφικό υλικό που συνέλεξα από αυτές τις περιηγήσεις ανανέωσε την οπτική που είχα μέχρι πρότινος για την πόλη του Λαυρίου. Η σύγκριση παλιών και νέων φωτογραφιών τόσο των κτισμάτων όσο και της καθημερινής ζωής των ανθρώπων έδωσε νέα τροφή για σκέψη. **Ποια ήταν η προέλευση των πληθυσμών που κατοίκησαν αυτούς τους οικισμούς;**

Αναζητώντας τα σχέδια των τυπικών κατοικιών κάθε οικισμού διαπιστώθηκε κοινή αφετηρία εξυπηρέτησης αναγκών, ταξικής ιεραρχίας καθώς και η ανάδυση του δίπολου εργασία – κατοικία. Εκ πρώτης όψεως, εστιάζοντας στον χώρο της κατοικίας φαίνεται ότι έτεινε να αντλεί επιρροή από χαρακτηριστικά γνωρίσματα των πληθυσμών, τους οποίους καλούνταν να στεγάσει. **Επομένως γεννάται η προβληματική: με ποιον τρόπο η προέλευση των πληθυσμών επηρέασε την αρχιτεκτονική τυπολογία των κατοικιών;**

Ως επί το πλείστον, πλέον μιλάμε για ιδιόκτητες κατοικίες. Με το κλείσιμο των βιομηχανιών, οι κατοικίες περιήλθαν στα χέρια των κατοίκων. Πιστοί στην ελληνική νοοτροπία, οι πρώην εργαζόμενοι επενδύουν και μονιμοποιούν την εστία τους ριζώνοντας στο Λαύριο. Η κατοικία προσαρμόζεται στις ανάγκες και την αισθητική του ιδιοκτήτη της κι αρχίζει σταδιακά να ξεφεύγει από το μοτίβο της ιδιομορφίας που είχε αρχικά επιβληθεί από τον εκάστοτε σχεδιαστή.

Συνεπώς, εξετάζοντας τη σύγχρονη κατάσταση ποια η δυναμική της πόλεως του Λαυρίου σήμερα; Θα καταφέρει αυτή η ιδιομορφία του παρελθόντος να λύσει ζητήματα στέγασης του μέλλοντος; Αν ναι, με ποιο τρόπο;

Ας δούμε.

«Αν, ανάμεσα στα σπίτια, στους δρόμους και στις ομάδες των κατοίκων τους, υπήρχε μόνο μία τυχαία και βραχύβια σχέση, οι άνθρωποι θα μπορούσαν να ισοπεδώσουν τα σπίτια, τη γειτονιά τους, την πόλη τους, ώστε να ανακατασκευάσουν, στον ίδιο χώρο, μία νέα σχέση, βασισμένη σε μία νέα σχεδίαση.

Όσο εύκολη και να είναι η μεταφορά των λίθων, δεν είναι τόσο εύκολη η τροποποίηση των σχέσεων που έχουν καθιερωθεί μεταξύ αυτών και των ανθρώπων. Όταν μια ανθρώπινη ομάδα ζει για μεγάλο χρονικό διάστημα σε ένα μέρος προσαρμοσμένο στις συνθήκές της, όχι μόνο οι κινήσεις της, αλλά και οι σκέψεις της ρυθμίζονται από τη διαδοχή των υλικών εικόνων που την αντιπροσωπεύουν.

Εξαφανίστε τώρα τα σπίτια, τους δρόμους, τα περάσματα, εξαφανίστε τα εν μέρει ή τροποποιήστε την κατεύθυνση, τον προσανατολισμό, τη μορφή ή την όψη τους, ή αλλάξτε απλώς τη θέση που έχουν το ένα σε σχέση με το άλλο. Οι πέτρες και τα υλικά δεν θα σας αντισταθούν. Θα αντισταθούν όμως οι ομάδες [των ανθρώπων] και μέσω αυτών θα σκοντάψετε στην αντίσταση -εάν όχι των ίδιων των λίθων- τουλάχιστον της παλιάς τους διαρρύθμισης.

Αναμφίβολα, αυτή η προηγούμενη διάταξη ήταν το παλαιότερο έργο μιας ομάδας. Αυτό που έπραξε μια ομάδα, μια άλλη μπορεί να το ανατρέψει. Ο σχεδιασμός των προγόνων όμως, πήρε μια υλική υπόσταση, δηλαδή μία εικόνα, από την οποία προέρχεται η δύναμη της τοπικής παράδοσης. Διότι είναι αληθές ότι οι ομάδες, άμεσα επηρεαζόμενες από την εικόνα, μιμούνται την παθητικότητα της αδρανούς ύλης.»

Halbwachs, Maurice. 1968. *La mémoire collective*.
Paris: Presses Universitaires de France. p. 137

Περιεχόμενα

1. Εισαγωγή.....	14
1.1. Πίσω στον χρόνο.....	14
1.2. Ex novo ίδρυση πόλεως.....	18
1.3. Χαρακτηριστικά περιοχής.....	22
2. Πολεοδομικός σχηματισμός.....	24
2.1. Ιδέες περί συλλογικής κατοίκησης στον ευρωπαϊκό χώρο.....	24
2.2. Πρακτικές επί συλλογικής κατοίκησης στον ευρωπαϊκό χώρο.....	37
2.3. Σχηματισμός πόλης Λαυρίου.....	50
3. Καταγραφή εργατικής κατοίκησης Λαυρεωτικής.....	53
i. Α΄ Φάση έρευνας.....	53
ii. Β΄ Φάση έρευνας.....	55
iii. Γ΄ Φάση έρευνας.....	57
4. Οικιστικά σύνολα προς ανάλυση.....	61
i. Σπανιόλικά.....	61
ii. Κυπριανός.....	71
iii. Σαντοριναίικα [Θηραϊκά].....	85
iv. Άγιος Ανδρέας.....	97
5. Επίλογος.....	113
6. Βιβλιογραφικές αναφορές.....	124
7. Πηγές εικόνων.....	128

1. Εισαγωγή

1.1. Πίσω στον χρόνο

Η γέννηση του Λαυρίου τοποθετείται γύρω στο 2.500 π.Χ. στα πρωτοελλαδικά χρόνια.¹ Η περιοχή συγκροτείται από τους αρχαίους δήμους Αναφλύστου, Σουνίου, Θορικού, Βήσας και Αμφιτροπής. Μετά τα ομηρικά χρόνια, ως Λαύριο αναφέρονται τα ορεινά σημεία στα οποία περιλαμβάνονται τα μεταλλεία, χωρίς όμως να συγκεκριμενοποιείται χωρικά η ακριβής θέση του.²

Όσον αφορά στην κατοίκηση της περιοχής του Θορικού, η Βελγική Αρχαιολογική Αποστολή δρώντας στην περιοχή από το 1963, συμπεραίνει ότι οι πρώτοι κάτοικοι εμφανίζονται στην κορυφή του λόφου Βελατούρι στα μέσα της νεολιθικής εποχής 4.500 π.Χ.³ Δεν έχει τεκμηριωθεί πότε ακριβώς ξεκινά η εκμετάλλευση του ορυκτού πλούτου της περιοχής.⁴ Σύμφωνα με τον καθηγητή J. Bingen, μέλος της Βελγικής Αρχαιολογικής Αποστολής, ο οικισμός στα μέσα του λόφου Βελατούρι, ο οποίος διαθέτει άμεση θέαση στην πεδιάδα, χρονολογείται στην αρχή της Γεωμετρικής Εποχής 1.050 π.Χ.⁵

Το εργατικό δυναμικό των μεταλλείων απαρτίζεται από δούλους, καθώς οι ελεύθεροι πολίτες των Αθηνών την εποχή του Σόλωνα φτάνουν μόλις τους 20.000 και δεν επαρκούν. Μεγάλο μέρος τους είναι στραμμένο στην αγροτική παραγωγή, η οποία θεωρείται εργασία κύρους, σε αντίθεση με εκείνη στα μεταλλεία. Εργασία που απαιτεί μυική δύναμη, αντοχή στη σωματική καταπόνηση και ανοχή στο υψηλό ποσοστό θνησιμότητας είτε από εργατικά ατυχήματα είτε από ασθένειες. Οι δούλοι προέρχονταν είτε από πολέμους, είτε από τις δουλοαγορές της Μεσογείου και του Εύξεινου Πόντου. Για την πόλη-κράτος των Αθηνών δεν είχαν καμία νομική υπόσταση ως άτομα, αφού δε θεωρούνταν πολίτες. Συνεπώς, οι κύριοι-εργοδότες τους αποκόμιζαν σημαντικά ατομικά κέρδη χωρίς καμία οικονομική υποχρέωση απέναντί τους.⁶ Υπολογίζεται ότι για μια ετήσια παραγωγή αργύρου 20 τόνων χρειαζόνταν 11.000 εργαζόμενοι - η πλειοψηφία αυτών δούλοι. Οι υψηλόβαθμες θέσεις έρευνας, ελέγχου και παραγωγής πληρώνονταν από ελεύθερους πολίτες και μετοίκους. Υπολογίζεται ότι το 30% των δούλων ήταν ειδικευμένοι εργάτες, ενώ ένα 10% αυτών ήταν αρμόδιοι για εμπιστευτικές εργασίες όπως ήταν η κυπέλλωση και η νομισματοκοπία.⁷

Από την άλλη πλευρά, οι ελεύθεροι πολίτες που κατοικούσαν στον δήμο του Θορικού, οι λεγόμενοι Θορικείς, μετά τη διοικητική διαίρεση της Αττικής από τον Κλεισθένη το 510 π.Χ. υπάγονταν στην Ακαμαντίδα φυλή και θεωρούνταν Αθηναίοι. Ο κλασικός συνοικισμός τους, ο οποίος βρίσκεται νοτιοδυτικά του λόφου, γνώρισε μια ιδιαίτερα πολύπλευρη άνθιση με την εντατικοποίηση της εκμετάλλευσης των μεταλλείων. Διαπιστώνεται ότι ο τρόπος κατοικίας ήταν αλληλένδετος με τον τόπο εργασίας τους.

¹ Mussche.1978. p. 26, 70

² Οικονομάκου. 1992. Το αρχαίο Λαύριο. *Δελτίο Συλλόγου Αρχιτεκτόνων*. σ. 31

³ Δερμάτης. 1994. Τοπίο και μνημεία της Λαυρεωτικής. σ. 25

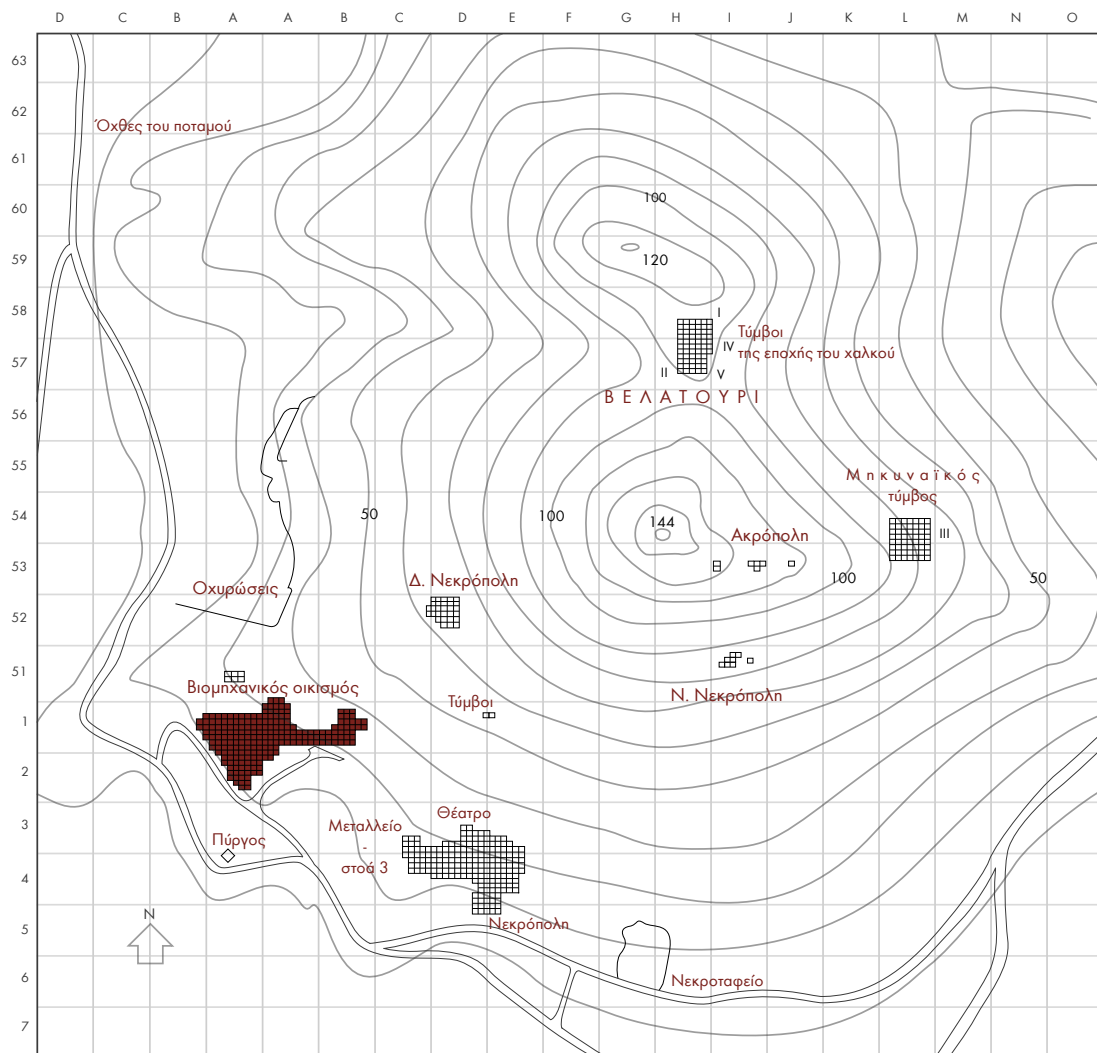
⁴ Οικονομάκου. 1992. ό.π. σ. 31

⁵ Δερμάτης. 1994. ό.π. σ. 26,30

⁶ Κονοφάγος. 1980. Το αρχαίο Λαύριο. σ. 68, 69

⁷ Κονοφάγος. ό.π. σ. 99, 100, 104

Όλη η ζωή των κατοίκων εκτυλισσόταν στο λόφο Βελατούρι, συγκεντρώνοντας όλες τις λειτουργίες: την οικονομική, στρατιωτική, θρησκευτική, πολιτιστική και διοικητική. Στον ίδιο λόφο που εντοπίζονται οι μεταλλευτικές στοές, βρίσκονται οι κατοικίες τόσο των ελεύθερων πολιτών όσο και των δούλων, οι ναοί, το αρχαίο θέατρο, η νεκρόπολη, τα πλυντήρια εμπλουτισμού των μεταλλευμάτων και οι κάμινοι τήξης του αργυρούχου μεταλλεύματος μάρτυρες μιας ζωής με πολιτισμικές και κοινωνικές προεκτάσεις.⁸

1. Τοπογραφικό διάγραμμα του αρχαίου βιομηχανικού οικισμού του Θορικού, βασισμένο σε σχέδιο πραγματοποιημένο από τη Βελγική Αρχαιολογική Αποστολή

⁸ Δερμάτης. 1994. ό.π. σ. 30, 31, 32

Σ' έναν άλλον οικισμό, το Ασκληπιακό, στην περιοχή της Σούρεζας, ο οποίος χρονολογείται στα μέσα του 4^{ου} αιώνα π.Χ., εικάζεται ότι η ζωή των δούλων ήταν ανεκτή. Απόδειξη αποτελεί το γεγονός ότι συνυπήρχαν αρμονικά στον ίδιο χώρο με τους ελεύθερους πολίτες-επιβλέποντες που εργάζονταν στα μεταλλεία. Ο οικισμός διαθέτει 4 συγκροτήματα. Πυρήνας κάθε συγκροτήματος, όπως φαίνεται και στο διάγραμμα χρήσεων, είναι ο χώρος εργασίας που περιλαμβάνει πλυντήριο, δεξαμενή και χώρους αποθήκευσης. Υπάρχουν χώροι ανάπαυσης των εργαζόμενων ανάμεσα σε δύο βάρδιες : ένας 7κλινος ανδρώννας για τους ελεύθερους πολίτες και ευρύχωρα δωμάτια (47m² το μέγιστο) για τους δούλους. Ταξικός διαχωρισμός παρατηρείται και στα λουτρά, όπου ο ευρύς ενιαίος χώρος με τους δύο λουτήρες προοριζόταν για τους ελεύθερους πολίτες, ενώ σαφώς μικρότερα είναι τα λουτρά των δούλων, τα οποία διέθεταν επένδυση από αδιάβροχο κονίαμα. Το πόσιμο νερό ήταν βρόχινο και συλλεγόταν από τις στέγες των σπιτιών.⁹

Παρόλη την ευμάρεια του Λαυρίου στα τέλη του 5ου αιώνα δεν αργούν να γίνουν εμφανείς οι συνέπειες του Πελοποννησιακού Πολέμου. Σύμφωνα με τον Θουκυδίδη (VII, 19, 27) όταν οι Λακεδαιμόνιοι το 413 π.Χ. καταλαμβάνουν τη Δεκέλεια επιτυγχάνεται η απομόνωση των Αθηνών από το Λαύριο με άμεσο αποτέλεσμα τον καταποντισμό της οικονομίας των Αθηνών από τη στέρηση σημαντικής πηγής χρηματοδότησης του πολέμου. Ακόμα ένα σημαντικό πλήγμα υπήρξε η απόδραση των δούλων του Λαυρίου. Ο πληθυσμός του Λαυρίου μειώνεται δραματικά, επέρχεται περίοδος παρακμής και ακολουθούν δεκαετίες παύσης λειτουργίας των μεταλλείων χωρίς να επανέλθουν ποτέ ουσιαστικά στο επίπεδο των διεργασιών του 5^{ου} αιώνα.¹⁰

Κατά την ελληνιστική περίοδο, ο βασιλιάς Φίλιππος εξάγει χρυσό νόμισμα τους «Φιλίππους» από τα κοιτάσματα του Παγγαίου, θέτοντας το λαυρεωτικό νόμισμα σε δεύτερη μοίρα.¹¹ Το 307 π.Χ. αποτελεί την τελευταία χρονολογία καταχώρησης παραχωρητηρίων συμβολαίων που βρέθηκαν στην Αγορά της Αθήνας.¹² Με το μακεδονικό τετράδραχμο να έχει κατακλύσει τις γνωστές αγορές, η Αθήνα καταρρέει συμπαρασύροντας και το Λαύριο.¹³

Τον 1ο αιώνα π.Χ. το αρχαίο Λαύριο εγκαταλείπεται. Το 40 μ.Χ. ο Pomponius Mela (II, 3,46) γράφει : «Θορικός και Βραυρών που ήταν κάποτε πόλεις τώρα είναι ονόματα».

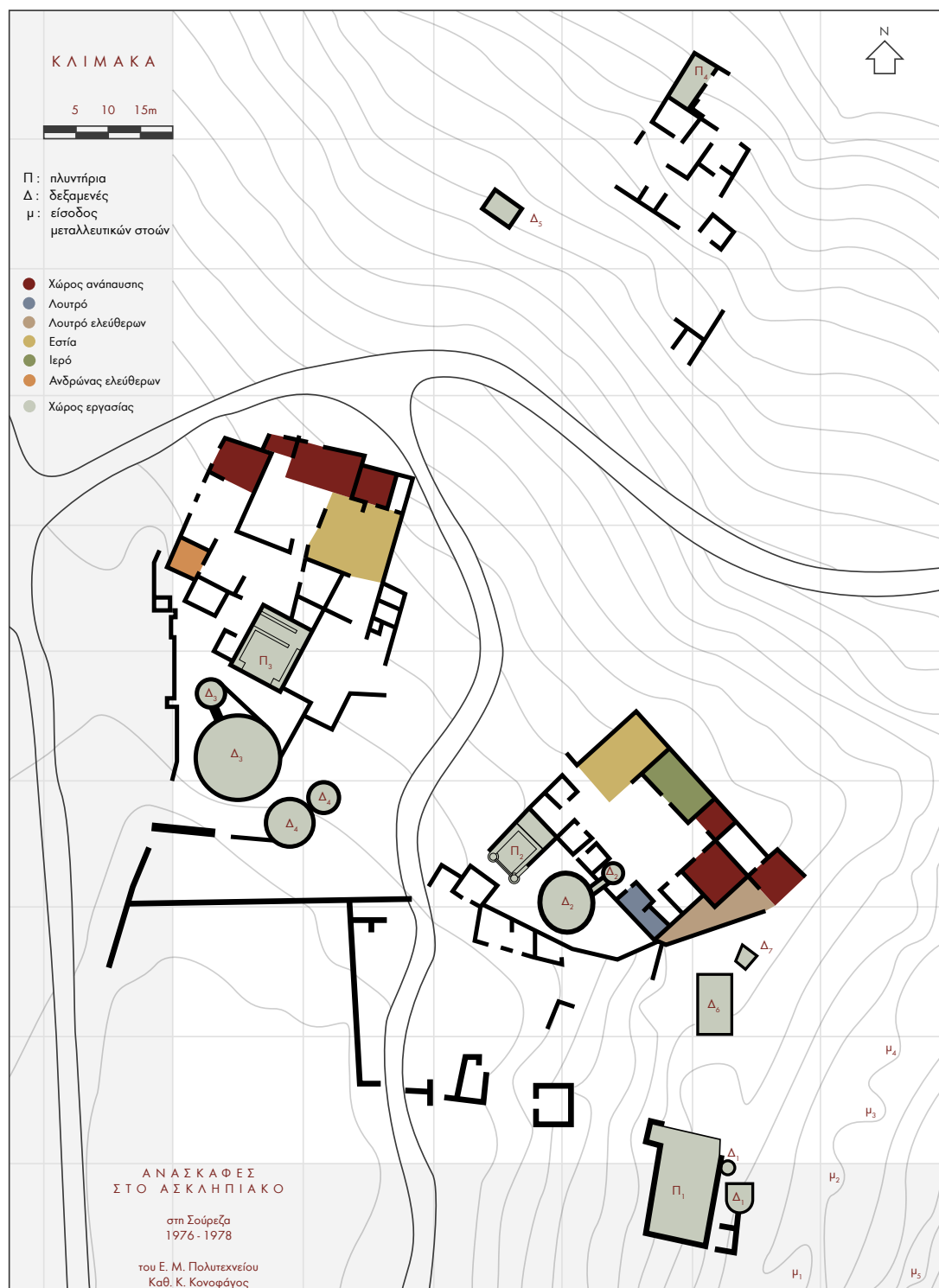
⁹ Κονοφάγος, ό.π. σ. 387

¹⁰ Κονοφάγος, ό.π. σ. 105

¹¹ Κονοφάγος, ό.π. σ. 114, 118

¹² Crosby. 1950. The leases of the Laureion mines. *Hesperia*. pp. 282-334

¹³ Κονοφάγος, ό.π. σ. 120, 121, 122

1.2. Ex novo ίδρυση πόλεως

Η εγκατάλειψη φέρει τη λήθη για 19 περίπου αιώνες έως το 1860. Έως τότε δεν υπάρχει εκμετάλλευση των μεταλλείων ούτε από τους Βυζαντινούς ούτε από τους Οθωμανούς, οι οποίοι από το 1790 τα θέτουν στη δικαιοδοσία του νομισματοκοπείου, διότι τα θεωρούν εξαντλημένα. Οι ακτές της Λαυρεωτικής γίνονται ενδιάμεσος σταθμός και καταφύγιο για πειρατές και διερχόμενους ναυτικούς. Οι κάτοικοι της Κερατέας, με το πέρας της τουρκικής κατοχής, χρησιμοποιούν την περιοχή της Λαυρεωτικής για τις ασχολίες τους με την πρωτογενή παραγωγή όπως η ρητινοσυλλογή, η μελισσοκομία και ορισμένες μικρές καλλιέργειες αμπελιού, ελιάς, κριθαριού.¹⁴

Η γέννηση της νεότερης πόλης του Λαυρίου ex novo ως μία αμιγής company town συμπίπτει με την προσπάθεια του νεοσύστατου ελληνικού κράτους να ορθοποδήσει και να επιστρατεύσει όλες τις εθνικές πηγές πλούτου, ώστε να θεμελιωθεί μία βιώσιμη οικονομία με βάση την παραγωγή στη βιομηχανία.¹⁵

Ο ρυθμός ανάπτυξης της χώρας τη δεκαετία του 1860 σε συνδυασμό με τους περιορισμένους διαθέσιμους πόρους της και τα έκτακτα έξοδα που επέβαλαν οι εθνικές κρίσεις που προέκυπταν διαρκώς καθιστούσαν ανέφικτη την εξοικονόμηση κεφαλαίων για δημόσιες επενδύσεις. Κατά συνέπεια, ο εξωτερικός δανεισμός γιγαντώνεται ως τη δεκαετία του 1880 και η Ελλάδα τοποθετείται σε θέση οφειλέτη απέναντι στις Μεγάλες Δυνάμεις της εποχής χρωστώντας ποσά πολλαπλάσια του ετήσιου προϋπολογισμού της.

Έως το 1860, δεν έχει υπάρξει εμπεριστατωμένη μελέτη για την εκμετάλλευση των μεταλλείων του Λαυρίου, ώσπου ο Ανδρέας Κορδέλλας, ορυκτολόγος-μεταλλειολόγος από τη Σμύρνη κατόπιν προσωπικού του αιτήματος στην ελληνική κυβέρνηση καταφτάνει στην περιοχή και αναλαμβάνει τη μελέτη της αξίας του ορυκτού πλούτου της με την προοπτική δημιουργίας εξειδικευμένων βιομηχανικών εγκαταστάσεων προς εκμετάλλευσή του. Η γνωμάτευσή του επιβεβαιώνει την οικονομική προοπτική από την ανακαμίνευση των αρχαίων σκωριών και παρακινεί τον Ιταλό επιχειρηματία J. B. Serpieri να επισκεφθεί την περιοχή.¹⁶

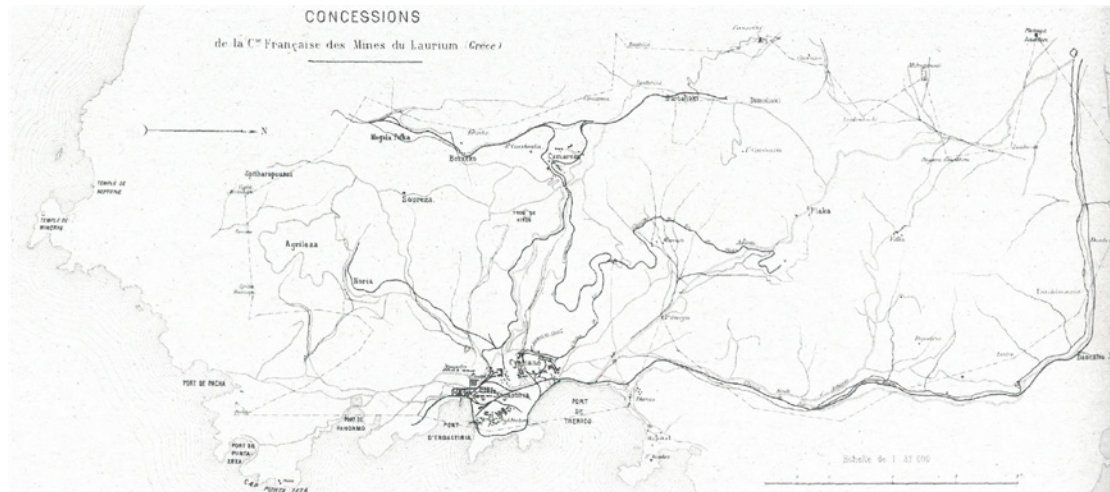
Έχοντας ήδη αναλάβει και διεκπεραιώσει ανάλογο εγχείρημα στο παρελθόν, εκείνο της ανάπτυξης αρχαίων ρωμαϊκών σκωριών, ο μεν Serpieri στο Κάλιαρι της Σαρδηνίας και ο δε Γάλλος μελλοντικός συνέταιρός του Hilarion Roux στην Καρθαγένη της Ισπανίας, ιδρύουν μαζί το 1864 την εταιρεία ιταλογαλλικών συμφερόντων "Hilarion Roux et Cie"¹⁷ στη θέση Πόρτο Εργαστηράκια σηματοδοτώντας παράλληλα και την ίδρυση της πόλης του σύγχρονου Λαυρίου (Le Laurium).

¹⁴ Δερμάτης. 2003. *Λαύρειο το μαύρο φως*. σ. 63

¹⁵ Στεφανόπουλος. 1976. σ. 5

¹⁶ Πολύζος. 1998. *Ιστορικός Βιομηχανικός Εξοπλισμός στην Ελλάδα*. σ. 97

¹⁷ Δερμάτης. 2003. ό.π. σ. 73

3. Τοπογραφικό με τις μεταλλευτικές παραχωρήσεις στη Λαυρεωτική, 1889

Στα τρία πρώτα έτη από την ίδρυσή του (δηλαδή έως το 1867) το Λαύριο διαθέτει τη σημαντικότερη βιομηχανία στη νεοσύστατη Ελλάδα. Πλήρες εργοστάσιο με καμίλους, μικρά πλυντήρια, μηχανουργείο και σιδηρόδρομο βρίσκεται στην κατοχή της εταιρείας Roux, ενώ το απασχολούμενο προσωπικό φτάνει τους 2.000 εργάτες δηλαδή το 50% του εργατικού δυναμικού στον ελλαδικό χώρο.¹⁸

Το 1869 έχει ήδη σχηματιστεί ο πρώτος εργατικός οικισμός 3.000 κατοίκων στον χώρο της Λαυρεωτικής, πορευόμενος ταχύτατα προς τον σχηματισμό μίας βιομηχανικής πόλης πρωτόγνωρης για τον ελλαδικό χώρο, η οποία υπακούει σαφέστατα στα ευρωπαϊκά πρότυπα. Το Λαυρεωτικό ζήτημα έρχεται να ανατρέψει το υπάρχον σκηνικό τον Ιούλιο του 1872, εμπλέκοντας τόσο τη γαλλική όσο και την ιταλική κυβέρνηση στην αμφισβητούμενη υπεξαίρεση των εκβολάδων, των αρχαίων δηλαδή μεταλλευτικών καταλοίπων, από το ελληνικό δημόσιο.¹⁹

Η χώρα παραπαίει λόγω του συνεχούς πολιτικού κενού εξαιτίας των συχνών παραιτήσεων των κυβερνήσεων (Κουμουνδούρου, Ζαΐμη, Βούλγαρη). Προκειμένου να υπάρξει μια ομαλή έκβαση στην περιοχή και να κατευναστεί το εργατικό κίνημα των Λαυρεωτικών, τη σκυτάλη της εταιρείας παίρνει ο Ανδρέας Συγγρός μετονομάζοντας την "Hilarion Roux et Cie" σε «Ελληνική Μεταλλευτική Εταιρεία», ζητώντας παραχώρηση από κράτος προς την εταιρεία του ενός τρίτου των εκβολάδων. Σημειωτέον ότι κατά τους υπολογισμούς του πρωθυπουργού Επαμεινώνδα Δεληγεώργη, το μήλο της έριδος αποτελούσαν οι 3.000.000 τόνοι εκβολάδων, οι οποίοι εκείνη την εποχή έφταναν την αξία των 200.000.000 δραχμών.²⁰ Όταν το ζήτημα φτάνει στα άκρα, η υπόθεση λήγει έπειτα από απειλές γαλλικής στρατιωτικής επέμβασης.²¹

¹⁸ Καλόγρη. 1992. Το βιομηχανικό Λαύριο στον 19^ο αιώνα. *Δελτίο Συλλόγου Αρχιτεκτόνων*. 1992, σ. 33

¹⁹ Πολύζος. 1998. ό.π. σ. 99

²⁰ Βουρνάς. 1976. *Τα Λαυρεωτικά και η χρεωκοπία του 1893*. σ. 51

²¹ Πολύζος. ό.π. σ. 99

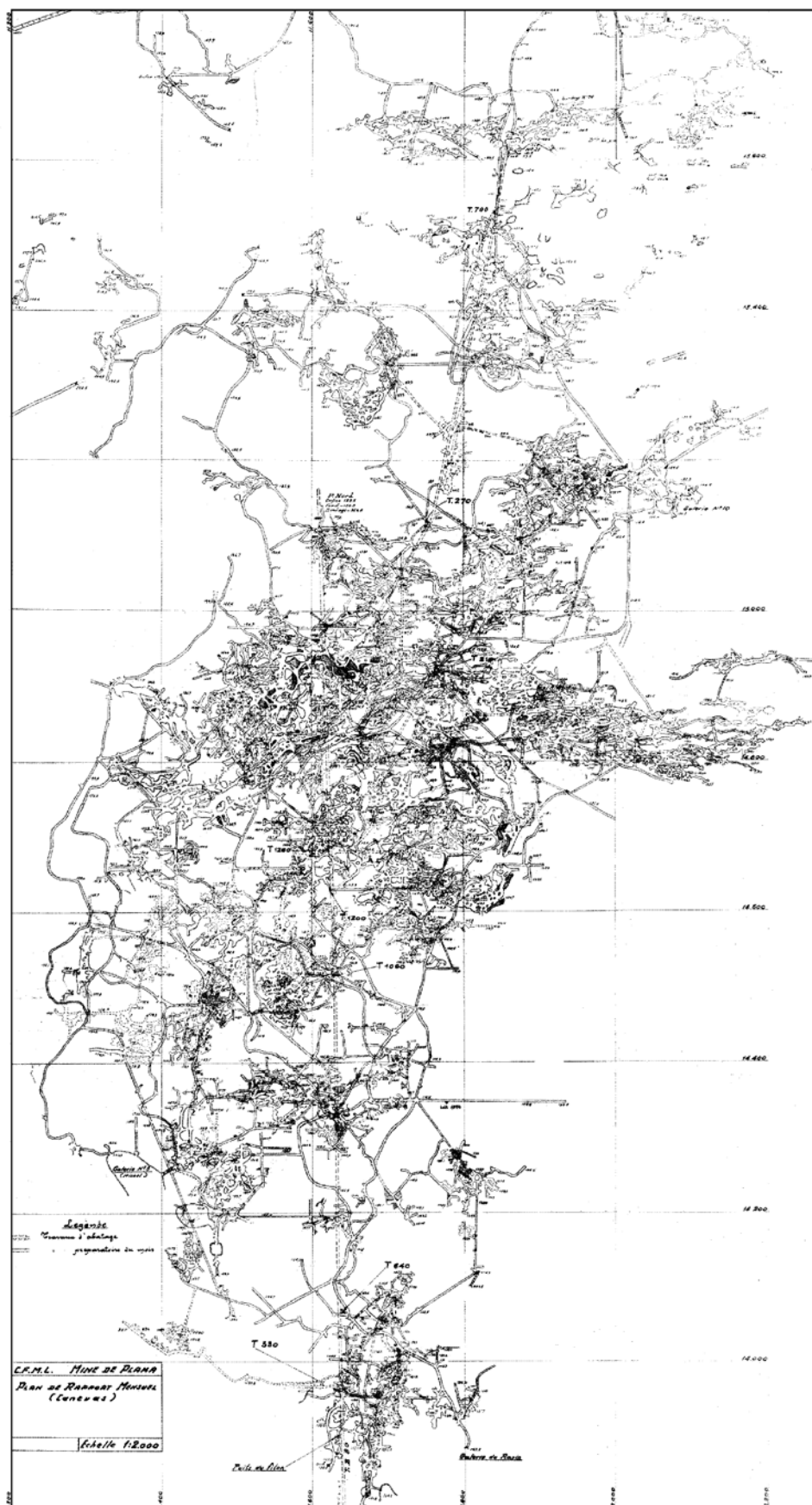
Στο χρονικό διάστημα 1873 έως και 1917 λειτουργούν στην περιοχή κατά κύριο λόγο, οι δύο μεγάλες μεταλλευτικές και μεταλλουργικές εταιρείες η ελληνική Ε.ΜΕ.Λ. (Ελληνική Μεταλλευτική Εταιρεία) και η γαλλική C.F.M.L. (Companie Francaise des Mines du Laurium) με ιδρυτή τον J. B. Serpieri, οι οποίες θα απορροφήσουν σταδιακά τις επί μέρους ιδρυθείσες μικρότερες επιχειρήσεις της περιοχής εξαλείφοντας τον ανταγωνισμό με θεμιτά ή αθέμιτα μέσα.²² Πρόκειται για το πρώτο βιομηχανικό κέντρο του ελλαδικού χώρου άξιο σύγκρισης με τα αντίστοιχα ευρωπαϊκά. Τα υπόλοιπα μεταλλευτικά κέντρα της Ελλάδας, εκτός από τη Λίμνη και το Μαντούδι της Εύβοιας και τη Μήλο, είχαν περιορίσει τις εργασίες τους μόνο στο κομμάτι της εξόρυξης του μεταλλεύματος και όχι στην επεξεργασία και τον εμπλουτισμό του.²³

Το Λαύριο γνωρίζει μεγάλη ακμή, με τη Γαλλική Εταιρεία να εκσυγχρονίζεται και να επεκτείνει τις εγκαταστάσεις της, ρίχνοντας το κόστος παραγωγής του αργυρούχου μολύβδου και παύοντας την εκμετάλλευση των μαγγανιούχων σιδηρομεταλλευμάτων λόγω της απουσίας ζήτησης στην αγορά. Όταν ξεσπάει ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος οι τιμές των καυσίμων εκτινάσσονται, με αποτέλεσμα να κατασταλεί σημαντικά η διαδικασία της παραγωγής. Το Λαύριο δεν καταφέρνει να ανακάμψει, αφού η οικονομική κρίση διέπει όλη τη δεκαετία του 1920. Το 1931, η εταιρεία ισπανικών συμφερόντων Pennington εξαγοράζει τη Γαλλική Εταιρεία, την αναδιαρθρώνει εισάγοντας νέα μεθοδολογία εξόρυξης και επεκτείνει τις εμπορικές συναλλαγές. Η διαδικασία εξόρυξης παύει οριστικά το 1977 και η εταιρεία συνεχίζει τις μεταλλουργικές εργασίες εισάγοντας μετάλλευμα από το εξωτερικό έως το 1982. Στη συνέχεια, ενοικιάζεται από την Ε.Μ.Μ.Ε.Λ. (Ελληνική Μεταλλευτική Μεταλλουργική Εταιρεία Λαυρίου), της οποίας μέτοχοι ήταν ο Δήμος Λαυρεωτικής, η ΕΛΕΒΜΕ Α.Ε., η Τράπεζα Επενδύσεων καθώς και εργαζόμενοι. Οι εργασίες συνέχισαν μέχρι το οριστικό κλείσιμο της επιχείρησης το 1989.²⁴

²² Δερμάτης. 2003. ό.π. σ. 165

²³ Δερμάτης. 2003. ό.π. σ. 173

²⁴ Πολύζος. ό.π. σ. 113

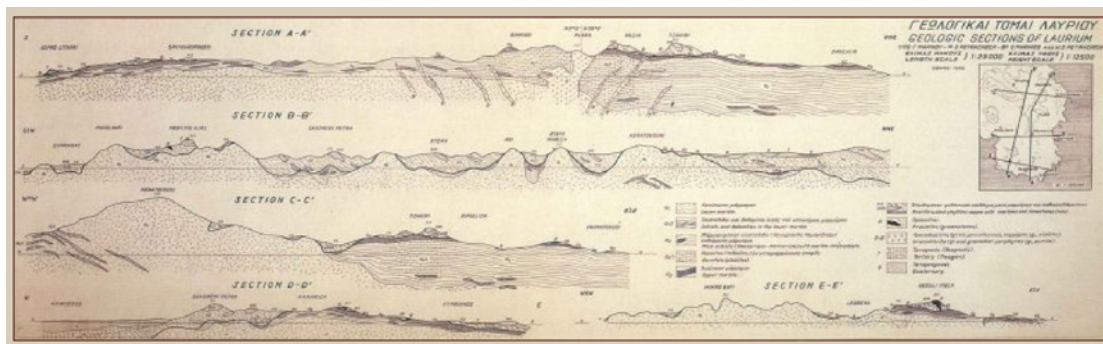
4. Σχέδιο μνηιαίου πλάνου διάνοιξης νέων στοών για εξόρυξη στα μεταλλεία της Πλάκας, σε κλίμακα 1: 2.000, της Γαλλικής Εταιρείας Μεταλλείων Λαυρίου

1.3. Χαρακτηριστικά περιοχής

Η παραθαλάσσια πόλη του Λαυρίου αποτελεί έδρα του Δήμου Λαυρεωτικής, 10.370 κατοίκων σύμφωνα με την απογραφή του 2011, 52 χιλιόμετρα νοτιανατολικά της Αθήνας. Σε αυτήν περιλαμβάνεται το μεγαλύτερο μέρος του Εθνικού Δρυμού του Σουνίου που φτάνει τα 35.000 στρέμματα πυκνής δασικής έκτασης κωνοφόρων δέντρων.

Η ονομασία Λαύριον (ή Λαύρειον) προέρχεται από τη λέξη λαύρα που σημαίνει στενό πέρασμα, στοά και παραπέμπει στη μεταλλευτική στοά, δηλαδή στον τόπο πολλών μεταλλευτικών στοών.²⁵

Ως Λαυρεωτική προσδιορίζεται η μεταλλοφόρα περιοχή της νοτιανατολικής Αττικής που εκτείνεται ως το ακρωτήρι του Σουνίου με φυσικά όρια τη νοτιή κάθετη ευθεία που διέρχεται από το ακρωτήρι του όρμου των Λεγραιών στα δυτικά, τη νοτιή οριζόντια ευθεία που διέρχεται από το ακρωτήρι Μαυροβούνι στα βόρεια και το Αιγαίο πέλαγος στα ανατολικά. Έχει πλάτος 7,5km, μήκος 15km και έκταση 113km².

5. Γεωλογικές τομές Λαυρεωτικής

Χαρακτηρίζεται ως άνυδρη χωρίς ποτάμια ή πηγάδια νερού. Διαθέτει ένα ιδιαίτερο ανάγλυφο από λόφους, των οποίων οι κορυφές διατάσσονται από τον Βορρά στον Νότο και στα ανατολικά έχουν μια ομαλά φθίνουσα εξέλιξη προς τη θάλασσα. Η ψηλότερη κορυφή στο Μεγάλο Ριπάρι φτάνει τα 380m.

Το υπέδαφος είναι πλούσιο σε κοιτάσματα αργυρούχου μολύβδου (20% μολύβδος και 0,04% άργυρος σε περιεκτικότητα κοιτάσματος κατά μέσο όρο). Η Λαυρεωτική διακρίνεται από διπλής διαπλάσεως μεταλλοφορία. Εκτός από τον μολυβδόχο άργυρο στην περιοχή υπάρχουν κοιτάσματα μικτού θειούχου μολύβδου, ψευδαργύρου και σιδήρου και σιδηρορομαγγανιούχα μεταλλεύματα. Πιο συγκεκριμένα περιλαμβάνονται, θειούχος ψευδάργυρος (ZnS), σιδηροπυρίτης (FeSe₂), γαλνίτης ή θειούχος μολύβδος (PbS), ανθρακικός μολύβδος ή κερουσίτης (CO₃Pb) καθώς και ανθρακικός ψευδάργυρος (ZnCO₃) ή αλλιώς καλαμίνα, ο όρος που χρησιμοποιήθηκε για το συγκεκριμένο μέταλλευμα στο Λαύριο.²⁶

²⁵ Δερμάτης. 1994. ό.π. σ. 21, 22, 160, 161

²⁶ Κονοφάγος. ό.π. σ. 16, 21

2. Πολεοδομικός σχηματισμός

2.1. Ιδέες περί συλλογικής κατοίκησης στον ευρωπαϊκό χώρο

Τα ανθρώπινα όντα, με τη δική τους ξεχωριστή υπόσταση, κατοικούσαν στη γη για περισσότερο από ένα εκατομμύριο χρόνια. Η αρχιτεκτονική της κατοικίας όντας μια φιλόδοξη δημιουργία ενός περιβάλλοντος ξεχωριστού από τη φυσική τάξη, υπήρξε πολύ αργότερα μέρος των ανθρώπινων επιδιώξεων. Αλλά εάν η αρχιτεκτονική περιγράφει απλώς την πράξη δημιουργίας χώρου για τελετουργική χρήση, τότε πρόκειται για μία από τις πρώτες ανθρώπινες ανάγκες.²⁷

Κατά τον John S. Garner, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η στέγαση των εργαζομένων υπήρξε ένα σοβαρό ζήτημα προς επίλυση από τα αρχαία χρόνια. Ο κοινωνικός καταμερισμός διαμόρφωσε τόσο τον τόπο όσο και τον τρόπο λειτουργίας της κατοικίας αντανακλώντας τα κοινωνικοπολιτικά ιδεώδη τόσο του εργοδότη όσο και του σχεδιαστή της.²⁸

Στην Αίγυπτο κατά τη διάρκεια του Μέσου και Νέου Βασιλείου, σχεδιάστηκαν ορθογώνιες εκτάσεις σπιτιών για τεχνίτες, οι οποίες χωροθετήθηκαν στις τοποθεσίες Kahun, Deir-el-Medina και Tel-el-Amarna. Αυτές δεν ήταν πόλεις, αλλά μάλλον υποδιαιρέσεις μεγαλύτερων πόλεων και δεν είναι γνωστό σε ποιο βαθμό η διαδικασία της παραγωγής συνέβαινε στο χώρο των κατοικιών ή αλλού. Κατά τη διάρκεια του ύστερου Μεσαίωνα και της Αναγέννησης, παραχωρήθηκαν εκτάσεις στους κλωστοϋφαντουργούς για την κατασκευή οικημάτων είτε από εμπόρους είτε από συντεχνίες σε πόλεις, όπως η Γάνδη στα τέλη του 1300 και το Augsburg στις αρχές της δεκαετίας του 1500. Ο Jacob Fugger έκτισε διώροφα σπίτια στην περιοχή του Augsburg το 1519 για τους υφαντές του, οι οποίοι ύφαιναν κατ' οίκον. Κάθε κατοικία ή διαμέρισμα αποτελούνταν από δύο δωμάτια και μια κουζίνα και ένα από τα δωμάτια περιείχε συνήθως αργαλειό. Η ανάπτυξη έγινε γνωστή ως "Fuggerei", και μερικά από τα σπίτια υφίστανται ακόμη.²⁹

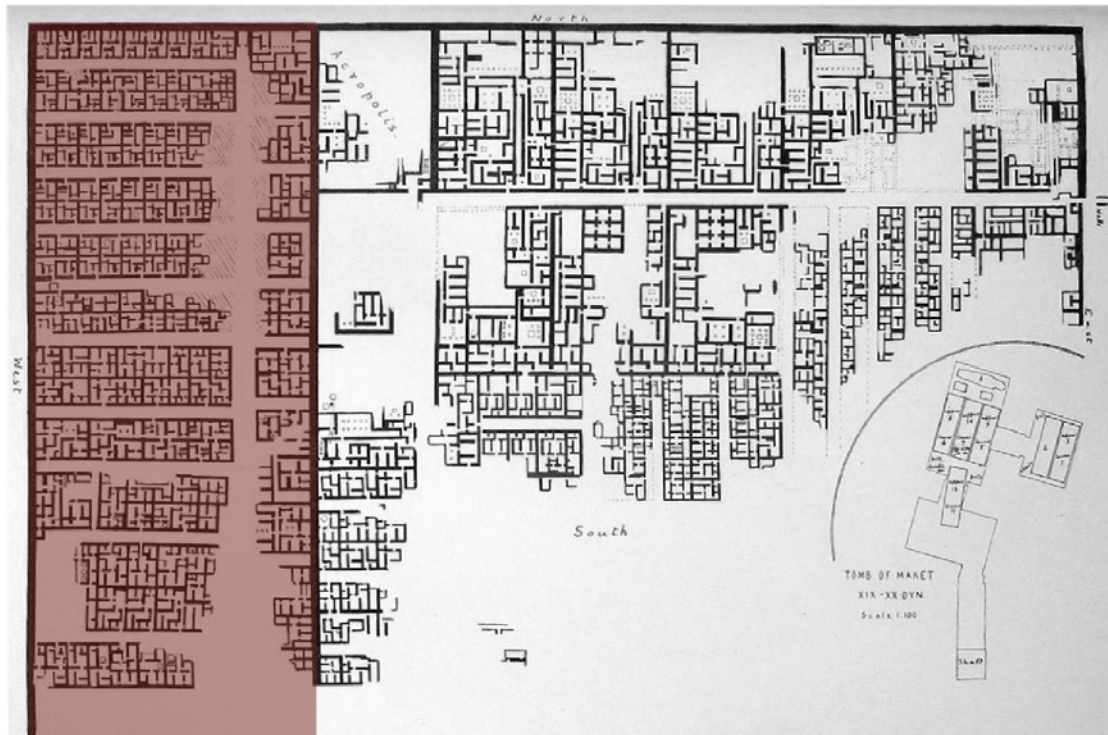
Το 1776 χτίζεται ο βιομηχανικός οικισμός Arkwright στο Cromford της Αγγλίας, ο οποίος εξακολουθεί να κατοικείται, δημιουργώντας έναν πρώιμο λαϊκό σχεδιασμό (cottage), ο οποίος εξαπλώθηκε ευρύτερα το 19^ο αιώνα. Από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, μεγάλα κτίρια κατοικιών ανεγέρθηκαν για να εξυπηρετήσουν τη βιομηχανία και αποτελούσαν αντικείμενο σημαντικού ενδιαφέροντος. Ωστόσο, μόνο ένα μικρό μέρος αυτής της κατοικίας κατασκευάστηκε από εταιρείες για τους εργαζόμενους. Δεδομένης της εναλλακτικής λύσης, οι εταιρείες προτίμησαν να μην κατασκευάσουν σπίτια και να αφήσουν την ευθύνη σε ιδιώτες γαιοκτήμονες. Η στέγαση των εργαζομένων της εταιρείας αποτελούσε μια επένδυση-ρίσκο αφού σε ορισμένες περιπτώσεις η απόδοση αυτής της επένδυσης ήταν χαμηλή απαιτώντας περιοδική συντήρηση, ενώ μπορούσε να εμπλέξει την εταιρεία σε εγχώριες και εθνικές διαφορές.³⁰

²⁷ Kostof. 1995. *A history of Architecture*. p. 21

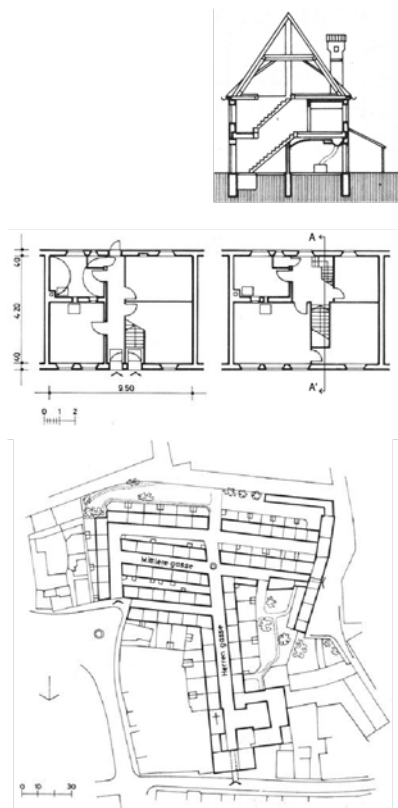
²⁸ Πετρίδου. 2012. Βιομήχανοι και Αρχιτέκτονες. *Εργάζομαι άρα κατοικώ*. σ. 7

²⁹ Garner. 1992. *The company town*. p. 9

³⁰ Garner. ό.π. σ. 9

7. Κάτοψη αρχαίου βιομηχανικού οικισμού Kahun (1880 π.Χ.), στο δυτικό τμήμα βρίσκονται οργανωμένες οι κατοικίες των εργατών, Αίγυπτος (σε σχέδια από δημοσίευση του Professor Flinders Petrie, Illahun, Kahun and Gurob, pl. xiv.)

8. Σκηνές καθημερινής ζωής μπροστά από τον καθεδρικό ναό του Αγίου Μάρκου, Fuggerei, Augsburg, Γερμανία, 1900

9. Σχέδια τυπικής κατοικίας των Fuggerei και τοπογραφικό διάγραμμα οικισμού, Mózer István - Timon Kálmán, Αποτύπωση 1982

10. Fuggerei, Augsburg, Γερμανία, σήμερα

11. Βιομηχανικός οικισμός του Arkwright, Αγγλία, σήμερα

Εξ ορισμού, η *company town* ή αλλιώς εργατούπολη είναι ένας οικισμός ο οποίος χτίζεται και λειτουργεί από μία μόνο επιχείρηση. Σαν τυπολογία εμφανίστηκε μεταξύ 1830 και 1930 κατά τη διάρκεια της πρώιμης βιομηχανικής εποχής, εκείνης που ο Lewis Mumford προσδιόρισε ως «παλαιοτεχνική». Χαρακτηρίστηκε από την ανεξέλεγκτη εκμετάλλευση πρώτων υλών και την καταστροφή του περιβάλλοντος ειδικά στις περιοχές που σχετίζονταν με την εξόρυξη μεταλλευμάτων και ξυλείας. Η παραγωγή και το κέρδος αποτελούσαν τους δύο κύριους μοχλούς της *company town*.³¹

Πρόκειται λοιπόν για την πόλη, η οποία συνδέεται άρρηκτα με την ύπαρξη εργοστασίων στην έκτασή της και κατοικείται κατά κύριο λόγο από το εργατικό δυναμικό που απασχολείται σε αυτά ή πρόκειται για μια νέα πόλη που δημιουργήθηκε με σκοπό να στεγάσει τους εργάτες της βιομηχανίας της.³²

Η πρώτη εκδοχή συναντάται στα μέσα του 19^{ου} αι. κατά την εξάπλωση της βιομηχανικής επανάστασης στον ευρωπαϊκό χώρο με κύριους πυρήνες ιδιωτικής αρχικά κατοίκησης. Το Λαύριο αποτελεί παράδειγμα της δεύτερης εκδοχής της *company town*, καθώς η ανοικοδόμησή του έγινε κατόπιν ιδρυτικής απόφασης.³³ Ενδεικτικά παραδείγματα βιομηχανικών οικισμών αποτελούν οι εξής :

- α. στην Αγγλία : New Lanark (Σκωτία), Ironbridge, Saltaire, Bournville, Port Sunlight,
- β. στη Γαλλία : Familistère de Guise, Mulhouse, le Creusot,
- γ. στο Βέλγιο : Grand-Hornu (Province de Hainaut), Bois-du-Luc,
- δ. στη Γερμανία : Le Margarethenhöhe οι οικισμοί της οικογένειας Krupp,
- ε. στην Ισπανία : Colònia Güell,
- στ. στην Ιταλία : Crespi d'Adda, San Leucio,
- ζ. στην Ελλάδα : Λαύριο, Δραπετσώνα, Πειραιάς, Ελευσίνα.

12. Εργατικές κατοικίες Ironbridge, Αγγλία αρχές 20^{ου} αιώνα και σήμερα

³¹ Garner. ό.π. σ. 3

³² Μπούρας & Φιλιππίδης (επιμ.). 2013. *Αρχιτεκτονική*. σ. 120

³³ Μπούρας & Φιλιππίδης (επιμ.). ό.π. σ. 121

Η χωροθέτηση των εργατικών κατοικιών γινόταν συνήθως πλησίον των βιομηχανικών εγκαταστάσεων όπως άλλωστε συνέβαινε και στην αρχαιότητα, αφού για να επιτευχθεί καλύτερη απόδοση εν ώρα εργασίας έπρεπε πρώτα να βελτιωθούν όσο ήταν δυνατό οι συνθήκες διαβίωσης.³⁴ Την εποχή εκείνη, εξαιτίας της έντονης πληθυσμιακής κινητικότητας των εργατών στην Ευρώπη λόγω των διαφόρων μετασχηματισμών που παρουσιάζονται στον χάρτη της προσφοράς εργασίας, ορισμένες βιομηχανίες επιλέγουν την παροχή στέγασης ως κίνητρο στους εργάτες έτσι ώστε να παραμείνουν στην περιοχή και να σταθεροποιηθεί η διαδικασία της παραγωγής.³⁵ Σε πολλές περιπτώσεις, τα ασθενή οικονομικά στρώματα (πρόσφυγες και περιοδεύοντες εργάτες) δεν δύνανται να αντέξουν στέγη με ενοίκιο χωρίς βοηθητικές επιδοτήσεις. Όσον αφορά τα ενοίκια, η στέγαση από τις επιχειρήσεις ήταν συνήθως πιο οικονομική από εκείνη των ιδιωτικών κατασκευαστών.³⁶

Παρόλα αυτά, οι εκάστοτε εταιρείες με το πατερναλιστικό καπιταλιστικό σύστημα εισάγουν την κατοικία με αφορμή την παροχή στέγης στο φαύλο κύκλο παραγωγή – κατανάλωση – παραγωγή. Κατά αυτόν τον τρόπο καταφέρνουν να συμπεριλάβουν τα έξοδα κατασκευής των βιομηχανικών οικισμών στα έξοδα παραγωγής της εταιρείας, με αποτέλεσμα να ζητήσουν στην πορεία την εξόφληση του κόστους τους από τους εργαζομένους με αφαίρεση ημερομισθίων και προσαύξηση τόκων, καταλήγοντας να έχουν κέρδος.³⁷

13. John Bulmer, View Over The Potteries, Stoke On Trent, 1963

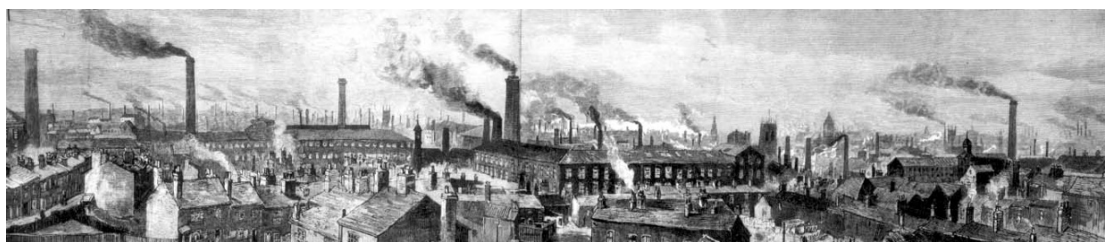
³⁴ Πετρίδου. ό.π. σ. 7

³⁵ Delsalle. 1993. *La France industrielle aux XVIe, XVIIe, XVIIIe siècles*. p. 171

³⁶ Garner. ό.π. p. 9

³⁷ Πετρίδου. ό.π. p. 7

Σύμφωνα με τον Henri Lefebvre, η νέα αναδυόμενη βιομηχανία στα μέσα του 19^{ου} αιώνα χωροθετείται συνήθως εκτός πόλης θέτοντας νέους κανόνες στη σχεδιάσή της. Αρχικά οι βιομηχανικές επιχειρήσεις διασπείρονται στην περιοχή ανάλογα με τις τοπικές συνθήκες και τη νομική υπόσταση της κάθε χώρας, ενώ στην πορεία αρχίζουν να προσεγγίζουν τον πυρήνα της πόλης. Στην περίπτωση της μεταλλείας και μεταλλουργίας υπάρχει η ανάγκη εγκατάστασης κοντά σε πηγές ενέργειας (υδάτινους πόρους, δασικές εκτάσεις, ορυχεία), έργα υποδομής (ποτάμια/λιμάνια, αργότερα σιδηρόδρομους), πηγή εργατικού δυναμικού (τεχνίτες, χωρικούς). Η εκβιομηχάνιση δημιουργεί και άλλες χρήσεις όπως υπηρεσίες με θέσεις εργασίας τραπεζικής, οικονομικής, τεχνικής καθώς και πολιτικής φύσεως.³⁸

14. Άποψη από το Richmond Hill της πόλης του Leeds, Αγγλία λιθογραφία του 1885

Μέχρι και η σύγχρονη με την εποχή λογοτεχνία - η βικτωριανή - χαρακτηρίζει την company town ως «Coketown», μια ιδέα που ξεκίνησε ως μια ουτοπία της πόλης του μέλλοντος, αλλά κατέληξε ένα γκρίζο δυστοπικό σκηνικό. Ο Mark Twain την χαρακτήρισε ως «κόλαση δίκως πάτο» ενώ ο Charles Dickens της σκιαγραφεί ένα σκοτεινό πορτραίτο στους «Δύσκολους Καιρούς» περιγράφοντας τις σκληρές συνθήκες ζωής των εργατών των βιομηχανιών, οι οποίοι βρίσκονταν δέσμιοι ενός απάνθρωπου και άτεγκτου συστήματος.³⁹

Η παροχή στέγασης από την εκάστοτε εταιρεία σχημάτιζε ένα δεσμό μεταξύ του εργοδότη και του εργαζομένου. Εκτός από τα εργοστάσια και τα ορυχεία, αντιπροσωπεύει μια σημαντική επένδυση στην πόλη και γι' αυτό τον λόγο ήταν πάντα μια πηγή διαμάχης. Η βιομηχανική κατοικία συχνά σε περιόδους ραγδαίας ανάπτυξης προηγείται της σχεδίασης της πόλης ή ακόμα και της ίδιας της εταιρείας και μπορεί να βρεθεί σε οικισμούς διαφόρων τυπολογιών.⁴⁰

Ο αρχιτέκτονας του 19^{ου} αιώνα και στη συνέχεια του 20^{ου} καλείται λοιπόν να διαχειριστεί τη σχέση μεταξύ αρχιτεκτονικής και πόλης, παραγωγής και κατοικίας. Απαιτούνταν δηλαδή να τεθούν οι παράμετροι ως προς τα χωρικά κριτήρια, την πολιτική ιδεολογία καθώς και τους τεχνολογικούς νεωτερισμούς που θα έπρεπε να διέπουν τη χωροτακτική και στη συνέχεια την αρχιτεκτονική σχεδίαση της πόλης.⁴¹ Πλέον, όλος ο επιστημονικός κόσμος στρέφει το ενδιαφέρον στη βελτίωση της διαβίωσης των πολιτών. Νομοθετικές ρυθμίσεις, αρχιτεκτονικές μελέτες, ιατρικές και κοινωνικές θεωρίες και εν γένει επιστημονικές έρευνες συγκλίνουν στο συμπέρασμα ότι τα βιομηχανικά κέντρα έχουν άμεση ανάγκη οργάνωσης ως προς τον σχεδιασμό,

³⁸ Lefebvre. 2010. *Writings on the cities*. p. 68-69

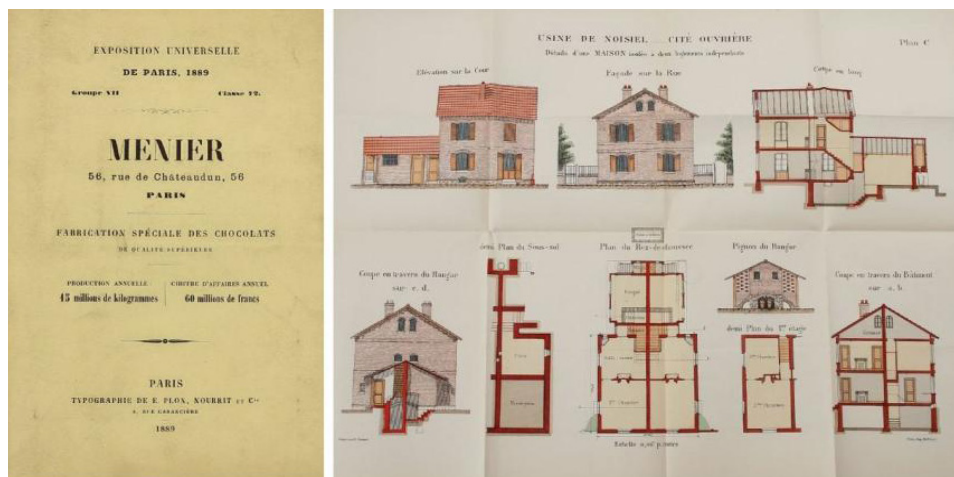
³⁹ Garner. ό.π. σ. 5

⁴⁰ Garner. ό.π. σ. 9

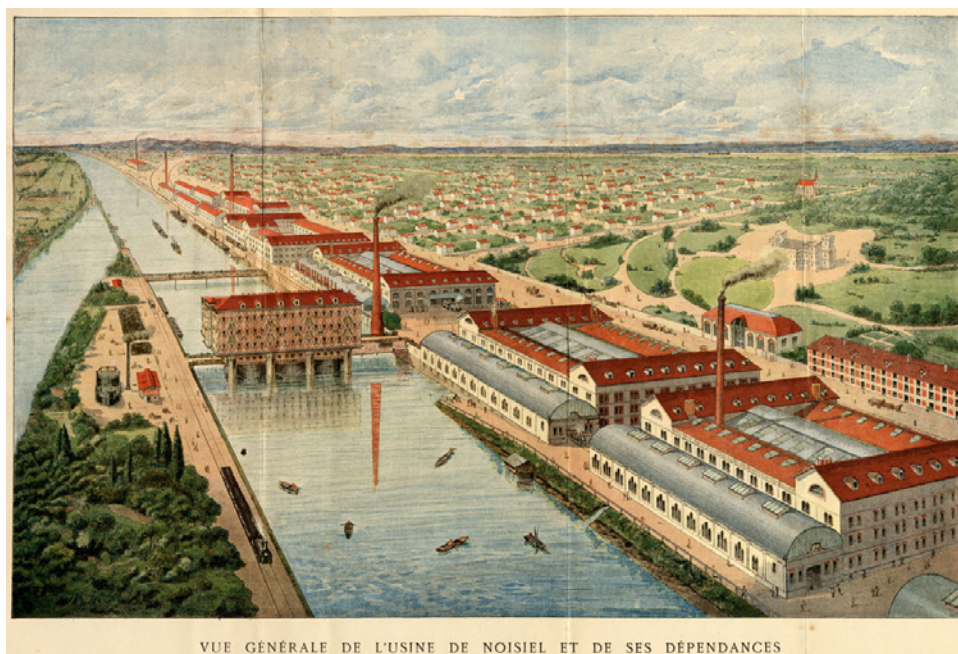
⁴¹ Πετρίδου. ό.π. σ. 8

την υγιεινή, την τροφοδότηση με υλικά πρώτης ανάγκης, την εκπαίδευση ενηλίκων και ανηλίκων, καθώς και την εισαγωγή της τεχνολογίας στην καθημερινή ζωή.⁴²

Η μεταρρύθμιση στον τομέα της στέγασης αποτελεί από στόχο εκείνων που επιδίωκαν να βελτιώσουν τη ζωή των εργαζομένων στη βιομηχανία. Τα Συνέδρια περί στέγασης ξεκίνησαν στην Έκθεση του Παρισιού του 1889 και κατέληξαν για πρώτη φορά με διατυπώσεις τεκμηριωμένων παραδειγμάτων διακρίνοντας συγκεκριμένα μοντέλα κατοικίας για τις *company towns*. Στη συνέχεια, αυτοί οι οικισμοί αναπτύχθηκαν σε μεγάλους εργατικούς οικισμούς της Ευρώπης της δεκαετίας του 1920, οι οποίοι στη συνέχεια χρηματοδοτήθηκαν από το δημόσιο.⁴³

15. Σχέδια τυπικής κατοικίας βιομηχανικού οικισμού της σοκολατοποιίας Noisiel-Menier, από τον κατάλόγο της για τη Διεθνή Έκθεση Παρισιού το 1889, τυπογραφία του E. Plon, Nourrit et Cie, 1889

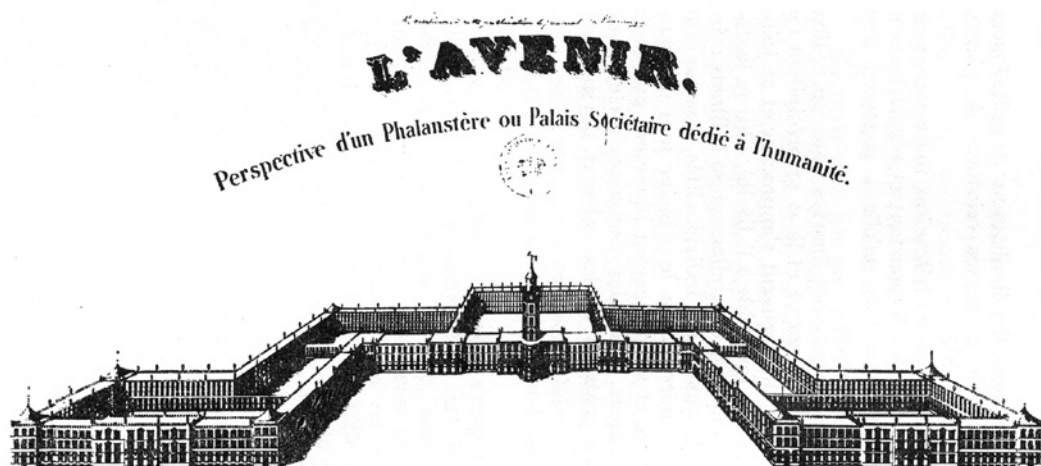

16. Γενική άποψη του εργοστασίου Noisiel και των εγκαταστάσεών του. Στο βάθος οι εργατικές κατοικίες. Λιθογραφία, δημοσίευση στο φυλλάδιο της εταιρείας Menier Παγκόσμια Έκθεση του Παρισιού, 1889.

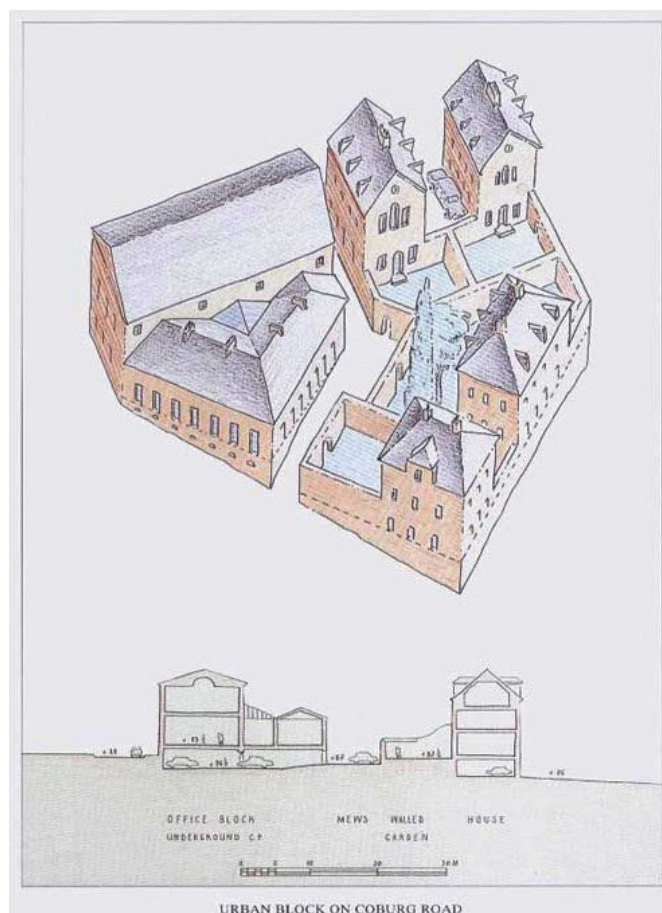
⁴² Πετρίδου. ό.π. σ. 7

⁴³ Garner. ό.π. p. 5

Χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτής της αναζήτησης διέπουν όλο τον 20^ο αιώνα και συναντώνται από το ουτοπικό Phalanstère του Charles Fourier (1829) μέχρι το συγκρότημα καταλυμάτων Gallarate των Aldo Rossi και Carlo Aymonino (1972), από τις μονοκατοικίες του βιομηχανικού οικισμού της Mulhouse στη Γαλλία (1853) έως το συγκρότημα κατοικιών στο Roundbury της Αγγλίας του Leon Krier (1980).

17. «Το Phalanstère στην υπηρεσία της ανθρωπότητας» - Λιθογραφία του J. Hervé, Bordeaux, εκτύπωση και λιθογραφία του H. Faye, [προ Μαρτίου του 1838]

18. Χαρακτηριστικό οικοδομικό τετράγωνο από τον Leon Krier στην οδό Coburg, Roundbury, Αγγλία

Στην Ευρώπη παρατηρούμε τόσο την εξέλιξη της πόλης από *cité* (ιστορικό κέντρο), σε *ville* (την περίοδο εμφάνισης του καπιταλισμού) και έπειτα σε *urbain* (η δυναμική της πόλης στη νεοκαπιταλιστική κοινωνία) ⁴⁴ όσο και την εξέλιξη του πληθυσμού ο οποίος από αγροτικός μετατρέπεται σε βιομηχανικό. ⁴⁵ «Στην τέχνη της αρχιτεκτονικής, το σπίτι είναι αυτό που καλύτερα χαρακτηρίζει τα έθιμα, τα γούστα και τις συνήθειες ενός λαού. Ο ρυθμός, όπως και η διαρρύθμισή του, αλλάζουν πάρα πολύ αργά.» ⁴⁶ Παράλληλα με την πόλη, η εργατική κατοικία εξελίσσεται, αλλά έχει τους δικούς της ρυθμούς. Ως προς την τυπολογία που διαμορφώθηκε στην αρχιτεκτονική της εργατικής κατοικίας έχουμε δύο βασικές εκδοχές. Αφενός τον ενιαίο κτιριακό όγκο που προοριζόταν για μεγάλο αριθμό εργαζομένων και αφετέρου τις σειρές μονοκατοικιών οι οποίες στη συνέχεια διαμορφώνονται ως διπλοκατοικίες ή ακόμη κατοικίες για τέσσερις οικογένειες απαρτίζοντας έναν οργανωμένο οικισμό.

Ευρύτερα, διακρίνουμε λοιπόν τρεις τυπολογίες οργανωμένης δόμησης, οι οποίες προέρχονται από σταθερά πολεοδομικά πρότυπα ⁴⁷ :

- α. το συμπαγές συγκρότημα κατοικιών οργανωμένο γύρω από μια αυλή (1895-1923)
- β. την ελεύθερη οικοδομική μονάδα (1879-1938)
- γ. και την κατοικία χαμηλού ύψους (1948-1966)

19. Το συγκρότημα καταλυμάτων Gallarate (Monte Amiata Housing) των Aldo Rossi και Carlo Aymonino, Μιλάνο (1972, σχεδιασμένο αρχικά για άστεγο πληθυσμό)

⁴⁴ Lefebvre. 1977. *Δικαίωμα στην πόλη*. σ. 7

⁴⁵ Lefebvre. 1977. *ό.π.* σ. 30

⁴⁶ Viollet-le-Duc. 1854-1869. *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*. p.214

⁴⁷ Γκοβούση. 2011. *Συγκροτήματα κατοικιών οργανωμένης δόμησης στην Ελλάδα*. σ. 50

Περνώντας στο φάσμα της ουτοπίας, ο Tony Garnier, με την υποστήριξη του δημάρχου της Lyon, Édouard Herriot, σκιαγραφεί την - ιδανική για εκείνον - βιομηχανική πόλη του 20^{ου} αιώνα. Η σύλληψη της ιδέας γίνεται το 1899, ενώ ήταν ακόμη φοιτητής στη σχολή École des Beaux-Arts de Paris. Συνειδητά, δεν προσδιορίζει τον τόπο, αλλά έχοντας κατά νου την πόλη του τη Lyon, τοποθετεί την πρότασή του στον νότο της Γαλλίας.⁴⁸

Η Βιομηχανική Πόλη του Garnier μπορεί να τοποθετηθεί στο πλαίσιο των ουτοπικών σχημάτων. Στην πραγματικότητα όμως, είναι στενά συνδεδεμένη με τις πρώτες ουτοπίες του 19^{ου} αιώνα. Ο λογοτεχνικός ομόλογος της Cité Industrielle, το έργο "Travail" του Émile Zola, που γράφτηκε την ίδια εποχή, βασίζεται σχεδόν αποκλειστικά στα πρώιμα σοσιαλιστικά ουτοπικά δόγματα του Fourier. Ο Garnier, όπως και ο Fourier, πίστευε σε βασικές αρετές του ανθρώπου, όπως η καλοσύνη.⁴⁹

«Εδώ υπάρχει συνοπτικά το πρόγραμμα εγκατάστασης μιας πόλης, όπου ο καθένας συνειδητοποιεί ότι η εργασία αποτελεί δικαίωμα του ανθρώπου ενώ το 'ωραίο' και η καλοσύνη θα καταστήσουν τη ζωή Υπέροχη».⁵⁰

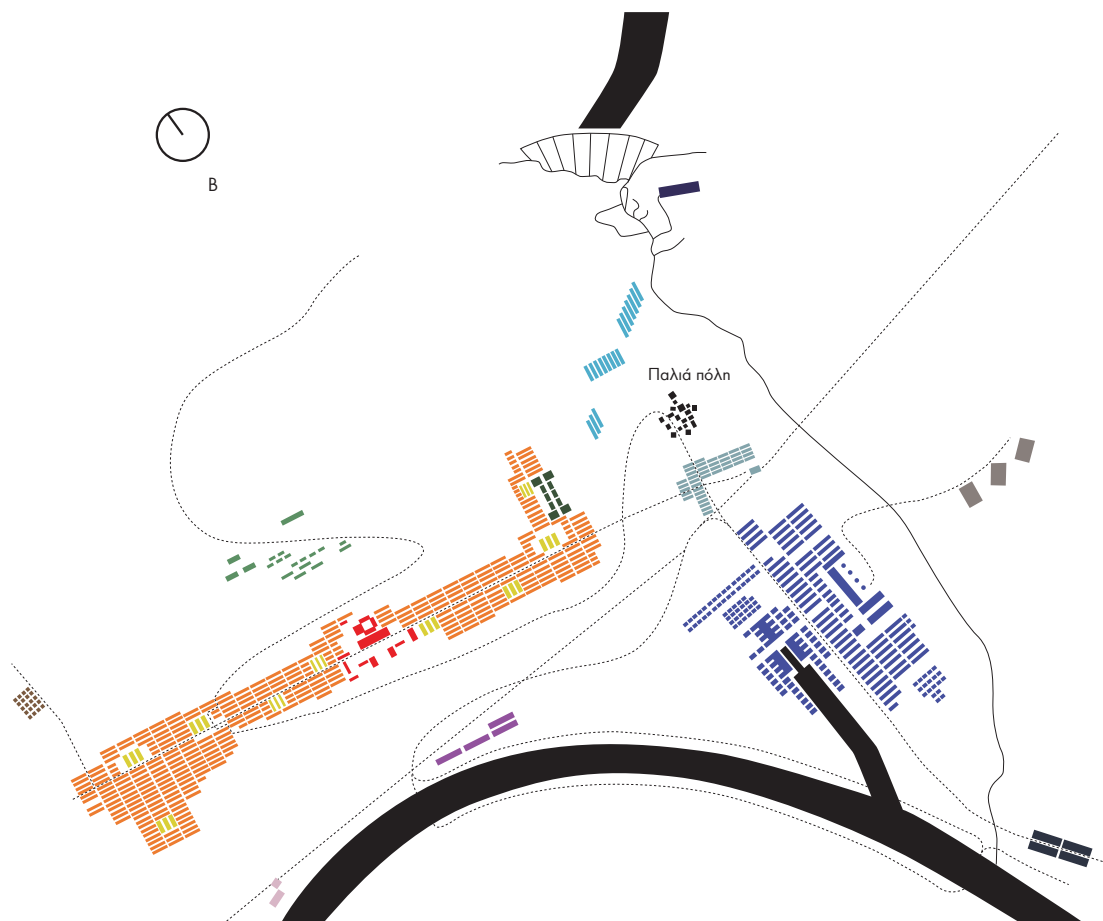
20. Η Cité Industrielle, όπως την οραματίστηκε ο Tony Garnier

⁴⁸ Wiebenson. 1960. Utopian Aspects of Tony Garnier's Cité Industrielle. *The Journal of the society of Architectural Historians*. p. 16

⁴⁹ Wiebenson. ό.π. p. 18

⁵⁰ «Voici résumé le programme d'établissement d'une cité, où chacun se rend compte que le travail est la loi humaine et qu'il y a assez d'idéal dans le culte de la beauté et la bienveillance pour rendre la vie Splendide.»

- Κοιμητήριο
- Ζώνη κατοίκησης
- Ζώνη εκπαίδευσης
- Ζώνη δημοσίων ιδρυμάτων :
 - διοικητικές υπηρεσίες και αίθουσες συνεδριάσεων
 - αθλητικά κέντρα και χώροι θεάματος
 - πολιτιστικά κέντρα
- Ζώνη δημόσιας υγείας :
 - νοσοκομείο
 - τμήμα πλιοθεραπείας
 - τμήμα μεταδοτικών ασθενιών
 - ίδρυμα ατόμων με ειδικές ανάγκες
- Ζώνη τριτοβάθμιας εκπαίδευσης
- Ζώνη σφαγείων
- Σιδηροδρομικός σταθμός εργοστασίου
 - Ζώνη Αποθηκών
- Υδροηλεκτρικός σταθμός
- Ζώνη κλωστοϋφαντουργείας
- Ζώνη σιδηροδρομικού σταθμού :
 - κοινωνικές κατοικίες
 - ξενοδοχεία
- Βιομηχανική ζώνη (κυρίως μεταλλουργική)
- Μεταλλεία
- Ζώνη εργοστασίων παραγωγής πυρίμαχων προϊόντων

21. Διάγραμμα βασισμένο στο σχέδιο γενικής διάταξης και χρήσεων (zoning) της Cité Industrielle του Tony Garnier

Μέσω της σχεδίασης, γίνεται μια προσπάθεια ώστε να τεθεί σε τάξη η πόλη, προτείνοντας έναν συνδυασμό χρηστικών και πλαστικών λύσεων. Βάσει ενός ενιαίου κανόνα, διανέμονται οι ίδιοι βασικοί όγκοι σε όλες τις συνοικίες της πόλης ενώ οι χώροι καθορίζονται σύμφωνα με τις πρακτικές ανάγκες και τις εγχύσεις μιας πιο ποιητικής αίσθησης που να αρμόζει στον αρχιτέκτονα. Σύμφωνα με τις αρχές της Cité Industrielle όπου επικρατεί η τάξη, γεννιέται η ευημερία. Με την ύπαρξη συστήματος υποδιαίρεσης, επίσης, δίνεται μια υψηλή αρχιτεκτονική σημασία στην εργατική κατοικία.⁵¹

Αυτό το έργο καλύπτει όλες τις κλίμακες ανθρώπινης παρέμβασης στο περιβάλλον διαβίωσης : περιοχή/πόλη/συνοικία/κτίριο/έπιπλα δρόμου. Αναπτύσσει επίσης την έννοια της χωροταξίας σε αντίθεση με την αρχή της ανάμειξης που επικρατούσε μέχρι τότε. Έτσι διαιρεί την πόλη σε ζώνες ή περιοχές που αντιστοιχούν στις διάφορες λειτουργίες της: στέγαση, παραγωγή, υγιεινή, διοίκηση, αναψυχή. Μέχρι τις αρχές του αιώνα, οι δημοτικές μεταρρυθμίσεις έδωσαν μεγάλη έμφαση στην πρακτικότητα της επέκτασης και στον διαχωρισμό των διαφόρων λειτουργιών της πόλης (zoning)⁵², καθώς και σε αυστηρούς οικοδομικούς νόμους που ρυθμίζουν το μέγιστο ύψος της κατοικίας.⁵³

Η κύρια περιοχή της πόλης περιλαμβάνει τις κατοικίες και τα νεοκλασικά κτίρια. Τυπολογικά, οι κατοικίες αποτελούνται από ορθογώνιους όγκους, που εκτείνονται από τα ανατολικά προς τα δυτικά, οι οποίοι προσδίδουν στην πόλη μία χαρακτηριστική γραμμική μορφή. Μια κύρια αρτηρία συνδέει την περιοχή του σταθμού με την πόλη. Στη βορειοανατολική πλευρά αυτής της συνοικίας βρίσκεται η παλιά πόλη, ενώ στη νότια χωροθετείται η μεγάλη περιοχή του εργοστασίου μεταλλουργίας. Τα ορυχεία που σχετίζονται με το εργοστάσιο βρίσκονται στην ανατολική πλευρά του ποταμού.⁵⁴

Ο ρεαλισμός της Cité Industrielle είναι ένας ιδανικός ρεαλισμός, που εμπίπτει στο πρότυπο των ουτοπικών συστημάτων που υπήρχαν προηγουμένως στη Γαλλία. Ένα πρώιμο παράδειγμα ενός τέτοιου σχεδίου είναι το έργο Salines de Chaux του Ledoux την περίοδο 1773-1779. Μέχρι τις αρχές του αιώνα το πεδίο των ουτοπικών έργων διευρύνθηκε από το ιδανικό περιβάλλον του Ledoux για εργάτες του εργοστασίου σε συστήματα όπως το Phalanstère του Fourier, το οποίο περιλάμβανε όλους τους τύπους ανθρώπων σε όλους τους τύπους επαγγελμάτων. Στα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα δόθηκε έμφαση στην πρακτική επίτευξη αυτών των ιδανικών, με αποτέλεσμα έργα όπως το Familistère, του Godin, βασισμένο στο προηγούμενο σύστημα του Fourier, αλλά και την ίδρυση νέων πόλεων σε απομακρυσμένες γωνιές του κόσμου. Όλα αυτά τα σχέδια βασίστηκαν σε ένα σοσιαλιστικό τύπο κυβέρνησης.⁵⁵

⁵¹ Le Corbusier. 1925. *Vers une Architecture*. p. 38-40

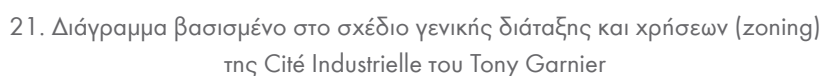
⁵² Abercrombie. 1943. *Town and Country Planning*. p. 95

⁵³ Wiebenson. ό.π. p. 19

⁵⁴ Wiebenson. ό.π. p. 16

⁵⁵ Wiebenson. ό.π. p. 17

Δηλαδή δημιουργείται ένας ενιαίος τριώροφος κτιριακός όγκος εργατικών κατοικιών, το φαλανστέριο, το οποίο θα στεγάσει 1.620 κατοίκους εκ των οποίων οι 810 θα αποτελούν το εργατικό δυναμικό. Στη μέση του κτιρίου τοποθετούνται οι δημόσιες χρήσεις, ενώ κατανέμονται σε δύο ξεχωριστές πτέρυγες οι βιομηχανικές διεργασίες και οι ξενώνες. Τα διαμερίσματα χωρίζονται σε 20 κατηγορίες και έχουν διαφοροποίηση ως προς το ενοίκιο ανάλογα με το οικονομικό υπόβαθρο του εργαζομένου αλλά και την τοποθεσία του διαμερίσματος. Όσο πλησιέστερα βρίσκεται στο κέντρο, τόσο υψηλότερη και η τιμή του ενοικίου.⁵⁶

36

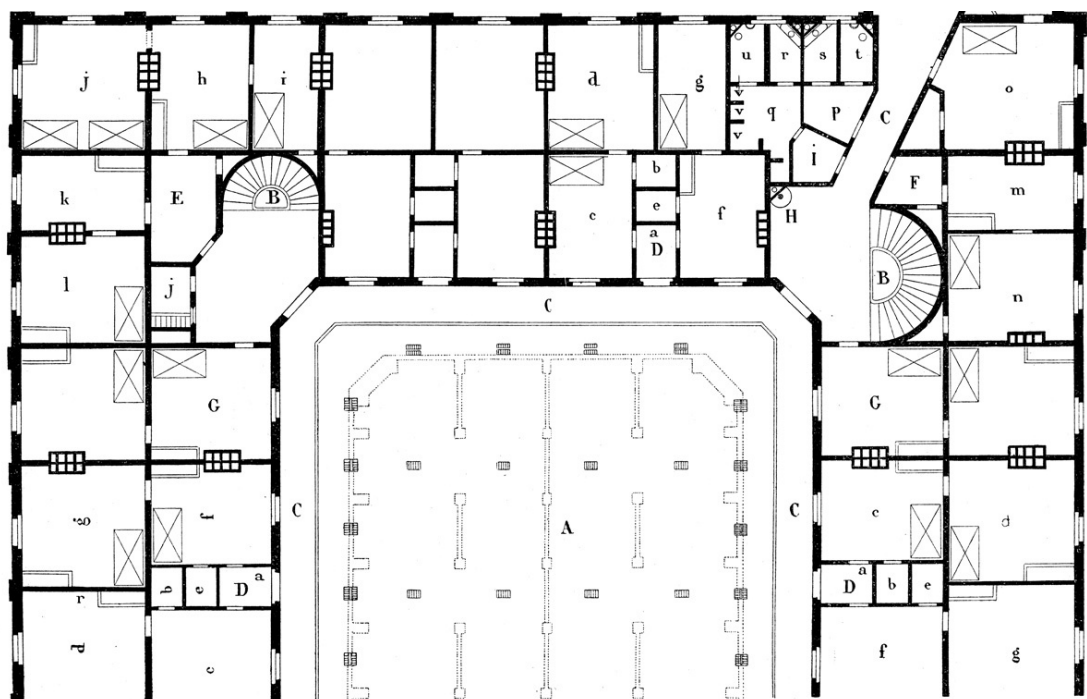
2.2. Πρακτικές επί συλλογικής κατοίκησης στον ευρωπαϊκό χώρο

Μια μικρογραφία του μοντέλου του Phalanstère του Charles Fourier, αποτελεί το Familistère, του Jean-Baptiste Godin, στην πόλη Guise της Γαλλίας. Πρόκειται για έναν ανερχόμενο βιομήχανο σιδηρουργίας την εποχή της Δεύτερης Αυτοκρατορίας στη Γαλλία, ο οποίος εφάρμοσε το μοντέλο του Fourier με κάποιες τροποποιήσεις την περίοδο 1859 έως 1870.

Τυπολογικά δημιουργούνται τρία κλειστά συγκροτήματα-blocks με μικρότερες αυλές από εκείνες του Phalanstère με γυάλινη επιστέγαση, ενώ παράλληλα λειτουργούν ως εσωτερικοί δρόμοι του Fourier.

Στο βιβλίο «Solutions Sociales», ο Godin αναπτύσσει τη θεωρία του σύμφωνα με την οποία αντιστοιχεί ένα ανεξάρτητο διαμέρισμα σε κάθε οικογένεια. Οι συλλογικές εξυπηρετήσεις διευκολύνουν τη ζωή των εργατών και την κοινωνικοποίησή τους στο ευρύτερο σύνολο.

Ως συνέχεια αυτού του συλλογισμού θα υπάρξει στην πορεία η έννοια της «ενότητας κατοικίας», η σύλληψη της οποίας αναπτύχθηκε αργότερα από τον Le Corbusier.⁵⁷ Όσον αφορά το κτίριο, υπάρχει σαφής διαχωρισμός των λειτουργιών, σαφής κινησιολογία στο χώρο, παροχή ιατρικής περίθαλψης, πρόβλεψη για την εκπαίδευση των παιδιών, δίκτυο θέρμανσης, νερού και αέρα καθώς και τεχνητού φωτισμού. Παρόλα αυτά, η απόπειρα επιτήρησης και επιβολής ηθικών κωδίκων όξυνε τις κοινωνικές αντιθέσεις.⁵⁸ Ο Émile Zola έπειτα από επίσκεψη στον χώρο σημειώνει στο έργο του "Travail" ότι ναι μεν υπάρχει «τάξη, οργάνωση, άνεση» στο «γυάλινο σπίτι» αλλά δεν υπάρχει «ούτε μοναχικότητα, ούτε και ελευθερία».⁵⁹

23. Τμήμα κάτοψης (το ανατολικό μισό) ενός ορόφου του κεντρικού περιπτέρου του Palais Social.

⁵⁷ Benevolo. ό.π. σ. 240-243

⁵⁸ Πετρίδου. ό.π. σ. 8-9

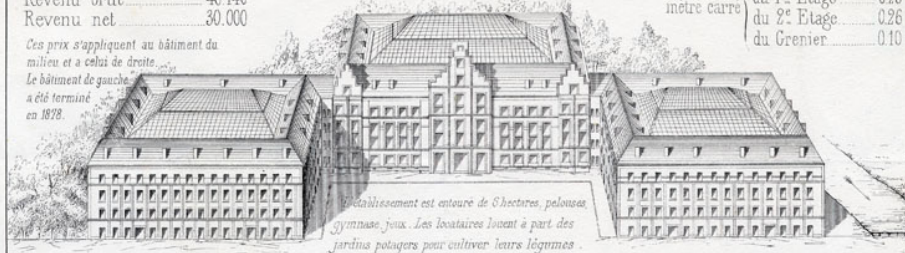
⁵⁹ Maak. 2015. *Living Complex*. p. 130

Prix de revient des Bâtimens.
d'habitation.....760.000
Prix des Dépenses.....300.000
Revenu brut.....40.140
Revenu net.....30.000

Ces prix s'appliquent au bâtiment du milieu et à celui de droite.
Le bâtiment de gauche a été terminé en 1878.

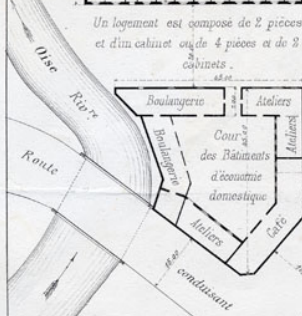
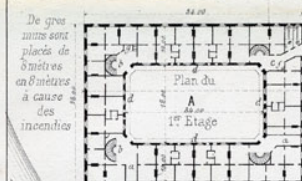
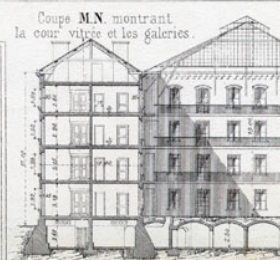
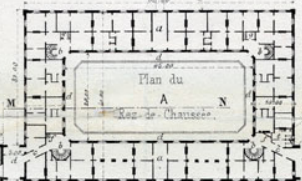
ÉLEVATION DES TROIS CORPS DE BÂTIMENS D'HABITATION.

Nombre de locataires 860
Location de Cave.....0.10
du Rez-de-Chaussée.....0.26
du 1er Etage.....0.29
du 2e Etage.....0.26
du Grenier.....0.10

B - Plan de la Nourrissière et du Raminat.

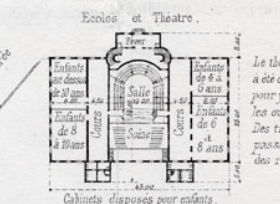
k k k Salles des Réveaux
j Promenoir
o Salle de jeux
q Galerie fermée conduisant aux pelouses

Plan du 1er Etage.

Long^r totale. 170.00
Legende.
AAA Cours vitrées, rafraichies en Été, servant de salle de bal et lieux de réunion pour les enfants.

- a. Entrées, sorties et passages au Rez-de-chaussée
- b. Escaliers s'élevant des caves aux greniers.
- c. Passages à tous les étages.
- d. Galeries de circulation générale communiquant avec les escaliers et les passages à tous les étages.
- e. Prieure. Les traits ponctués indiquent l'emplacement des fosses.
- f. Cabinets d'aisance.
- g. Fontaines à tous les étages.
- h. Trappe aux balayures.
- i. Salles de bains et de douches.
- j. Magasins divers.

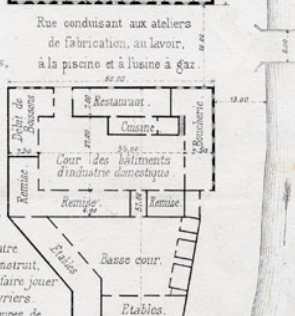
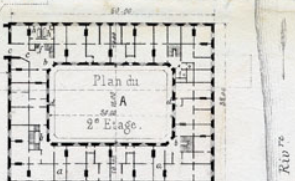

Ecoles et Théâtre.

Le théâtre a été construit pour y faire jouer les ouvriers. Des troupes de passage y donnent des représentations.

Echelle de 0.001 pour 1 mètre

Remarque générale. Les bâtiments sont en briques, les joints sont remplis avec du mortier blanc. Une pompe à vapeur permet de donner 20 litres d'eau à chaque habitant. Les eaux ménagères s'écoulent dans l'Oise, ainsi que le contenu des fosses.

Remarque générale. Les bâtiments sont en briques, les joints sont remplis avec du mortier blanc. Une pompe à vapeur permet de donner 20 litres d'eau à chaque habitant. Les eaux ménagères s'écoulent dans l'Oise, ainsi que le contenu des fosses.

Le théâtre a été construit pour y faire jouer les ouvriers. Des troupes de passage y donnent des représentations.

Echelle de 0.001 pour 1 mètre

Remarque générale. Les bâtiments sont en briques, les joints sont remplis avec du mortier blanc. Une pompe à vapeur permet de donner 20 litres d'eau à chaque habitant. Les eaux ménagères s'écoulent dans l'Oise, ainsi que le contenu des fosses.

Le théâtre a été construit pour y faire jouer les ouvriers. Des troupes de passage y donnent des représentations.

Echelle de 0.001 pour 1 mètre

Remarque générale. Les bâtiments sont en briques, les joints sont remplis avec du mortier blanc. Une pompe à vapeur permet de donner 20 litres d'eau à chaque habitant. Les eaux ménagères s'écoulent dans l'Oise, ainsi que le contenu des fosses.

Le théâtre a été construit pour y faire jouer les ouvriers. Des troupes de passage y donnent des représentations.

Echelle de 0.001 pour 1 mètre

Remarque générale. Les bâtiments sont en briques, les joints sont remplis avec du mortier blanc. Une pompe à vapeur permet de donner 20 litres d'eau à chaque habitant. Les eaux ménagères s'écoulent dans l'Oise, ainsi que le contenu des fosses.

Le théâtre a été construit pour y faire jouer les ouvriers. Des troupes de passage y donnent des représentations.

Echelle de 0.001 pour 1 mètre

Remarque générale. Les bâtiments sont en briques, les joints sont remplis avec du mortier blanc. Une pompe à vapeur permet de donner 20 litres d'eau à chaque habitant. Les eaux ménagères s'écoulent dans l'Oise, ainsi que le contenu des fosses.

Le théâtre a été construit pour y faire jouer les ouvriers. Des troupes de passage y donnent des représentations.

Echelle de 0.001 pour 1 mètre

Remarque générale. Les bâtiments sont en briques, les joints sont remplis avec du mortier blanc. Une pompe à vapeur permet de donner 20 litres d'eau à chaque habitant. Les eaux ménagères s'écoulent dans l'Oise, ainsi que le contenu des fosses.

Le théâtre a été construit pour y faire jouer les ouvriers. Des troupes de passage y donnent des représentations.

Echelle de 0.001 pour 1 mètre

Remarque générale. Les bâtiments sont en briques, les joints sont remplis avec du mortier blanc. Une pompe à vapeur permet de donner 20 litres d'eau à chaque habitant. Les eaux ménagères s'écoulent dans l'Oise, ainsi que le contenu des fosses.

Le théâtre a été construit pour y faire jouer les ouvriers. Des troupes de passage y donnent des représentations.

Echelle de 0.001 pour 1 mètre

Remarque générale. Les bâtiments sont en briques, les joints sont remplis avec du mortier blanc. Une pompe à vapeur permet de donner 20 litres d'eau à chaque habitant. Les eaux ménagères s'écoulent dans l'Oise, ainsi que le contenu des fosses.

Le théâtre a été construit pour y faire jouer les ouvriers. Des troupes de passage y donnent des représentations.

Echelle de 0.001 pour 1 mètre

Remarque générale. Les bâtiments sont en briques, les joints sont remplis avec du mortier blanc. Une pompe à vapeur permet de donner 20 litres d'eau à chaque habitant. Les eaux ménagères s'écoulent dans l'Oise, ainsi que le contenu des fosses.

Le théâtre a été construit pour y faire jouer les ouvriers. Des troupes de passage y donnent des représentations.

Echelle de 0.001 pour 1 mètre

Remarque générale. Les bâtiments sont en briques, les joints sont remplis avec du mortier blanc. Une pompe à vapeur permet de donner 20 litres d'eau à chaque habitant. Les eaux ménagères s'écoulent dans l'Oise, ainsi que le contenu des fosses.

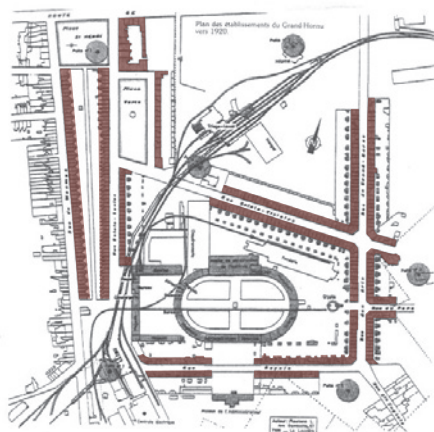
24. Σχέδια και πίνακες ενοικίων του Familistère de Guise. Printed, Thierry & Cie, 1884

25. Συγκέντρωση μαθητών στην εσωτερική αυλή του κεντρικού περιπτέρου του Palais Social.
Ανώνυμου φωτογράφου, 1890

26. Εσωτερική αυλή του Familistère, το 2017, "La fête du travail", εορτασμός των 150 χρόνων
(1867-2017) ίδρυσής του

27. Το τοπογραφικό διάγραμμα της περιοχής, όπου επισημαίνεται η ζώνη των εργατικών κατοικιών (1920) και το σημερινό CID - Κέντρο Καινοτομίας και Σχεδιασμού, Grand-Hornu, UNESCO World Heritage Site 2012

Όμως, η πρώτη υλοποιημένη cité ouvrière στον ευρωπαϊκό χώρο είναι εκείνη του Grand-Hornu στις Βρυξέλλες από τον Γάλλο ιδιοκτήτη του ανθρακωρυχείου Henri De Gorge. Εκείνος, θέλοντας να εφαρμόσει τομές στη σχεδίαση της πόλης καλεί τον αρχιτέκτονα Bruno Renard από την δυτική επαρχία του Βελγίου, Τουρναί.⁶⁰ Βασισμένος στα ιδεώδη της εποχής σχεδιάζει ένα νεοκλασικό βιομηχανικό συγκρότημα, ενώ παράλληλα εξοπλίζει την πόλη, με κατοικίες μηχανικών, σχολείο, νοσοκομείο, δημόσιους χώρους, βιβλιοθήκη και μια αίθουσα χορού. Στο χρονικό διάστημα 1810 έως 1830 ο Renard ξεκινά την κατασκευή 175 μονώροφων κατοικιών με 6 δωμάτια έκαστη και ιδιωτικό κήπο σχηματίζοντας έτσι τον πρώτο βιομηχανικό οικισμό της Ευρώπης ο οποίος περιστοίχιζε τις βιομηχανικές εγκαταστάσεις. Το 1832, ο αριθμός των εργατικών κατοικιών φτάνει τις 450. Το σύστημα θέρμανσής τους βασίζεται στις εκπομπές ατμού της βιομηχανίας.⁶¹

28. Η cité ouvrière του Grand-Hornu, 1840

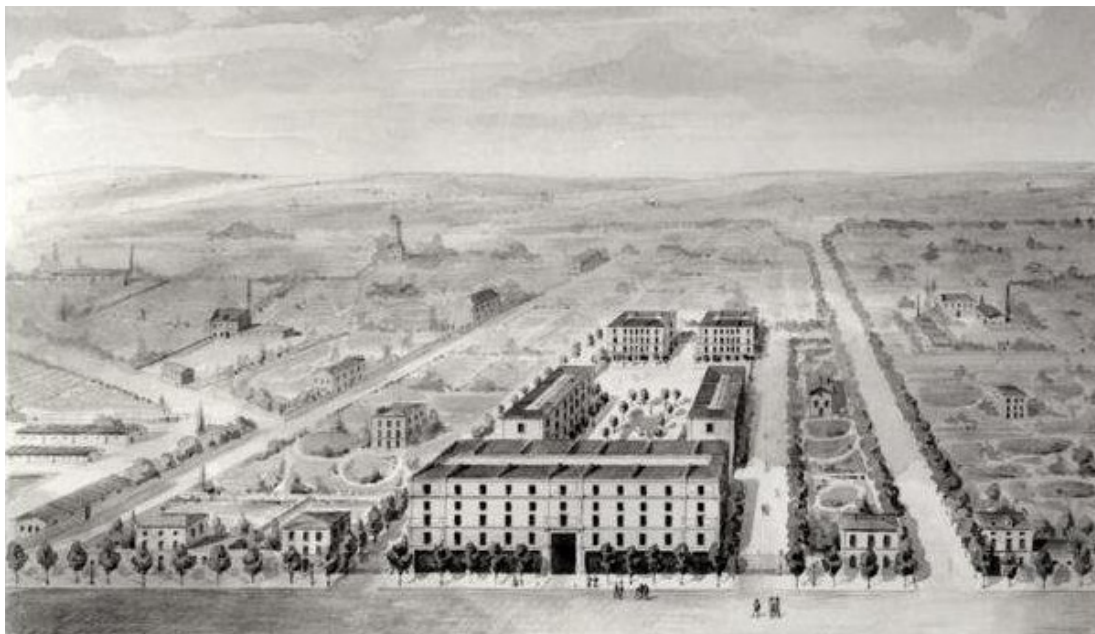
⁶⁰ Ιστοσελίδα του Centre d'Innovation et de design au Grand-Hornu [BE], http://www.cid-grand-hornu.be/fr/Grand-Hornu/L_histoire/8/

⁶¹ Ιστοσελίδα της Académie de Strasbourg [FR], http://www.crdp-strasbourg.fr/data/patrimoine-industriel/mulhouse-19/cite_ouvriere.php?parent=25

29. Η cité ouvrière του Grand-Hornu σήμερα

Μεταξύ 1849 και 1851, μετά τη γαλλική επανάσταση, κατασκευάζεται κι η πρώτη βιομηχανική συνοικία του Παρισιού στο 9ο του διαμέρισμα, η cité de Napoléon από τον αρχιτέκτονα Marie-Gabriel Veugny. Οι αρχές σχεδιασμού της cité ήταν σύμφωνες με την ανακοίνωση του υπουργείου εργασίας της εποχής μετά από πρωτοβουλία του Ναπολέοντα. Η ανακοίνωση αυτή υπαγόρευε την κατασκευή ενός *famillistère* σε κάθε επαρχία του Παρισιού, 400 διαμερισμάτων για οικογένειες εργατών, στις οποίες θα καλύπτονταν κατά ένα μεγάλο ποσοστό τα έξοδα τροφής, θέρμανσης, φωτισμού από το κράτος. Πρόκειται για σπάνια χωροθέτηση εργατικής κατοικίας χωρίς άμεση σύνδεση με κάποιο χώρο εργασίας.⁶²

30. Cité Napoléon, 58-60, rue Rochechouart, 1849

⁶² Ιστοσελίδα Υπουργείου Πολιτισμού [FR], http://www2.culture.gouv.fr/public/mistral/merimee_fr?ACTION=CHERCHER&FIELD_1=REF&VALUE_1=PA75090003

Το συγκρότημα πολυκατοικιών της cité de Napoléon, οικοπέδου έκτασης 3.750 τ.μ., σχεδιάστηκε σε σχήμα «π». Διαθέτει εσωτερικό αίθριο με κρήνη κι ένα φανάρι αερίου. Περιλαμβάνει 4 κτιριακούς όγκους, με 86 κατοικίες, ως επί το πλείστον δύο δωματίων, καθώς και κοινόχρηστους χώρους όπως χώρο πλύσης και στεγνωτηρίου, λουτρό, μια αίθουσα ασύλου και χώρο δημοτικού σχολείου.⁶³

31. Cité Napoléon, άποψη εσωτερικής αυλής (La Cour Saint-Hilaire), στην τελετή ίδρυσης το 1851 και σήμερα

Μία άλλη γαλλική πόλη, η Mulhouse, χαρακτηρίζεται ως το γαλλικό Manchester ή αλλιώς “la ville aux cents cheminées”, η πόλη με τις εκατοντάδες καμίνους. Μέσα σε 7 δεκαετίες από την ένωσή της με τη Γαλλία, γίνεται η βιομηχανική πρωτεύουσα της Αλσατίας, η οποία θα υπάρξει και το μήλο της έριδος μεταξύ Γαλλίας και Πρωσίας. Η δεύτερη θα την κερδίσει το 1871 με τη λήξη του γαλλογερμανικού πολέμου για να την παραχωρήσει εκ νέου στη Γαλλία με τη συνθήκη των Βερσαλλιών το 1919.

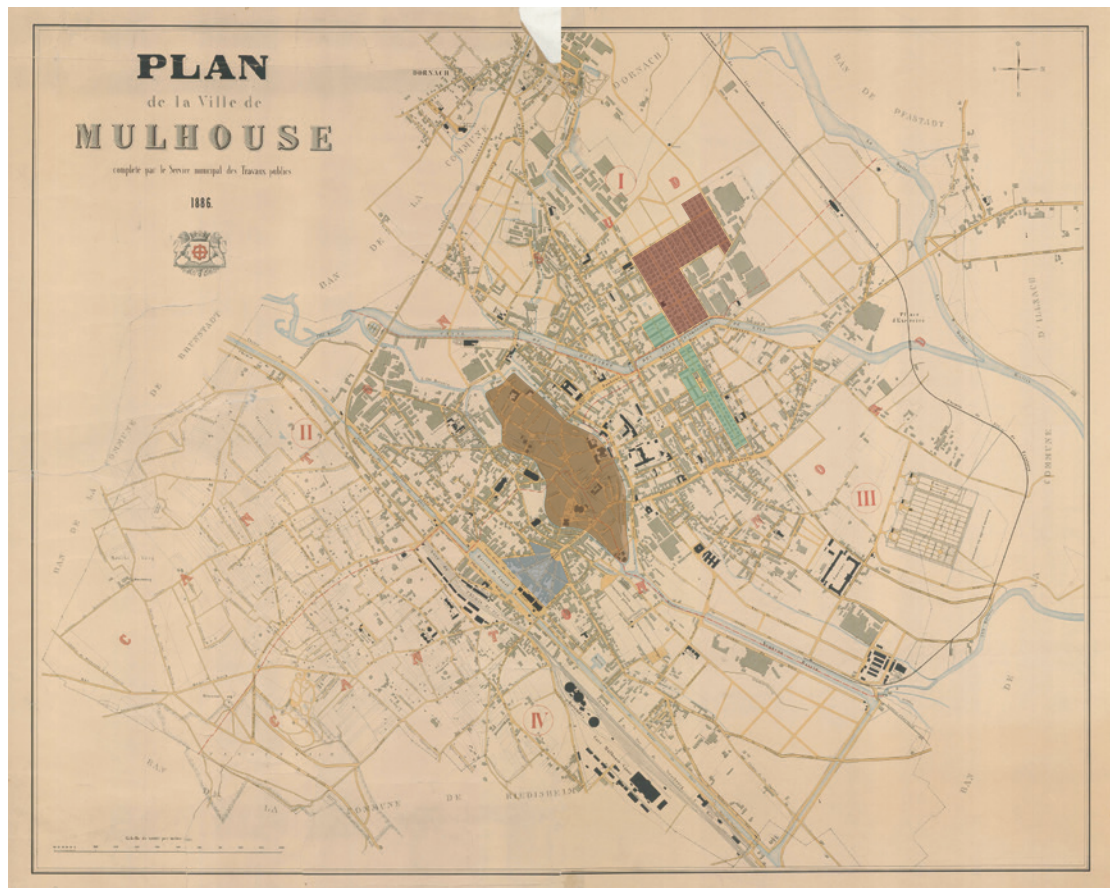
Η πόλη με τις αστικές επεμβάσεις που εφαρμόζονται σταδιακά το 19^ο αιώνα, μετασχηματίζεται από μεσαιωνική πόλη εντός των τειχών σε company town. Οι πύλες των τειχών γκρεμίζονται από την πρώτη αυτοκρατορία του Ναπολέοντα. Αρχικά κατασκευάζεται η Νέα Συνοικία (Nouveau Quartier, σημερινή πλατεία Bourse) από τους αρχιτέκτονες Stotz και Fries, νότια της πόλης συμβολίζοντας τη ρήξη με το παρελθόν, για τους διευθύνοντες συμβούλους της βιομηχανίας το 1826 και σε δεύτερο πλάνο χωροθετείται από τον αρχιτέκτονα Émile Muller, ο βιομηχανικός οικισμός για το εργατικό δυναμικό το 1853, ο οποίος θα αποτελέσει σταθμό αναφοράς στην Ευρώπη.⁶⁴

Η βασική αρχή του σχεδιασμού του βιομηχανικού οικισμού είναι ότι “κάθε οικογένεια πρέπει να έχει τη δική της ξεχωριστή κατοικία και έναν ιδιωτικό κήπο για καλλιέργεια” προκειμένου να “ικανοποιούνται οι πιο ουσιώδεις ανάγκες υγιεινής και ηθικής”.⁶⁵

⁶³ Ιστοσελίδα Musée Virtuel du logement social, <http://musee-hlm.fr/ark:/nasa/a011475845206WOaMoY>

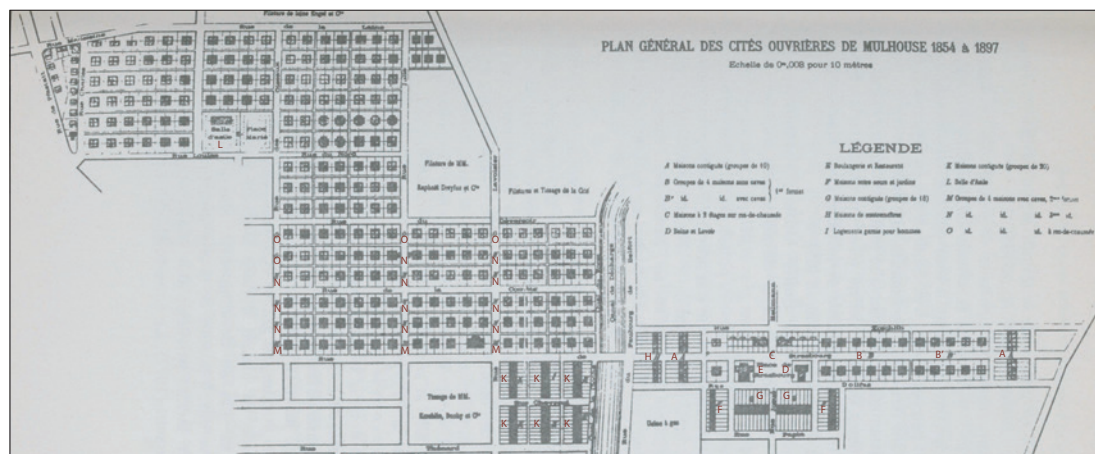
⁶⁴ Ιστοσελίδα Δήμου Mulhouse, <https://www.mulhouse.fr/fr/quelques-mots-dhistoire>

⁶⁵ Jeanneau. 1986. *Le logement et son mineur*. p. 152

● Παλιά πόλη ● Κατοικίες αστικής τάξης ● Εργατικές κατοικίες - Α' φάση ● Εργατικές κατοικίες - Β' φάση

32. Τοπογραφικό διάγραμμα της πόλης του Mulhouse, 1886, συμπληρωμένο από τη δημοτική υπηρεσία Δημοσίων Έργων.

A Παρακείμενες κατοικίες (σε συστοιχίες των 10)
B Συστοιχίες των 4 κατοικιών χωρίς κελάρι
C Διώροφες κατοικίες με κελάρι
D Χώροι πλήσης και λουτρό

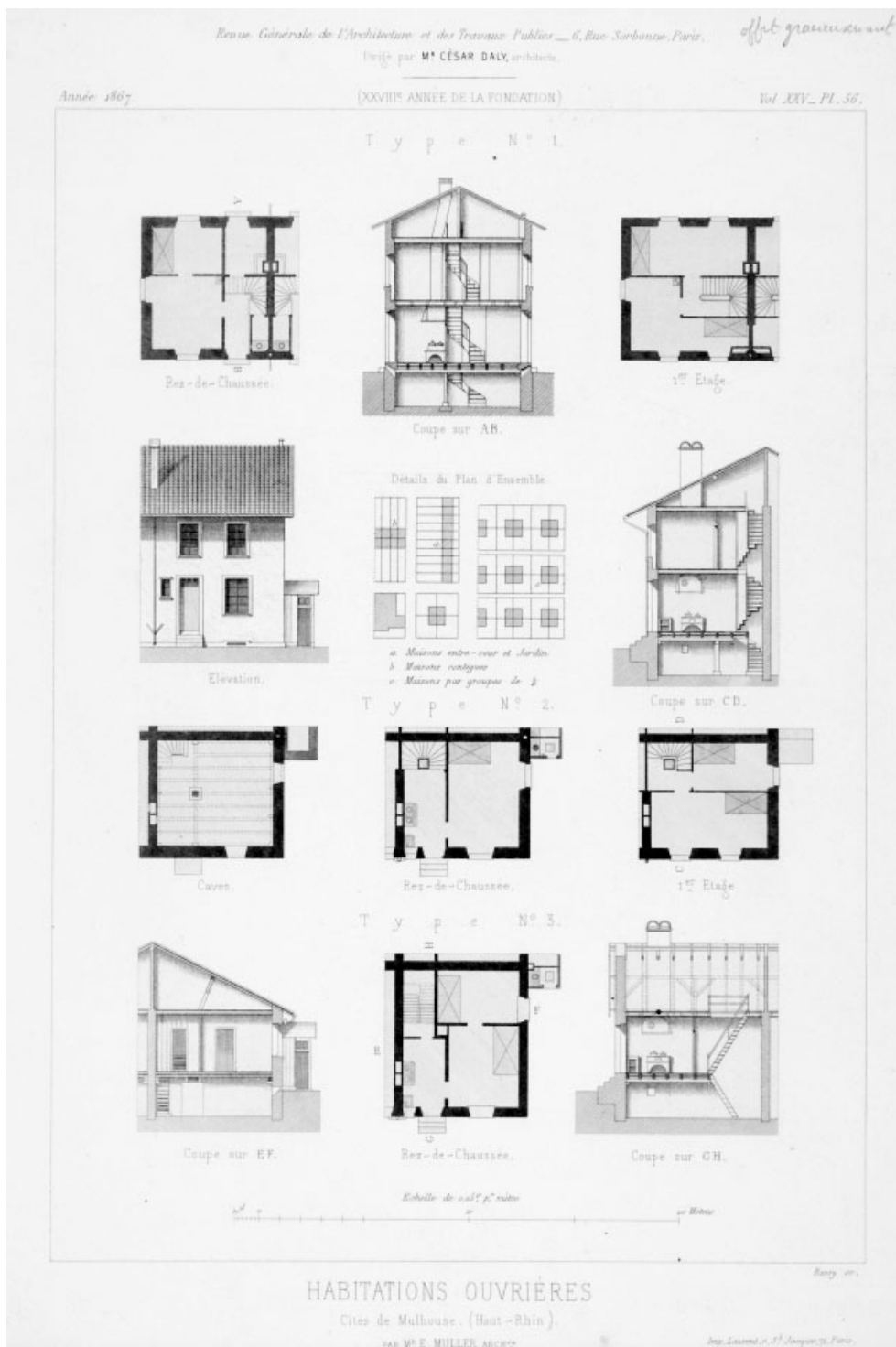
- Ε Αρτοποιείο και εστιατόριο
- Ε Κατοικίες μεταξύ αυλής και κήπου
- Γ Παρακείμενες κατοικίες (σε συστοιχίες των 18)
- Η Κατοικίες των εργοδηγών
- Ι Επιπλωμένα καταλύματα για άνδρες

Κ Παρακείμενες κατοικίες (σε συστοιχίες των 20)
 Λ Νηπιαγωγείο
 Μ Συστοιχία 4 κατοικιών με κελάρι τυπ. 2
 Ν ό.π. τυπ. 3
 Ο ό.π. στο ισόγειο

33. Τοπογραφικό διάγραμμα γενικής διάταξης των εργατικών κατοικιών της Mulhouse, όπως διαμορφώθηκαν κατά τα έτη 1854 έως 1897 και οι τυπολογίες τους

Μέσα σε αυτό το κλίμα, αναδύεται ένας νέος τύπος κατοικίας που θα πάρει το όνομα της πόλης, το τετράγωνο της Mulhouse (carré mulhousien). Ευρύτερα, διακρίνονται τρεις τύποι κατοικιών της εργατικής τάξης στην πόλη της Mulhouse:

- Τύπος 1: Κατοικίες μεταξύ αυλής και κήπου
- Τύπος 2: Παρακείμενες κατοικίες σε συστοιχίες
- Τύπος 3: Το τετράγωνο της Mulhouse (διώροφες κατοικίες σε τετράδες με διαφοροποιήσεις)

34. Σχέδια των βασικών τριών τύπων κατοικιών του Émile Muller, 1867

Ο βιομηχανικός οικισμός της Mulhouse γίνεται πολύ σύντομα το μεγαλύτερο επίτευγμα της Δεύτερης Αυτοκρατορίας και της ηπειρωτικής Ευρώπης: 200 μονοκατοικίες σε 8 εκτάρια (ha) το 1855, 920 κατοικίες σε 30 ha το 1870 και 1240 κατοικίες σε 60 ha το 1895. Πρόκειται για μαζική στέγαση 10.000 κατοίκων, με δημογραφική και κοινωνιολογική βαρύτητα, δεδομένου ότι ο πληθυσμός του οικισμού αποτελεί το 10-15% του συνολικού πληθυσμού της πόλης, βιομηχανικής πρωτεύουσας του Άνω Ρήνου, σε έναν από τους πέντε βιομηχανικούς πόλους της Γαλλίας.⁶⁶

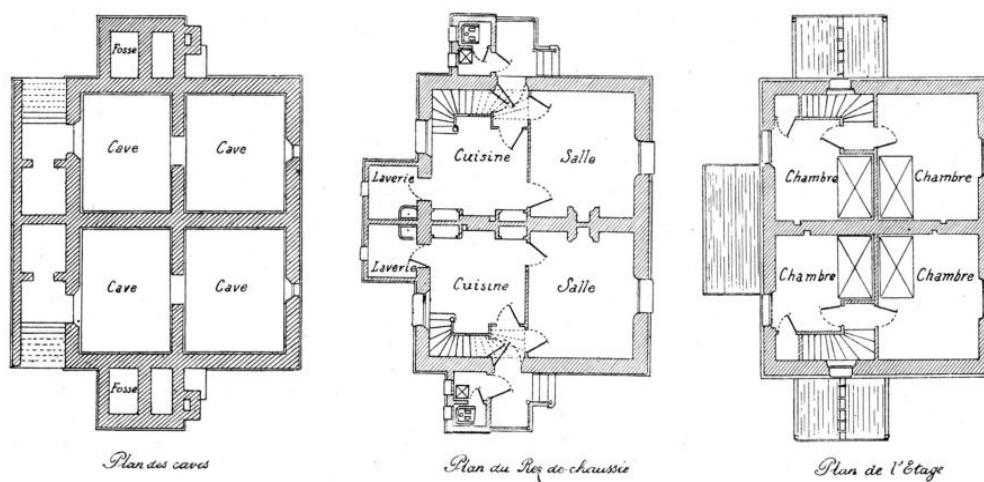
Αυτός ο βιομηχανικός οικισμός, χωροθετείται στην καρδιά της πόλης και περιβάλλεται με νέα εργοστάσια, συγκεντρώνοντας σε μια ενιαία γεωγραφική περιοχή το 15-20% της εργατικής τάξης. Ως οικισμός έχει καθοριστική επιρροή στη διαμόρφωση του τοπικού αστικού χώρου και της τυπολογίας των κατοικιών εισάγοντας τον τύπο της κηπούπολης (*cité-jardin*) στο εσωτερικό της πόλης. Για την εποχή εκείνη, ο βιομηχανικός οικισμός της Mulhouse αποτελεί το πρώτο έργο σε αστική κλίμακα που υλοποιείται στο εσωτερικό μίας ανερχόμενης βιομηχανικά πόλης. Το παράδειγμα αυτού του οικισμού θα επηρεάσει βαθιά τις ευρωπαϊκές πόλεις, εισάγοντας την ιδέα της ουτοπίας των κηπουπόλεων στα τέλη του 19^{ου} αιώνα.⁶⁷

35. Άποψη εργατικών κατοικιών στη Mulhouse. Φωτογραφία Alph. Wioland & Cie, 1905. Bibliothèque de l'Université et de la Société industrielle de Mulhouse.

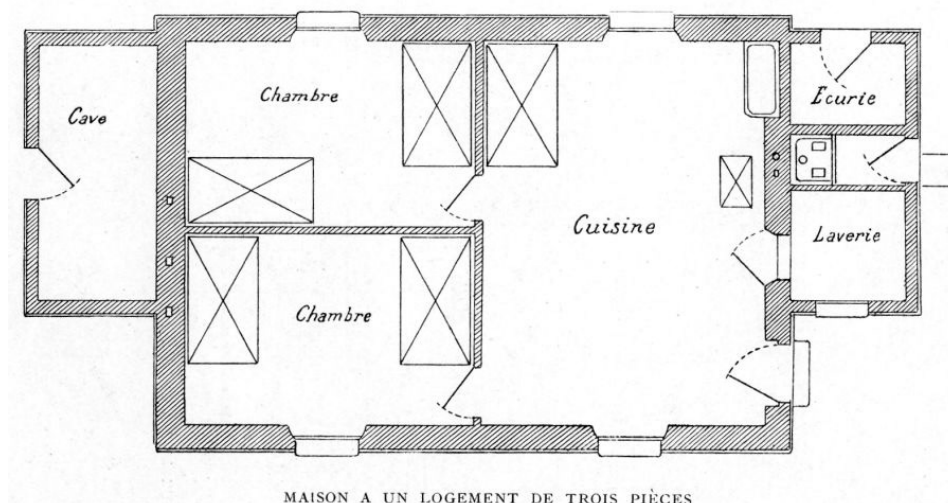
⁶⁶ Jonas. 1994. Les villages ouvriers et Mulhouse 1830-1930. *L'archéologie industrielle en France*. p. 273

⁶⁷ Jonas.  .π. p. 274

MAISON A DEUX LOGEMENTS DE QUATRE PIÈCES

36. Κάτοψη υπογείου (κελάρι), ισογείου και ορόφου διπλοκατοικίας 4 δωματίων

MAISON A UN LOGEMENT DE TROIS PIÈCES

37. Κάτοψη κατοικίας 3 δωματίων

38. Εργατικές κατοικίες του 1908, Saint-Eugène, Le Creusot

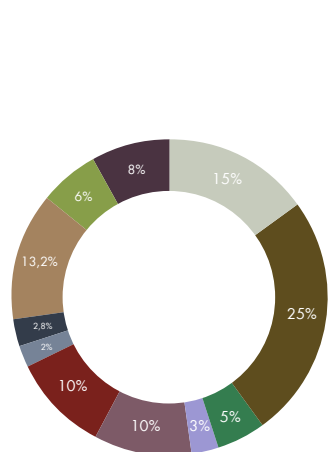
Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο βιομηχανικός οικισμός Saint-Eugène της πόλης Le Creusot, ο οποίος εμφανίζει αρκετές ομοιότητες με τον οικισμό του Κυπριανού στο Λαύριο.

Χτίζεται από την εταιρεία Schneider et Cie σε δύο στάδια από το 1875-1878 για να ολοκληρωθεί σε δεύτερη φάση το 1908. Στον οικισμό, χτίστηκαν αποκλειστικά χαμηλού ύψους κτίσματα των δύο ή έως τεσσάρων κατοικιών, με ανεξάρτητη είσοδο. Οι επιμέρους κατοικίες αποτελούνται από δύο έως τέσσερα δωμάτια, ανάλογα με τη σύνθεση της κάθε οικογένειας. Οι κατοικίες δύο δωματίων προορίζονται για οικογένειες χωρίς παιδιά ή για οικογένειες με παιδιά ίδιου φύλου. Οι μονάδες τριών ή τεσσάρων δωματίων κατανέμονται σε μεγαλύτερες οικογένειες. Τα διαμερίσματα δύο δωματίων περιέχουν έναν κοινόχρηστο χώρο και ένα δωμάτιο. Τα διαμερίσματα τριών δωματίων περιέχουν έναν κοινόχρηστο χώρο και δύο δωμάτια. Ο κοινόχρηστος χώρος χρησιμοποιείται συνήθως τόσο ως κουζίνα όσο και ως χώρος για τους γονείς, ενώ τα δύο δωμάτια προορίζονται, ένα για τα αγόρια, ένα για τα κορίτσια.⁶⁸

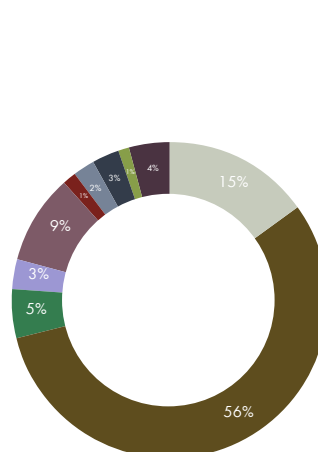
Εκτός από τις κατοικίες υπάρχουν και κτίρια δημόσιου χαρακτήρα (στάβλοι ή χοιροστάσια, κάβες, χώροι υγιεινής, κ.λπ.). Οπωροφόρα δέντρα φυτεύονται στους κήπους.

Πέρα από τη στέγαση για τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα, οι εγκαταστάσεις Schneider διαθέτουν ορισμένο αριθμό κατοικιών για τους υπαλλήλους που ανήκουν στην αστική τάξη. Το 1907, κατασκευάζουν τις μονοκατοικίες της λεωφόρου Saint-Sauveur στο Le Creusot. Κάθε διπλοκατοικία αντιστοιχεί σε δύο οικογένειες, διαθέτει από 4 έως 6 κύρια δωμάτια και αυτόνομη είσοδο, ενώ περιβάλλεται από κήπο.

Οικογένεια αστών
Ετήσιο εισόδημα 25.000 φράγκων

Οικογένεια εργατών
Ετήσιο εισόδημα 1.500 φράγκων

Le Creusot, Γαλλία, τέλη 19ου αιώνα

39. Οι προϋπολογισμοί μιας αστικής οικογένειας και μιας οικογένειας εργατικής τάξης (σε φράγκα/χρυσό)

⁶⁸ Schneider et Cie. 1914. *Les établissements Schneider*. Paris: Imprimerie générale Lahure. p. 41, 42, 43

Στο ίδιο κλίμα, ο G. Teyssot υπογραμμίζει αναφερόμενος στα Διεθνή Συνέδρια Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής (C.I.A.M.): «Ο στόχος των μεταρρυθμίσεων είναι συνεπώς αρκετά αντιφατικός. Από τη μία μεριά, το άνοιγμα της κατοικίας προς όλους τους ανέμους για λόγους υγιεινής και η μετατροπή της σε διάφανο αντικείμενο διαπερατό από το βλέμμα και το φως. Από την άλλη, η απαγόρευση της επικοινωνίας και η εμπόδιση της ορατότητας για την αποφυγή πολιτικών και ηθικών προσμίξεων»⁶⁹. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να απαξιωθεί η τυπολογία του ενιαίου κτιριακού όγκου, αφού χαρακτηρίστηκε ως στρατόπεδο και κατακρίθηκε ότι στερεί από τον χρήστη κάθε δυνατότητα «προσωπικής πρωτοβουλίας»⁷⁰. Βέβαια, υπήρχαν πολλοί πολέμιοι της συλλογικής κατοίκησης καθώς εθεωρείτο στοιχείο της αρχιτεκτονικής των σοσιαλιστικών καθεστώτων.⁷¹

Από την άλλη πλευρά, υπήρξαν και αντιδράσεις από τους κατοίκους καθώς δεν επιθυμούσαν τον ταξικό καταμερισμό ανά ειδικότητα που υπαγόρευε αυτός ο τύπος κατοίκησης παρά το γεγονός ότι η καθαρή ουτοπία υπαγόρευε την ώσμωση των διακριτών κοινωνικών τάξεων. Εν συνεχεία ο G. Teyssot αναφέρει επίσης ότι «στη Γαλλία την εποχή του 1840 [εμφανίζεται] η δυναμική της υγιεινής, επιδιώκοντας την ακριβή ποσοτικοποίηση των ροών που τροφοδοτούν τα κτίρια και η τεχνολογία η οποία διαμέσου της χρήσης των καινοτόμων υλικών στόχευε στον απόλυτο προγραμματισμό και στη μέγιστη εκμετάλλευση των χώρων»⁷². Φυσικά η έννοια της “κατοικίας ως μηχανή”⁷³ έχει ήδη εισαχθεί από το 1853 με πρόθεση να μετατρέψει την κατοικία σε ένα γρανάζι της διαδικασίας της παραγωγής, σε μια προέκταση δηλαδή της σύγχρονης κοινωνίας.

“La maison est une machine à habiter.”⁷⁴ Με αυτό το σκεπτικό εν ολίγοις, ο Le Corbusier επαναφέρει το ζήτημα της σχεδίασης, καθώς πιστεύει ότι τα προβλήματα του αύριο υπαγορεύονται από τις συλλογικές ανάγκες. Θεωρεί ότι ο τεχνικός χαρακτήρας της εποχής του, ο οποίος περιλαμβάνει την οικονομία και την τεχνολογία της κατασκευής, είναι αυτός που θα φέρει τη λύση. Στο ίδιο μήκος κύματος κυμαίνεται και ο André Leroi-Gourhan με το έργο του “Le geste et la parole”, ο οποίος θεωρεί τα παράγωγα της τεχνικής – τα εργαλεία – φυσική επέκταση των χεριών του ανθρώπου. Από τη σκοπιά αυτή, ο άνθρωπος βαδίζει προς τον έλεγχο του περιβάλλοντός του ξεκινώντας μόνο με τα γυμνά του χέρια και καταλήγει στο πάτημα κουμπιών.⁷⁵

Για να υπάρξει επιτυχής συλλογική κατοίκηση σημαντική προϋπόθεση είναι η ισχυρή ύπαρξη των δημόσιων υποδομών και υπηρεσιών, όπως άλλωστε διαπιστώνει και ο Aldo Rossi.⁷⁶ Ο χώρος της κατοικίας μορφώνεται ανάλογα με τη μορφή της πόλης στην οποία εμπεριέχεται.

⁶⁹ Teyssot. 1967. Εισαγωγή στην ιταλική έκδοση του Roger-Henri Guerrand, *Propriétaires et locataires : les origines du logement social en France 1850-1914*. p. 59

⁷⁰ Guerrand. 1980. *Le origini della questione delle abitazioni in Francia (1850-1894)*. p. 179

⁷¹ Guerrand. ό.π. p. 84

⁷² Teyssot. ό.π. p. 45

⁷³ Alliaume, Barret-Kriegel, Beguin, Rancière, Thalamy. sous la direction de M. Foucault. 1977. *Politiques de l'habitat (1800-1850)*. p. 306

⁷⁴ Le Corbusier. 1925. *Vers une Architecture*. p. 73

⁷⁵ Λέφας. 2008. *Αρχιτεκτονική και κατοίκηση: από τον Heidegger στον Koolhaas*. σ. 71

⁷⁶ Rossi. 1991. *Η αρχιτεκτονική της πόλης*. σ. 92

Η κτιριακή τυπολογία δεν είναι κάτι άμορφο αλλά επηρεάζεται από πολλούς παράγοντες γεωγραφικούς, ιστορικούς, μορφολογικούς και ιδίως οικονομικούς.⁷⁷

Ο Maurice Halbwachs τονίζει ότι ναι μεν οι οικονομικοί παράγοντες παίζουν σημαντικό ρόλο στη δημιουργία μιας πόλης θέτοντας ένα γενικότερο πλαίσιο κανόνων, αλλά δεν μπορούμε να παραβλέψουμε τον άνθρωπο ως έναν πολύπλευρο φορέα πολιτισμού, ο οποίος καθορίζει επί της ουσίας την εξέλιξή της. Από τη στιγμή που μια κοινωνική ομάδα εγκαθίσταται σε ένα χώρο, τον μεταμορφώνει κατ' εικόνα της, ενώ παράλληλα υπόκειται και προσαρμόζεται στον υλικό κόσμο που της αντιστέκεται. Περιορίζεται στο κατασκευασμένο περιβάλλον της και δημιουργεί σχέσεις με αυτό, καθορίζοντας την εξωτερική της εικόνα βάσει της ιδέας που έχει σχηματίσει για τον εαυτό της.⁷⁸ Ο Aldo Rossi επεκτείνει αυτό το σκεπτικό, υποστηρίζοντας ότι η πόλη αποτελεί το «locus» της συλλογικής μνήμης των λαών. Κάθε αρχιτεκτονικός μετασχηματισμός μεταλλάσσει το τοπίο παραπαίοντας μεταξύ συλλογικής φύσεως και ατομικότητας.⁷⁹

Εξάλλου η μοντέρνα αρχιτεκτονική καλείται να υπηρετήσει το συλλογικό συμφέρον. Στρέφεται απευθείας στη μεγάλη κλίμακα και δεν περιορίζεται στη μικρή. Δεν εντάσσει απλά το σχεδιασθέν έργο στον υπάρχοντα χώρο, αλλά προχωρά στην ανάπλασή του επαναπροσδιορίζοντας την πραγματικότητα. Ο αρχιτέκτονας δυσανεκτός με την υφιστάμενη κατάσταση προχωρά στην αναδιάρθρωση των σχεδιαστικών μεταβλητών, ενώ εμπνευσμένος από τη βιομηχανική αρχιτεκτονική ενσωματώνει στοιχεία της στην εργατική κατοικία.

Η στέγαση των πολλών, λοιπόν, είναι ένα ζήτημα που απασχολεί ιδιαιτέρως τους αρχιτέκτονες του 20^{ου} αιώνα, καθώς η μετάβαση από την ουτοπία στον τεχνολογικό ρεαλισμό έφερε ριζικές αλλαγές στην αντίληψη της πολεοδομίας. Οι πόλεμοι οδήγησαν στην επαναχάραξη των ευρωπαϊκών συνόρων, ενώ η νέα αυτή κατάσταση είχε ως φυσικό επακόλουθο μία στεγαστική κρίση. Δημιουργείται μεγάλη ζήτηση από τους πληθυσμούς που μετακινούνται για εξεύρεση εργασίας, ενώ αρχίζουν να τίθενται ερωτήματα περί συνθηκών υγιεινής της κατοικίας.

Το πρώτο CIAM το 1928 στη La Sarraz δίνει στην αρχιτεκτονική και κατ' επέκταση στην εργατική κατοικία μία κοινωνική διάσταση. Ήταν αναγκαία πλέον η κρατική ανάμειξη επί του ζητήματος οπότε παρατηρείται σταδιακά η εμφάνιση του κράτους Πρόνοιας στην Ευρώπη, το οποίο και αναγνωρίζει την παροχή στέγασης ως δικαίωμα και αναγκαίο αγαθό του πολίτη.⁸⁰ Κατά αυτόν τον τρόπο «οι θνητοί κατοικούν όταν διαφυλάττουν τη γη τους, όταν προσμένουν τους θεούς, όταν οδηγούν το είναι στη συντήρηση και τη χρήση».⁸¹

⁷⁷ Rossi. ό.π. σ. 88 -90

⁷⁸ Halbwachs. 1968. *La mémoire collective*. p. 132

⁷⁹ Rossi. ό.π. σ. 190

⁸⁰ Γκοβούση. ό.π. σ. 40-44

⁸¹ Heidegger. 1980. *Essays et conférences*. p. 177-178

2.3. Σχηματισμός πόλης Λαυρίου

Στη θέση Πόρτο Εργαστηράκια ή αλλιώς Εργαστήρια, προϋπήρχαν από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα κάποια αυτοσχέδια καλύβια από πρόχειρα υλικά στα οποία διέμεναν περιστασιακά ψαράδες από τα Μεσόγεια.

Παρατηρώντας τον σημερινό χάρτη της περιοχής της Λαυρεωτικής και έχοντας μελετήσει προγενέστερους χάρτες των πρώτων σχηματισμών των οικισμών τίθεται το ερώτημα με ποια κριτήρια επιλέχθηκε η πρώτη θέση των βιομηχανικών και οικιστικών εγκαταστάσεων στη θέση Εργαστήρια.

Αυτός ο προβληματισμός προέκυψε διότι βόρεια των Εργαστηρίων, υπήρχε στη θέση του Θορικού φυσικό λιμάνι το οποίο είχε χρησιμοποιηθεί στην αρχαιότητα και θα είχε μικρότερο κόστος διαμόρφωσης.

Σύμφωνα με την υποσημείωση στο χάρτη του Α. Rouzolz χρονολογούμενη το έτος 1870, «το αγκυροβόλιο των Εργαστηρίων προσφέρει μια εξαιρετικής αντοχής και σκληρότητας μικτή λάσπη, η οποία είναι αναμειγμένη με φυτικά υπολείμματα. Βρισκόμαστε σε τόπο προφυλαγμένο από κάθε καιρό. Ο κόλπος προστατεύεται από το νησί της Μακρονήσου, το οποίο απέχει μόλις 2μισι μίλια στα ανατολικά».

Επιλέγοντας τη θέση αυτή, το 1967 κατασκευάζεται η πρώτη αποβάθρα του λιμένα του Λαυρίου (débarcadère) ταυτόχρονα με τις πρώτες εγκαταστάσεις της εταιρείας «Hilarion Roux et Cie». Την περίοδο 1869-1870, με τη μέθοδο της απορριπτόμενης γάτσας (jetée de scories) κατασκευάζονται βόρεια και νότια των Εργαστηρίων προστατευτικές προκυμαίς κι ένας μώλος μήκους 200 μέτρων με προκυμαία (quai) μπροστά από το κτίριο διεύθυνσης της εταιρείας.

Λίγο νωρίτερα έχει τεθεί και το ζήτημα της άντλησης νερού, ζωτικής σημασίας για τα μεταλλοπύσια. Αρχικά, το 1865, η εταιρεία «Hilarion Roux et Cie» κατέφυγε στην άντληση αλμυρού νερού λόγω κεκτημένης ταχύτητας και ανάγκης για ταχύρρυθμα αποτελέσματα, με καταστρεπτικές συνέπειες στις ατμομηχανές, πράγμα που έφερε και την παύση της παραγωγής για ένα διάστημα.

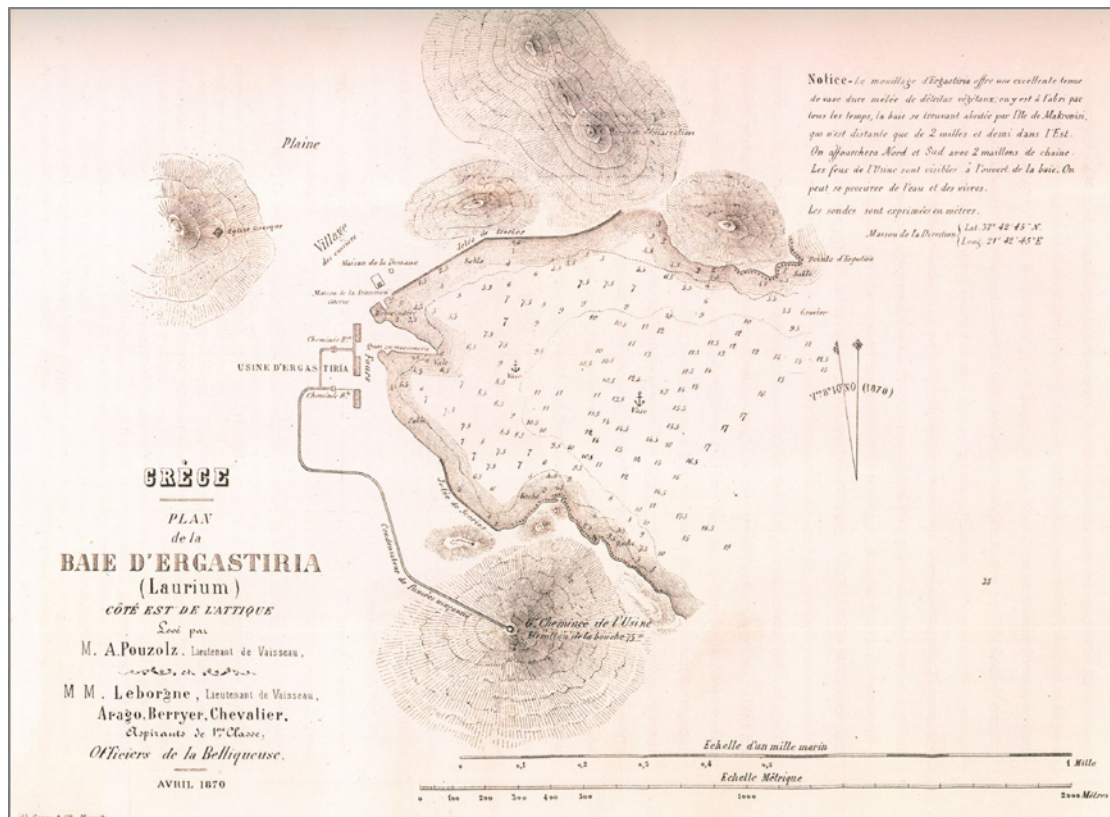
Δεν άργησε να ανακαλυφθεί στο σημερινό λόφο του Αγίου Ανδρέα, παρακείμενου λόφου στα 600 μέτρα βορειοδυτικά της τοποθεσίας Εργαστήρια, φυσική υδαταποθήκη γλυκού νερού όπου ανορύχθηκε φρέαρ 8 μέτρων και τοποθετήθηκε αντλητικό μηχάνημα ιταλικής προέλευσης (La Noria). Κατασκευάστηκε δεξαμενή και αγωγοί που οδηγούσαν το νερό στο λιμάνι, παρέχοντας καθημερινά 40-50m³ στη βιομηχανία και στους πρώτους κατοίκους. Η τοποθεσία ονομάστηκε Βαλλενόρια από τη γαλλική ονομασία Vallée (de) Noria.

Στους πρόποδες του λόφου έχουμε τον πρώτο οικιστικό σχηματισμό της πόλης του Λαυρίου, τον πρώτο βιομηχανικό οικισμό στον ελλαδικό χώρο, «Village des ouvriers», το οποίο αργότερα πήρε την ονομασία Σπανιόλικά.

⁸² Δερμάτης. 2003. ό.π. σ. 113

⁸³ Δερμάτης. 2003. ό.π. σ. 111

⁸⁴ Δερμάτης. 2003. ό.π. σ. 112

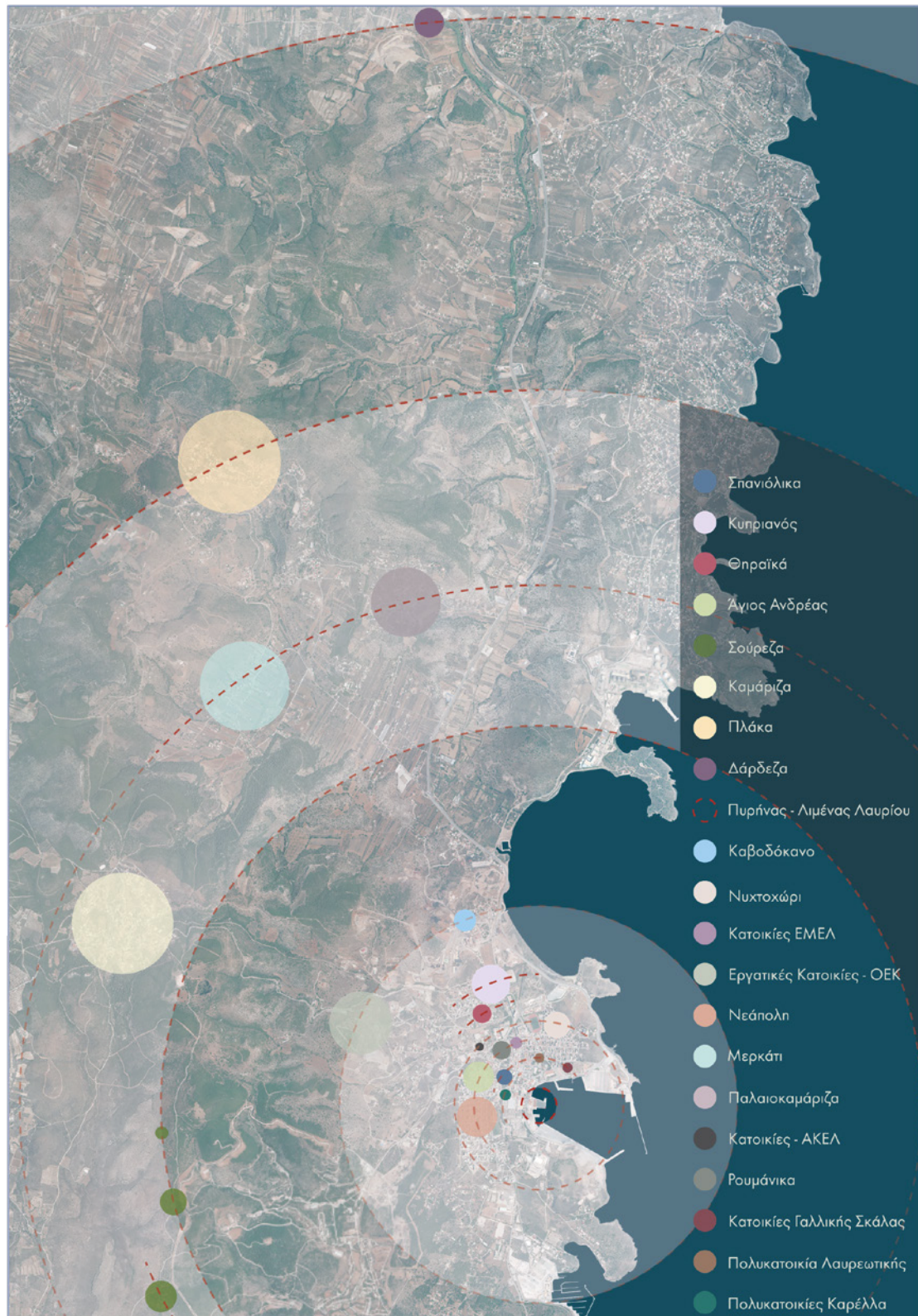

40. Χάρτης του κόλπου Εργαστηρίων από τους αξιωματικούς του γαλλικού ναυτικού A. Pouzol, M. Leborgne, Arago, Berryer, Chevalier, Απρίλιος του 1870

41. Το αντλιοστάσιο του φρέατος ύδρευσης της πόλης στη θέση «Νεράκι», Vallée de Noria (επιστολικό δελτάριο)

Διάγραμμα Εργατικής Κατοίκησης στη Λαυρεωτική

42. Στο διάγραμμα παρατηρείται η δορυφορική διάταξη της εργατικής κατοίκησης, που έχει σχηματιστεί από την ίδρυση της πόλης το 1864 έως σήμερα (ανεξαρτήτως φορέα κατασκευής) με κέντρο - σημείο αναφοράς το λιμένα του Λαυρίου

3. Καταγραφή εργατικής κατοίκησης Λαυρεωτικής

ι. Α' Φάση έρευνας

Στη διαδικασία καταγραφής και επιτόπιας έρευνας στη Λαυρεωτική, εντοπίστηκαν 20 οικιστικά σύνολα, τα οποία απευθύνονταν στη στέγαση του εργατικού δυναμικού. Προκειμένου να διευκολυνθεί η εκπόνηση της εργασίας, επιχειρήθηκε η κατηγοριοποίηση των οικιστικών συνόλων βάσει του τύπου και του φορέα κατασκευής τους.

A. Βιομηχανικοί οικισμοί

[φορέας Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου, εκτός των 2 τελευταίων]

Πρώτες κινήσεις οργανωμένης δόμησης

Σπανιόλικα

Κυπριανός

Λοιποί οικισμοί οργανωμένης δόμησης

Πλάκα

Καμάριζα

Σούρεζα

Δάρδεζα

Καβοδόκανο

Κατοικίες Γαλλικής Σκάλας

Κατοικίες Ε.Ε.ΜΕ.Λ. – Ελληνικής Μεταλλευτικής Εταιρείας Λαυρεωτικής

[Δυτικά της κεντρικής πλατείας]

Κατοικίες ΑΚΕΛ – πρώην μεταλλοπλύσιο της Ε.Ε.ΜΕ.Λ.

[έπειτα Ανώνυμος Κεραμική Εταιρεία Λαυρίου]

B. Αυτοσχέδιοι εργατικοί οικισμοί

Σαντοριναίικα [Θηραϊκά, προ του 1890]

Νυχτοχώρι

Νεάπολη [Μανιάτικα]

Μερκάτι [οικισμός εμπόρων]

Παλαιοκαμάριζα

Γ. Προσφυγικοί συνοικισμοί

Άγιος Ανδρέας [Υπουργείο Πρόνοιας, 1927-1928]

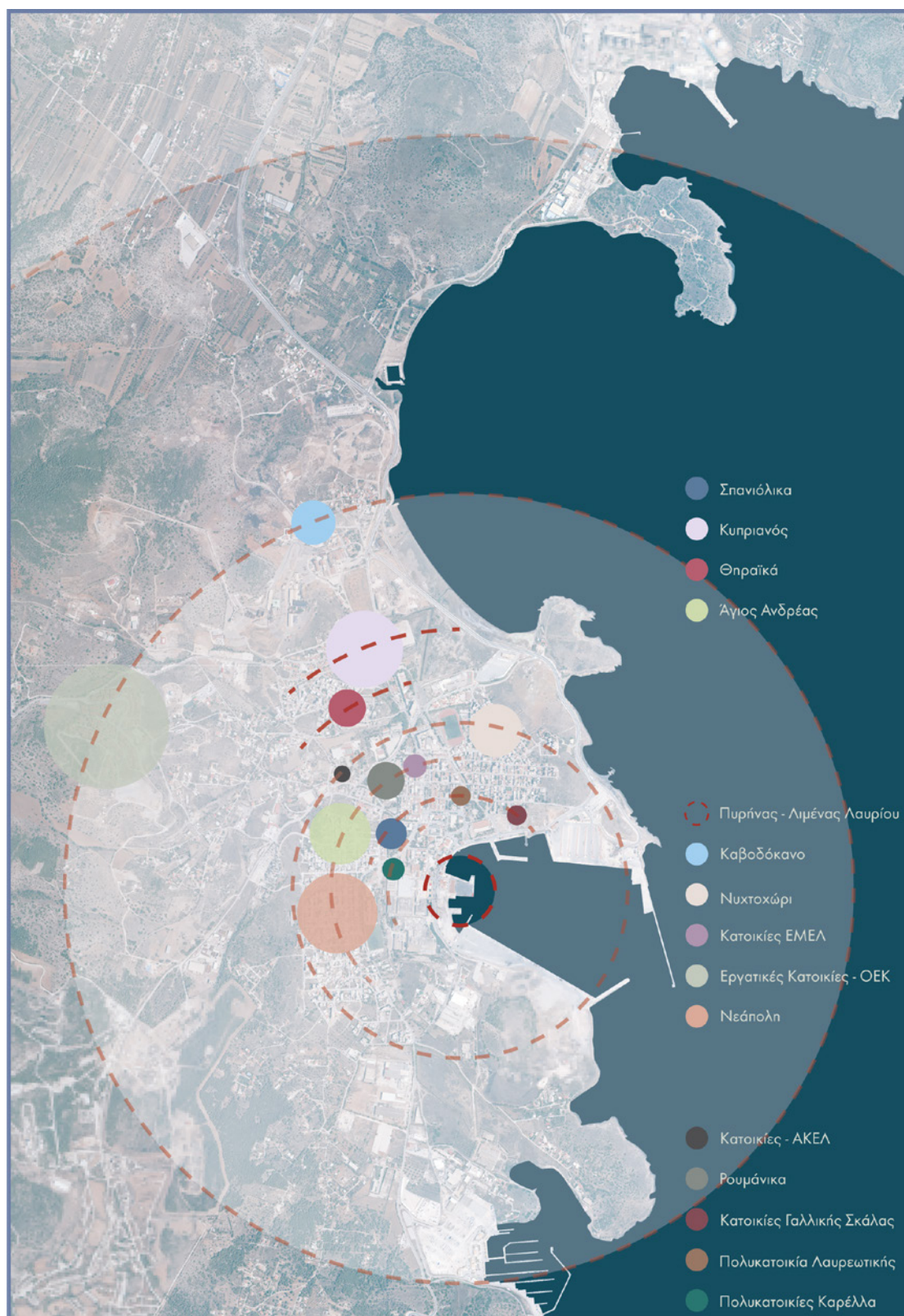
Ρουμάνικα [Οργανισμός Λαϊκής Κατοικίας, 1953]

Δ. Πολυκατοικίες βιομηχανιών

Κλωστοϋφαντουργίας Αιγαίου Α.Ε. [1966, ΑΦΩΝ Καρέλλα]

ΑΒΕΛ - Λαυρεωτικής [1973, χυτήριο - θυγατρική της εταιρείας IZOLA, μεταλλουργία]

Ε. Εργατικές Κατοικίες [1997, Ο.Ε.Κ.]

43. Εργατική κατοίκηση εντός του πολεοδομικού ιστού της πόλης

ii. Β' Φάση έρευνας

Σε δεύτερο πλάνο, το πόνημα εστίασε στην εργατική κατοίκηση εντός του πολεοδομικού ιστού της πόλης. Διαπιστώθηκε ότι οι εργατικοί οικισμοί συνιστούν την πλειοψηφία των οικιστικών συνόλων [13 σε αριθμό] και βρίσκονται στα περίξ των βιομηχανιών. Ειδικότερα, εξήχθη το συμπέρασμα ότι οι οικισμοί διατάσσονται σαν δορυφόροι σε τροχιά γύρω από έναν πυρήνα, τον λιμένα του Λαυρίου.

A. Βιομηχανικοί οικισμοί

[φορέας Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου, εκτός των 2 τελευταίων]

Πρώτες κινήσεις οργανωμένης δόμησης

Σπανιόλικά

Κυπριανός

Λοιποί οικισμοί οργανωμένης δόμησης

Καβοδόκανο

Κατοικίες Γαλλικής Σκάλας

Κατοικίες Ε.Ε.ΜΕ.Λ. – Ελληνικής Μεταλλευτικής Εταιρείας Λαυρεωτικής

[Δυτικά της κεντρικής πλατείας]

Κατοικίες ΑΚΕΛ – πρώην μεταλλοπλύσιο της Ε.Ε.ΜΕ.Λ.

[έπειτα Ανώνυμος Κεραμική Εταιρεία Λαυρίου]

B. Αυτοσχέδιοι εργατικοί οικισμοί

Σαντοριναίικα [Θηραϊκά, προ του 1890]

Νυχτοχώρι

Νεάπολη [Μανιάτικα]

Γ. Προσφυγικοί συνοικισμοί

Άγιος Ανδρέας [Υπουργείο Πρόνοιας, 1927-1928]

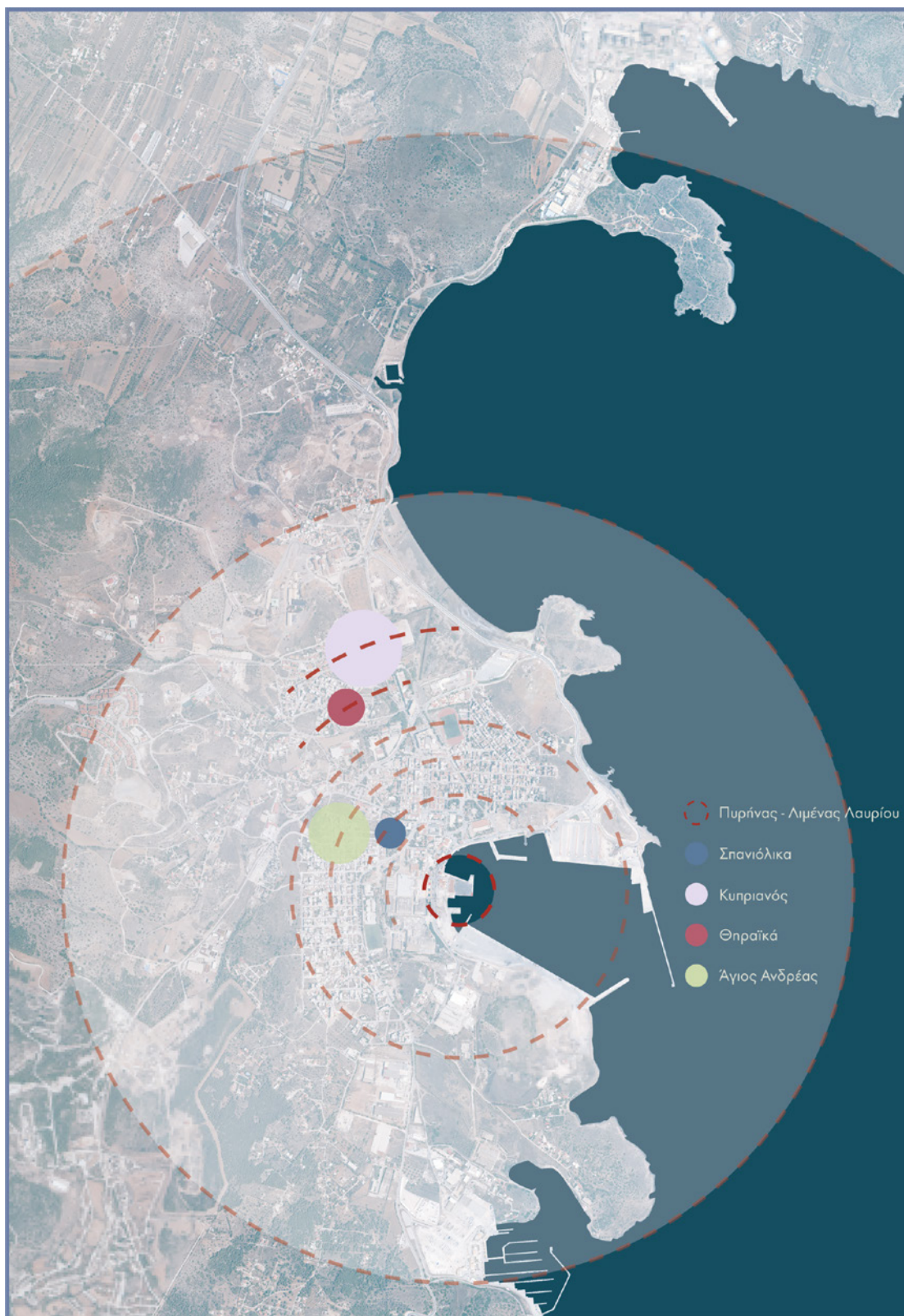
Ρουμάνικα [Οργανισμός Λαϊκής Κατοικίας, 1953]

Δ. Πολυκατοικίες βιομηχανιών

Κλωστοϋφαντουργίας Αιγαίον Α.Ε. [1966, ΑΦΩΝ Καρέλλα]

ΑΒΕΛ - Λαυρεωτικής [1973, χυτήριο - θυγατρική της εταιρείας ΙΖΟΛΑ, μεταλλουργία]

Ε. Εργατικές Κατοικίες [1997, Ο.Ε.Κ.]

44. Επιλογή οικισμών προς ανάλυση

iii. Γ' Φάση έρευνας

Σε τρίτο επίπεδο, η έρευνα επικεντρώθηκε σε 4 από τους πρώτους οικισμούς εντός του πολεοδομικού ιστού της πόλης. Πρόκειται για οικισμούς οι οποίοι κατασκευάστηκαν τη χρονική περίοδο 1865 έως 1930 και εμφανίζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως προς τη διαφορετικότητα των πληθυσμών που στέγασαν και των φορέων που τους κατασκεύασαν, συνδυάζοντας τις επιρροές τόσο της Ανατολής όσο και της Δύσης.

A. Βιομηχανικοί οικισμοί

Πρώτες κινήσεις οργανωμένης δόμησης

Σπανιόλικα

Κυπριανός

B. Αυτοσχέδιοι εργατικοί οικισμοί

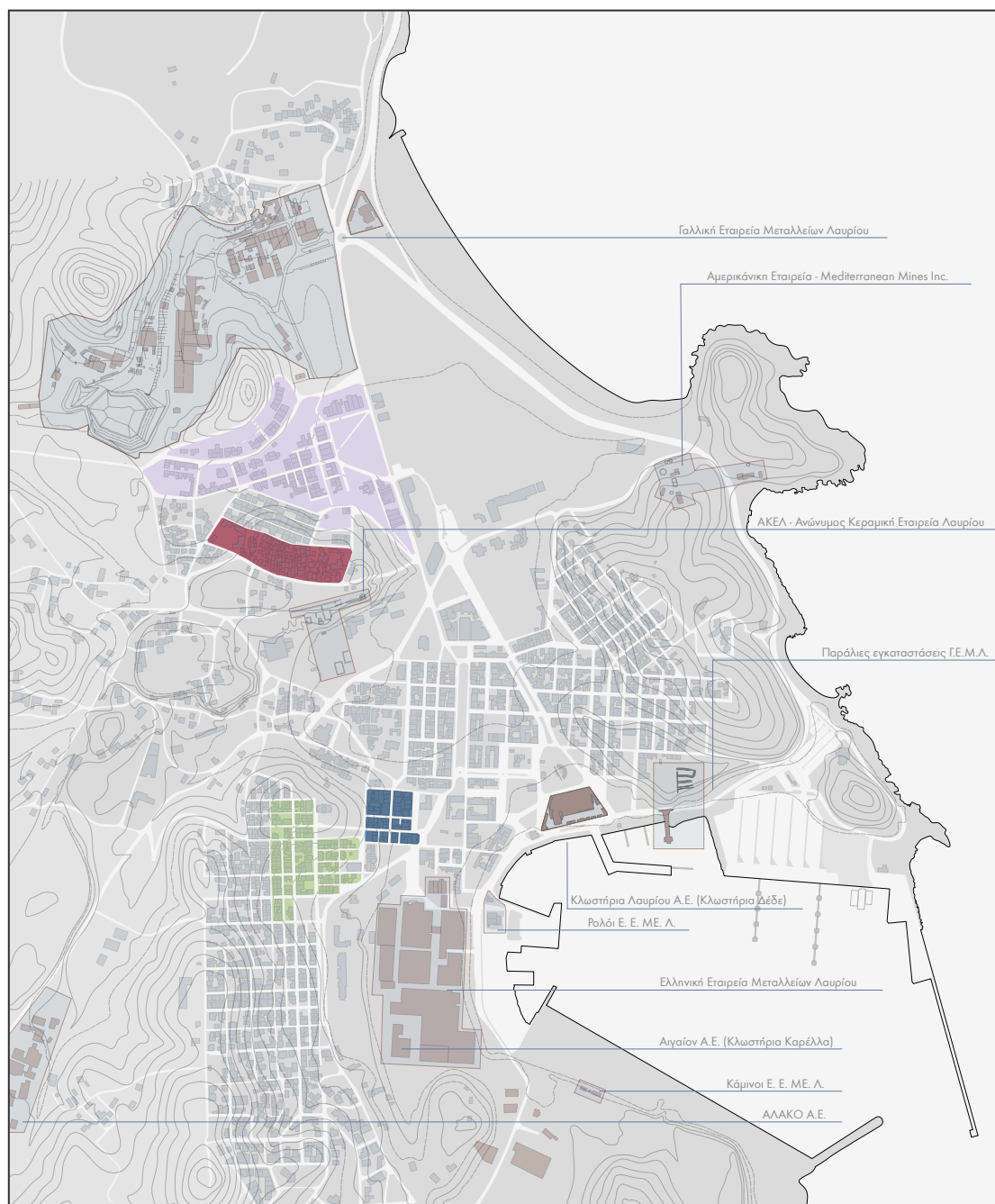
Σαντοριναίικα [Θηραϊκά, προ του 1890]

Γ. Προσφυγικοί συνοικισμοί

Άγιος Ανδρέας [Υπουργείο Πρόνοιας, 1927-1928]

45. Αεροφωτογραφία της πόλεως του Λαυρίου με τους επιλεγμένους προς ανάλυση οικισμούς,
 29 Μαρτίου 1934

46. Διάγραμμα αντιπαράβολής τοποθεσίας οικισμών και βιομηχανικών κελυφών, 2018

«Εκεί, συνυπάρχει ένα ιδιαίτερο μείγμα πληθυσμού, προσφέροντας στον παρατηρητή δείγμα σχεδόν από κάθε ευρωπαϊκή φυλή : ο τραχύς Άγγλος ναύτης με τις κοκκινωπές φαβορίτες και τους φαρδείς ώμους συναντά εκεί το αδύνατο μελαχρινό παλικάρι με το μαύρο μουστάκι και τα χάλκινα χαρακτηριστικά· στα καφεενία και στα μαγειρεία ο σιωπηλός Ισπανός, με όψη μολυβένια, σκεπτικός, πίνει ένα φλιτζάνι σοκολάτας δίπλα σ' ένα δυναμικό Μανιάτη, ο οποίος συνομιλεί με ένταση σε μια γλώσσα ακατανόητη· πιο πέρα ένας Ιταλός διηγείται την εκστρατεία της Κρήτης σ' έναν υψηλό Αλσατό με ξανθά μαλλιά και γαλάζια μάτια, ο οποίος διέφυγε την πρωσική στρατολογία και κάτω απ' τον ωραίο αττικό ουρανό αναπολεί την ομίχλη του Ρήνου και την μύρα της Mulhouse.»

Ch. Ledoux, Le Laurium et les mines d'argent en Grèce,
Revue des Deux Mondes T.97, 1872, σελ. 563-564

4. Οικιστικά σύνολα προς ανάλυση

ι. Σπανιόλικά

Ο οικισμός «Village des ouvriers», όπως αναγράφεται στους χάρτες της εποχής, ή αλλιώς Σπανιόλικά, οφείλει την ονομασία του στους πρώτους κατοίκους στους οποίους παρέχει στέγαση η εταιρεία μεταλλουργίας «Hilarion Roux et Cie», ως κίνητρο να παραμείνουν στην περιοχή. Πρόκειται για Ισπανούς Καρθαγένιους καμινευτές, οι οποίοι λόγω της τεχνογνωσίας τους είναι αναγκαίοι για τη βιομηχανική παραγωγή, αλλά και την κατάρτιση των ανειδίκευτων εργατών που καταφτάνουν στην περιοχή για να εργαστούν.

Τα πρώτα κτίσματα στην περιοχή του λιμένα εξ ανάγκης είναι μικτής χρήσης. Τον Νοέμβριο του 1865, σύμφωνα με τον Ισπανό Don Edouard Aguirre, διευθυντή του εργοστασίου, σε έγγραφο λεπτομερούς αποτίμησης εξόδων των εγκαταστάσεων αναφέρεται η ύπαρξη τριών κτιρίων με στάβλους για τους εργάτες, μία κατοικία με αποθήκη για τον μηχανικό και μία για τον ιδρυτή της εταιρείας.⁸⁵

Ο Ανδρέας Κορδέλλας, καλείται να λύσει το θέμα της στέγασης των εργατών, οι οποίοι αναγκαστικά χτίζουν αυτοσχέδιες πρόχειρες καλύβες «όμοιες με εκείνες των ποιμένων».⁸⁶ Τη χωροθέτηση του οικισμού, ο οποίος θα κατασκευαστεί βορειοδυτικά του λιμένα και τα σχέδιά του αναλαμβάνουν οι Γάλλοι αξιωματικοί του Ναυτικού A. Rouzolz, M. Leborgne, Arago, Berryer, Chevalier, τον Απρίλιο του 1870. Ο οικισμός αυτός μαζί με το συγκρότημα της πρώτης μεταλλουργικής βιομηχανίας, θα αποτελέσουν τον πυρήνα γύρω από τον οποίο θα αναπτυχθεί σταδιακά η νέα πόλη του Λαυρίου.

Σύμφωνα με το πρότυπο της εποχής στην Ευρώπη την περίοδο εκείνη, σε κάρναβο 5 επί 4, σχεδιάζονται 17 όμοιες, ελεύθερες οικοδομικές μονάδες, εκ των οποίων οι 16 οικιστικές και η μία ιατρείο (infirmerie) για την περίθαλψη των εργατών. Επικρατεί το Ιπποδάμειο ρυμοτομικό σύστημα. Σύμφωνα με τον Ανδρέα Κορδέλλα, η κίνηση αυτή αποσκοπούσε στην κατασκευή κατοικιών που πληρούσαν τις στοιχειώδεις συνθήκες υγιεινής, δημιουργώντας ένα βιομηχανικό χωριό με ευάερες και ευήλιες κατοικίες. Αυτή η πολιτική κίνηση, δηλαδή η σχεδίαση στέγασης εκ μέρους της εταιρείας δεν έχει στόχο την εφαρμογή κάποιας κοινωνικής πολιτικής, καθώς τα κίνητρά της είναι καθαρά ωφελιμιστικά. Το εργατικό δυναμικό πρέπει να διαθέτει προσωπικό χώρο για να αναπαυτεί και να ανακτήσει τις δυνάμεις του ανάμεσα στις 12ωρες βάρδιες, προκειμένου να είναι σε θέση να συνεχίσει τη σκληρή εργασία με αποδοτικότητα.⁸⁷

Με την ολοκλήρωση της κατασκευής των οικιστικών μονάδων, τα Σπανιόλικά μορφώθηκαν σε ένα οικιστικό σύνολο χαμηλού ύψους και μεγάλης πυκνότητας. Ισόγειες κατοικίες, στοιχισμένες σαν στρατώνες.

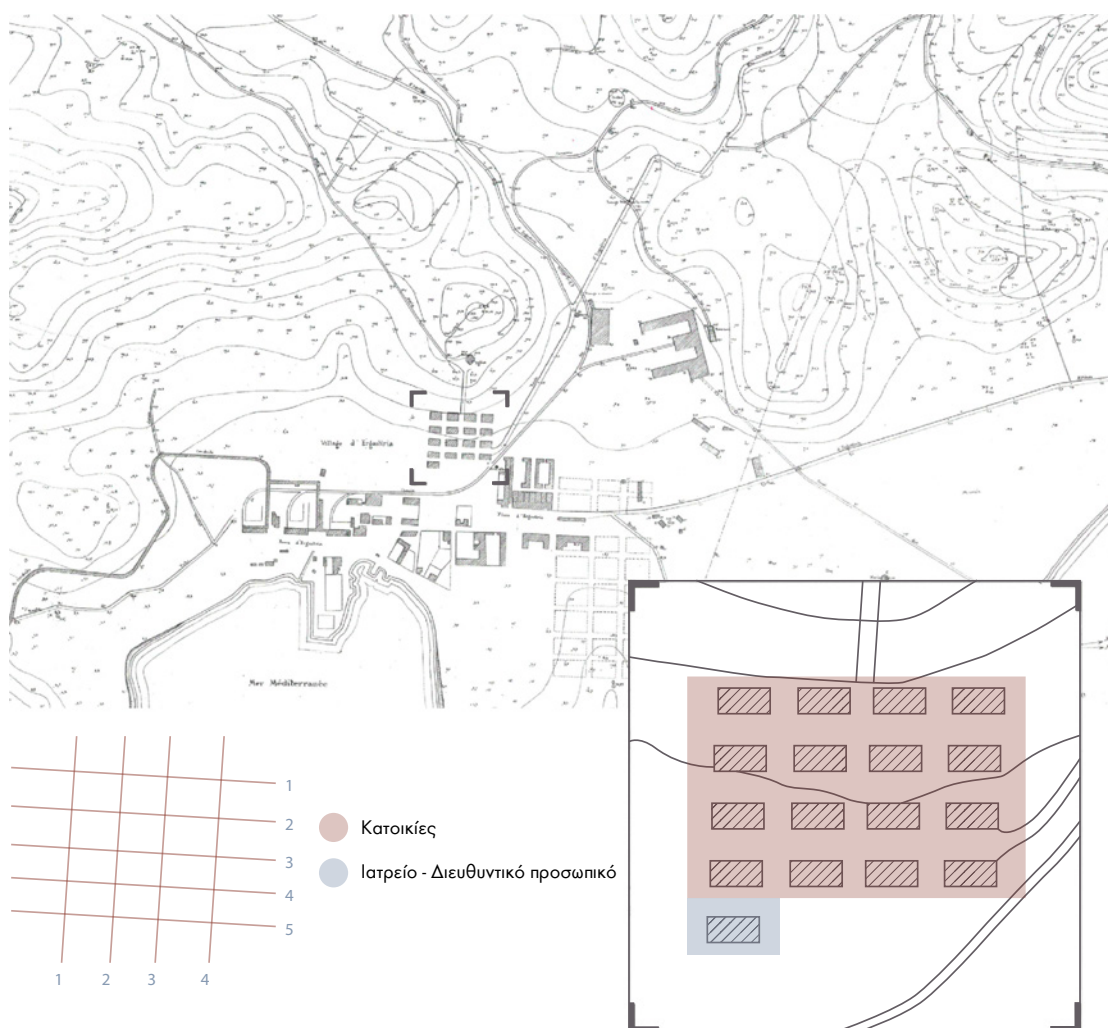
⁸⁵ Αghριαντώνη. 1994. *Spaniolika et Kyprianos. L'archéologie industrielle en France.* p. 144

⁸⁶ Κορδέλλας. (χ.χ.) *Εντυπώσεις.* σ. 55

⁸⁷ Κορδέλλας. 2014. *Το Λαύριο.* σ. 15

47. Γενική άποψη των εγκαταστάσεων της Ελληνικής εταιρείας και της συνοικίας Σπανιόλικα, ελαιογραφία του Νικηφόρου Λύτρα

48. Τοπογραφικό των εγκαταστάσεων της εταιρείας και της πόλης, κατά L. Cholle, 1876 και σε μεγέθυνση το βιομηχανικό χωριό των Εργαστηρίων, τα Σπανιόλικα [επεξεργασμένο]

Κάθε ορθογώνια μονάδα, απλή σε σχεδιασμό, περιέχει 3 έως 4 κατοικίες σε σειρά με δίρριχτες στέγες.⁸⁸ Οι κατοικίες αυτές διαθέτουν έναν χώρο (4x4μ²)⁸⁹, στον οποίο στεγάζουν 5 έως 6 άνδρες έκαστη για ορισμένο χρονικό διάστημα, με μικρό ενοίκιο.

Ο σχεδιασμός των κατοικιών συνάδει με τα κτίρια που κατασκευάζονται στην περιοχή εκείνη την εποχή. Πρόκειται για δείγματα αρχιτεκτονικής έντονα επηρεασμένα από τον λαϊκό νεοκλασικισμό που είχε εδραιωθεί στον ελλαδικό χώρο.⁹⁰ Οι κατοικίες δανείζονται στοιχεία της βιομηχανικής αρχιτεκτονικής της εποχής, πιο συγκεκριμένα εκείνης του φορέα κατασκευής τους:

- εμφανής λιθοδομή (η οποία αργότερα αποκτά επίχρυσμα),
- κυκλικός φεγγίτης (oeil-de-boeuf) στις δευτερεύουσες όψεις και
- ξύλινες στέγες με δοκούς μεγάλης διατομής να συγκροτούν τα σύνθετα ζευκτά.⁹¹

49. Ο ψευδοφεγγίτης (oeil-de-boeuf) σε δευτερεύουσα όψη, ο οποίος έχει καλυφθεί, Σπανιόλικά, 2018

⁸⁸ Αγκριαντώνη. ό.π. σ. 145

⁸⁹ Κερεσσετζή. 2004. Παραγωγικές εγκαταστάσεις εξόρυξης και εργατικοί οικισμοί μεταλλωρύχων της γαλλικής εταιρείας μεταλλείων Λαυρίου. Τόμος II. σ. 7

⁹⁰ Στεφανόπουλος. 1976. Το Νεοκλασικό Λαύριο. Τεχνικά Χρονικά. σ. 40

⁹¹ Δερμάτης. 2003. ό.π. σ. 109, 110

50. Η δυτική πλευρά του λιμανιού των Εργαστηρίων, αριστερά οι κτιριακές εγκαταστάσεις που στέγαζαν τις ισπανικές καμίνους, τύπου Castiliano, ανάτηξης των αρχαίων σκωριών για την παραγωγή σκληρού μεταλλικού αργυρούχου μολύβδου, πίσω τους οι πρώτες κατοικίες των Ισπανών καμινευτών (Σπανιόλικά) και δεξιά τα γραφεία διεύθυνσης της εταιρείας Hilarion Roux et Cie, σημερινό Δημαρχείο (φωτ. 1^η Νοεμβρίου, 1866)

Ειδικότητα	Ημερομίσθιο σε δραχμές
Απλοί εργάτες	2,50
Ανειδίκευτοι καμινευτές	3
Καμινευτές [ειδίκευση Cargadores]	4
Ισπανοί καμινευτές	10
Αρχικαμινευτής	14
Θερμαστές	3
Επιτηρητής ατμομηχανών	4
Ζυγιστές	3
Σιδηρουργοί	4,30
Βοηθοί σιδηρουργών	2
Ξυλουργοί	4 έως 5
Μεταλλωρύχοι Α' τάξης	4,50 έως 5
Μεταλλωρύχοι Β' τάξης	4
Βοηθοί	2,50
Μηχανικοί ατμομηχανών Α'	16,70 [500 μηνιαίως]
Μηχανικοί ατμομηχανών Β'	9,30 [250 μηνιαίως]
Μηχανικός	18,70 [6.000 φράγκα ετησίως]
Διευθυντής	37,30 [12.000 φράγκα ετησίως]

51. Πίνακας μισθοδοσιών τα έτη 1866-1868

52. Πανοραμική άποψη της πόλης από τη δύση, σε πρώτο πλάνο τα Σπανιόλικά

Έτος	Πληθυσμός
1867	1.200
1870	2.257
1879	5.106

53. Σκίτσα εναλλακτικών όψεων των οικιστικών μονάδων, Αγριαντώνη, Χ., 1994

54. Πίνακας αύξησης πληθυσμού στα πρώτα χρόνια της λειτουργίας της εταιρείας «Hilarion Roux et Cie»

55. Οικιστική μονάδα στη συνοικία Σπανιόλικά, 2018

56. Σκίτσο άποψης του οικισμού από την οδό Γ. Πλουμίδη

57. Διάγραμμα κατανομής χώρων στα Σπανιόλικά σήμερα, 2018

Αν και θεωρητικά τα Σπανιόλικά ως οικιστικό σύνολο κατατάσσονται στην κατηγορία της λαϊκής νεοκλασικής αρχιτεκτονικής, παρατηρείται ότι δε διαθέτουν διακοσμητικά στοιχεία. Στοιχεία που εκλείπουν μέχρι και από τις κατοικίες της αστικής τάξης της περιοχής της Αγίας Παρασκευής. Αυτή η απουσία καθιστά σαφές ότι δεν υπάρχει επιδίωξη για μία μνημειακή αρχιτεκτονική στην περιοχή. Το γεγονός αυτό οφείλεται στην επιτακτική ανάγκη για ανοικοδόμηση κατοικιών, η οποία σε συνδυασμό με την αστάθεια της οικονομίας της εποχής οδήγησε στην υιοθέτηση πιο απλών σχεδιαστικών συνθέσεων.

Οι σχεδιαστές, λαμβάνοντας υπόψη ότι το Λαύριο είναι μία εργατούπολη, αποφεύγουν τα σύγχρονά τους αθηναϊκά πρότυπα και τα συντηρητικά τους συστήματα. Κινούμενοι σε αυτήν τη λογική, οι τεχνίτες φαίνεται να προτιμούν μια πιο ανεπιτήδευτη και σχετικά πιο αυθόρμητη αρχιτεκτονική, διατηρώντας μόνο τα αντιστικτικά στοιχεία του νεοκλασικισμού κι επιτρέποντας *ad infinitum* συνθέσεις. Αυτό σημαίνει ότι επιδιώκονται κατασκευές απλών γεωμετρικών μορφών και μια αναθεωρημένη στάση απέναντι στα κλασικά στοιχεία-μέλη τους όπως η κολώνα, οι παραστάδες, τα ζευκτά κτλ., παράμετροι που εξασφαλίζουν αυτονομία.

Τα Σπανιόλικά αρχικά στεγάζουν το ειδικευμένο προσωπικό, το οποίο καταφτάνει στην περιοχή του Λαυρίου για να στελεχώσει την εταιρεία «Hilarion Roux et Cie». Εκτός από τους Ισπανούς καμινευτές, στο ειδικευμένο προσωπικό συγκαταλέγονται και Ιταλοί μηχανικοί ή εργοδηγοί. Λόγω της ανάγκης για εύρεση εργασίας, τα έτη 1887 έως 1892 καταφτάνουν στην περιοχή Μανιάτες, Καρυστινοί, Κουμινιώτες, Λιδωρικιώτες.⁹² Το φαινόμενο εσωτερικής μετανάστευσης εντείνεται, ενώ παρατηρείται η τάση της μετακίνησης να μη συμβαίνει μεμονωμένα αλλά κατά κοινότητες.

Ο αγροτικός πληθυσμός, λοιπόν, μετατρέπεται σταδιακά σε βιομηχανικό, εγκαταλείποντας τον τόπο προέλευσής του προκειμένου να βιοποριστεί. Οι Μανιάτες είναι αυτοί που θα κατασκευάσουν εκείνη την περίοδο τον συνοικισμό της Νεάπολης. Επειδή δε σώζονται σχέδια κατόψεων της εποχής κατασκευής, δε μπορούμε παρά να εικάσουμε τη διαρρύθμιση των χώρων. Σύμφωνα με τον Φώτη Στεφανόπουλο σε επιστημονική έκδοση του ΤΕΕ, η πιθανότερη εκδοχή είναι ότι η κάθε οικογενειακή κατοικία διέθετε δύο δωμάτια και ένα καθιστικό, μια διαρρύθμιση η οποία έχει διατηρηθεί έως σήμερα στον οικισμό. Δεν υπάρχουν ακριβή στοιχεία για τον χώρο που αντιστοιχούσε σε κάθε Καρθαγένιο καμινευτή.⁹³

Με την πάροδο του χρόνου, οι εργάτες που εγκαθίστανται μόνιμα στην περιοχή, φέρνουν και τις οικογένειές τους οπότε οι κατοικίες αλλάζουν χαρακτήρα, καθώς από ανδρώνες μετατρέπονται σε οικογενειακές κατοικίες.

Εν συνεχεία, όταν επέρχεται ρευστοποίηση των περιουσιακών στοιχείων της Ελληνικής Εταιρείας Μεταλλείων Λαυρίου, κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου οι κατοικίες περνούν στα χέρια της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, η οποία το 1957 παραδίδει τελικά την κυριότητα των κατοικιών στους κατοίκους.⁹⁴

⁹² Στεφανόπουλος. ό.π. σ. 11

⁹³ Στεφανόπουλος. ό.π. σ. 33

⁹⁴ Αγγριαντώνη. ό.π. σ. 145

58. Τμήμα οικιστικής μονάδας με προσθήκη, στη συνοικία Σπανιόλικά, 2018

59. Το φαινόμενο της αντιπαροχής, Σπανιόλικά, 2018

Όσο για τους μετασχηματισμούς στους οποίους υπόκειται ο οικισμός, κατεγράφησαν στο παρακάτω διάγραμμα. Παρατηρείται ότι οι ενδιάμεσοι δρόμοι καταργούνται. Τα οικοδομικά τετράγωνα επαναπροσδιορίζονται, με το καθένα να περιέχει από δύο έως και τέσσερις οικιστικές μονάδες. Ακολουθούν ανακατανομές των χώρων στο εσωτερικό των κατοικιών, καθώς οι ιδιοκτήτες αλλάζουν, με ποικίλα αποτελέσματα τόσο στη διάρθρωση των κατοικιών όσο και στο ύψος τους. Ο οικισμός από τη στιγμή που δεν έχει θεσμοθετηθεί ως διατηρητέος, έχει πληγεί αναπόφευκτα σε ποσοστό που φτάνει το 41% από το φαινόμενο της αντιπαροχής της δεκαετίας του 60. Μόνο 5 οικιστικές μονάδες έχουν παραμείνει άθικτες από αυτό. Παρόλα αυτά, διατηρείται ακόμα η ατμόσφαιρα μίας κοινής σχεδιαστικής λογικής, η οποία καθιστά τα όρια της γειτονιάς διακριτά.

● Προσθήκη

● Αντιπαροχή

▨ Κέλυφος 1870

60. Διάγραμμα παρατήρησης μεταβολών στον οικισμό, σύγκριση τοπογραφικού διαγράμματος 1876 με εκείνο του 2018, με μαύρο χρωματισμό επισημαίνεται η κατοικία που μελετήθηκε

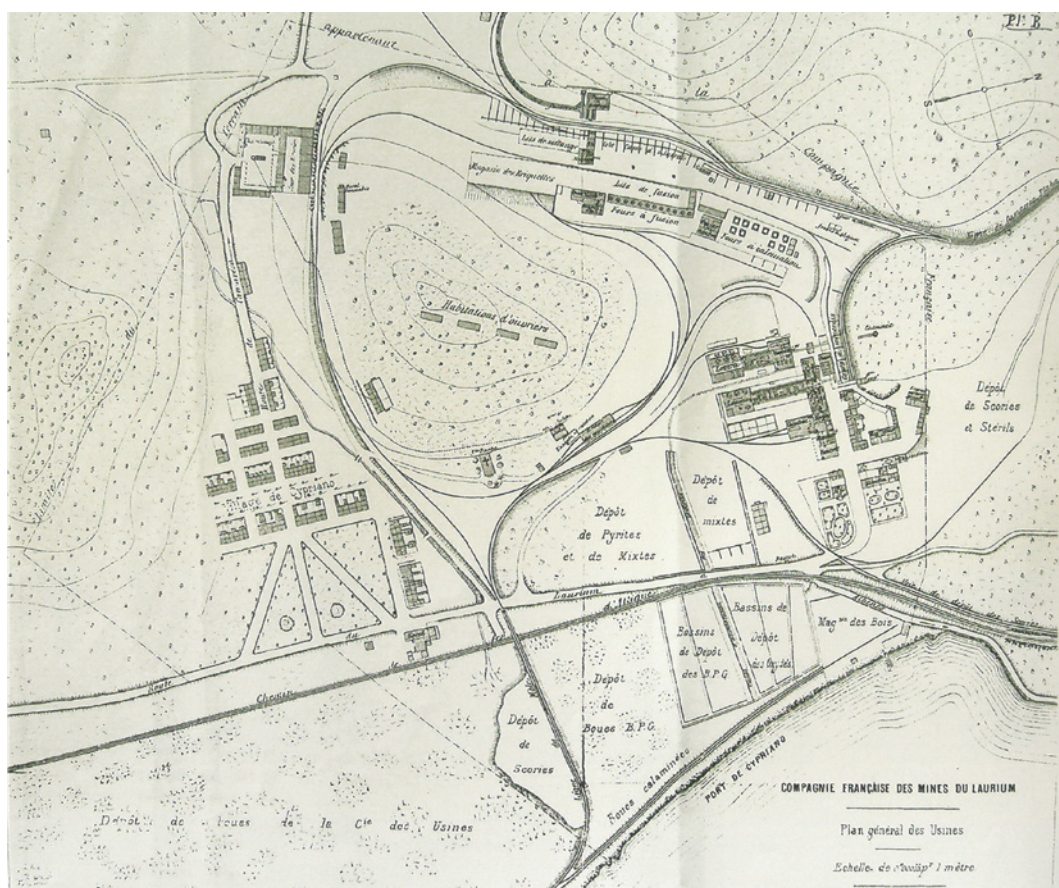
«Όλη ή Έλλάδα πέρασε από δῶ, Τριπολιτσότες, Τρικαλινοί, ἀπ' τήν Καρδίτσα, Σερραῖοι.
Κι οἱ ντόπιοι; Οἱ ντόπιοι ἔχουνε τίς δικές τους δουλειές, ἄλλους τραβά ή θάλασσα,
τὸ εμπόριο, τους περισσότερους τοὺς τρώνε τὰ Μεταλλεῖα.
Μαύρη ή ζωή κάτω ἀπὸ τή γῆ μὰ ὁ ἐργάτης ἐξασφαλισμένος·
συνδικαλισμός· ἀσφάλεια· περίθαλψη.»

Μένης Κουμανταρέας, Τα καημένα, εκδ. Κέδρος 1983, σελ. 22

ii. Κυπριανός

Στην τοποθεσία Κυπριανός, υπήρχε ψαροχώρι πριν τη δημιουργία της νέας πόλης του Λαυρίου.⁹⁵ Πρόκειται για βιομηχανικό οικισμό οργανωμένης δόμησης, ο οποίος εκτείνεται σε 75 στρέμματα γης, περιλαμβάνει 32 συγκροτήματα κατοικιών με 190 διαμερίσματα ενώ εκτιμάται ότι παρέχει στέγη σε περίπου 190 οικογένειες. Είναι η δεύτερη προσχεδιασμένη εργατική συνοικία της πόλης, η α' φάση της οποίας χρονολογείται τα έτη 1876-1880, για την κατασκευή της οποίας υπεύθυνη είναι η Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου, μία από τις λίγες περιπτώσεις στον ελλαδικό χώρο όπου ιδιωτικός φορέας αναλαμβάνει την παροχή στέγασης για την πλειοψηφία των εργαζομένων του.

Όπως φαίνεται και στο πρώτο τοπογραφικό διάγραμμα του οικισμού εν έτει 1893, εργασία και κατοικία προγραμματίστηκαν σχεδιαστικά σαν μία ενότητα. Αυτή η αρχιτεκτονική μορφοποίηση του χώρου αποτελεί ένα ιδιαίτερο παράδειγμα στον ελλαδικό χώρο. Ένας αιώνας λειτουργίας της Γαλλικής Εταιρείας Μεταλλείων Λαυρίου κατοχύρωσε τα στοιχεία αλληλεξάρτησης εργασίας – κατοικίας, τα οποία είναι έως και σήμερα ορατά. Ο οικισμός του Κυπριανού μαζί με τις πρώην βιομηχανικές εγκαταστάσεις αποτελούν πλέον ένα πολεοδομικό και αρχιτεκτονικό διατηρητέο σύνολο εθνικής πολιτιστικής κληρονομιάς.

15. Τοπογραφικό διάγραμμα του βιομηχανικού οικισμού του Κυπριανού και των μεταλλουργικών της Γαλλικής Εταιρείας Μεταλλείων Λαυρίου, 1893

⁹⁵ Στεφανόπουλος. ό.π. σ. 10

62. Στο κέντρο οι κατοικίες των μηχανικών της Γαλλικής Εταιρείας, αριστερά η καθολική εκκλησία της Αγίας Βαρβάρας προστάτιδας των μεταλλωρύχων, στο βάθος οι εγκαταστάσεις της Γ.Ε.Μ.Α. και δεξιά σε σειρά το παντοπωλείο της Γ.Ε.Μ.Α., κατοικίες υπαλλήλων και το πολιτιστικό κέντρο μουσικών κυρίως εκδηλώσεων της «Ευτέρπης». Στο κέντρο το αλεύριό όπου αργότερα μετατράπηκε σε φοινικόδασος.

63. Κατοικίες μηχανικών [Β' φάση] και στο βάθος κατοικίες εργατών χωρίς οικογένεια

64. Το φοινικόδασος σήμερα, 2018

65. Η οδός Καμαρέζης σήμερα, 2018

Έτος	Αριθμός εργαζομένων
1878	1.300
1880	2.599
1888	2.500
1893	3.800
1899	5.012
1905	3.904
1906	4.360
1910	3.201
1915	2.143
1917	1.500

66. Πίνακας διακύμανσης αριθμού εργαζομένων τα έτη 1878 έως το 1917

67. Σκίτσο όψης κατοικιών εν σειρά, 2018

68. Ο βιομηχανικός οικισμός του Κυπριανού [Α' Φάση]

Έτσι, επεκτείνεται η έννοια "La maison est une machine à habiter."⁹⁶ Οι κατοικίες του Κυπριανού συλλειτουργούν με τη βιομηχανία της γαλλικής μεταλλουργίας. Αυτή η χωρική – λειτουργική σχέση ενισχύεται από την ύπαρξη ισχυρών δημόσιων υποδομών. Κατασκευάζονται δρόμοι μεγάλου πλάτους και δημόσια κτίρια έτσι ώστε να εξασφαλιστεί η ψυχαγωγία και η εκτόνωση των εργαζομένων, στοιχείο αναμφισβήτητα αναγκαίο λόγω της πολύωρης και επίπονης εργασίας τους. Δημιουργούνται εξ αρχής νοσοκομείο, παντοπωλείο, σχολείο, λέσχη/αίθουσα αναψυχής, εκκλησίες [μία καθολική βόρεια του οικισμού και μία ορθόδοξη στα νότια], πάρκο με φοίνικες καθώς και ένα μικρό auditorium στην άκρη του με το όνομα της μούσας «Ευτέρπη», το οποίο παρέχει χώρο στους φιλόμους που εγκαθίστανται στην περιοχή.

Οι βιομηχανικές εγκαταστάσεις χωροθετούνται μεταξύ δύο λόφων, ενώ ο άξονας εισόδου εκτονώνεται στον όρμο του Θορικού. Νοτιοδυτικά της περίφραξης της εταιρείας, εγγράφεται, σε ένα αυστηρό τρίγωνο, ο βιομηχανικός οικισμός της Γαλλικής Εταιρείας. Στην κορυφή του κατασκευάζονται στάβλοι. Όσο για τις ευδιάκριτες χαράξεις, ακολουθούν τη φυσική ροή του ρέματος της περιοχής, στο δέλτα του οποίου δημιουργείται αλσύλλιο φοινίκων από το Αλγέρι, γαλλική αποικία της εποχής εκείνης. Εκεί, τοποθετείται αργότερα ο ηλεκτρικός υποσταθμός της εταιρείας για την τροφοδοσία των κατοικιών. Παρατηρώντας το παραπάνω τοπογραφικό διάγραμμα, τα συγκροτήματα κατοικιών τοποθετούνται κάθετα στον κεντρικό άξονα της οδού Καμαρέζης, η οποία συνδέει τις βιομηχανικές εγκαταστάσεις επεξεργασίας μεταλλευμάτων της Γαλλικής Εταιρείας με τις τοποθεσίες εξόρυξης του οικισμού της Καμάρεζας.

Σύμφωνα με τον απολογισμό του διοικητικού συμβουλίου της Γαλλικής Εταιρείας, το 1878, η παραγωγή εντός του έτους αυξάνεται κατά 82% συγκριτικά με το 1877, το εργατικό δυναμικό αυξάνεται οπότε δρομολογούνται επεκτάσεις των εγκαταστάσεων ως προς :

α. το οδικό δίκτυο : προσθήκη 1.5km δρόμου, επισκευή του αρχαίου οδικού δικτύου, κατασκευή δικτύου αττικού σιδηροδρόμου

β. το βιομηχανικό εξοπλισμό : πληρώσεις και επεκτάσεις εγκαταστάσεων

γ. τους χώρους αποθήκευσης : διαφόρων ειδών αποθήκες και υπόστεγα κοντά στα σημεία εξόρυξης, επεξεργασίας, απόπλους και κατάπλους

δ. τις εργατικές κατοικίες : προσθήκη συγκροτημάτων κατοικιών [Β' φάση επέκτασης Κυπριανού].

Ο οικισμός, σύμφωνα με την κατάταξη *Sorge*⁹⁷, όντας κτισμένος κοντά στον όρμο των Εργαστηρίων με τις ήδη υπάρχουσες διαμορφώσεις, υπάγεται στην πρώτη κατηγορία οικισμών των ανθρακωρύχων. Αυτή η ιδιαίτερη κατηγορία οικισμών, με την ανάδυσή της σημαίνει τη δημιουργία ενός νέου τύπου κατοικίας, η οποία όμως δεν ακολουθεί ούτε το πρότυπο της αγροτικής ζωής αλλά ούτε και της αστικής. Η νέα αυτή κατοικία είναι ενταγμένη σε ένα πολεοδομικό σύνολο με κοινόχρηστες λειτουργίες σπίνοντας μία κοινωνική ζωή η οποία μεταμορφώνει σταδιακά τον πληθυσμό της από αγροτικό σε βιομηχανικό.

⁹⁶ Le Corbusier. 1925. ό.π. σ. 73

⁹⁷ Βρυξέλες. 1996. Κυπριανός : Ένας βιομηχανικός εργατικός οικισμός του 19^{ου} αιώνα. *Σύγχρονα Θέματα*. σ. 50

● Φοινικόδασος	⊘ Α' Φάση - 1880	● Κατοικίες Ανώτερων Στελεχών
● Λέσχη	⊘ Β' Φάση - 1913	● Κατοικίες Υπαλλήλων
— πρώην Σιδηροδρομικές γραμμές	● Παντοπωλείο	● Κατοικίες εργατών
● Σχολείο	● Auditorium Ευτέρπης	● Κατοικίες εργατών χωρίς οικογένεια

69. Διάγραμμα φάσεων εξέλιξης οικισμού και ταξικού καταμερισμού, με μαύρη σκίαση επισημαίνονται οι κατοικίες που μελετήθηκαν

Ο οικισμός ανοικοδομείται σταδιακά έως το 1913 και συγκροτείται από : 4 κτιριακά συγκροτήματα κατοικιών ανώτατων στελεχών [διευθυντικά στελέχη, μηχανικοί, υπάλληλοι] με 13 μονώροφες κατοικίες με κήπο, 27 συγκροτήματα στα πέριξ του ποταμού για το εργατικό δυναμικό και 4 συγκροτήματα για το εργατικό δυναμικό χωρίς οικογένεια.⁹⁸

Εκ πρώτης όψεως παρατηρούνται πολλές ομοιότητες τόσο σε πολεοδομικό, σε αρχιτεκτονικό αλλά και σε κοινωνικό επίπεδο με τις εργατουπόλεις Mulhouse και Le Creusot. Πιο συγκεκριμένα, διαπιστώνονται δύο εναλλακτικοί τύποι κατοικίας μεταξύ αυλής και κήπου για τα διευθυντικά στελέχη και το υπαλληλικό προσωπικό, καθώς και τρεις εναλλακτικοί τύποι παρακείμενων κατοικιών σε συστοιχίες για το εργατικό δυναμικό. Οι τυπολογίες που κυριαρχούν είναι παρακείμενες κατοικίες μονώροφες ή διώροφες με μικρό κήπο σε συστοιχία των 2, 4 ή 8, δηλαδή κατοικίες που χαρακτηρίζονται από τον όρο «maisons d'habitation». Το γεγονός αυτό καθιστά σαφή τη μεταλαμπάδευση των ευρωπαϊκών ιδεών περί συλλογικής κατοίκησης στη νέα company town.

Εν ολίγοις, έχουμε έναν οικισμό με έναν αυστηρό ταξικό καταμερισμό τριών ταχυτήτων:

α. Διευθυντικά στελέχη – Μηχανικοί, β. Υπάλληλοι [οικονομική υπηρεσία, εργοδηγοί, τεχνικοί], γ. Μεταλλωρύχοι [με ή χωρίς οικογένεια]. Οι πληθυσμοί στους οποίους απευθύνονται οι κατοικίες του Κυπριανού ποικίλλουν. Σε πρώτο πλάνο, διαπιστώνεται συγκέντρωση ισάριθμου πλήθους εργατών ελληνικής και ιταλικής καταγωγής. Τις διευθυντικές θέσεις κάλυπταν μηχανικοί γαλλικής καταγωγής στην πλειοψηφία τους απόφοιτοι της σχολής École des mines του Παρισιού.⁹⁹

Διοικητική ιεραρχία
Αρχιμηχανικός [ingénieur divisionnaire]
Μηχανικοί [ingénieurs]
Εργοδηγοί [contremaîtres]
Αρχιμεταλλωρύχοι [maîtres-mineurs]
Εργολάβοι [entrepreneurs]
Μεταλλωρύχοι [mineurs]

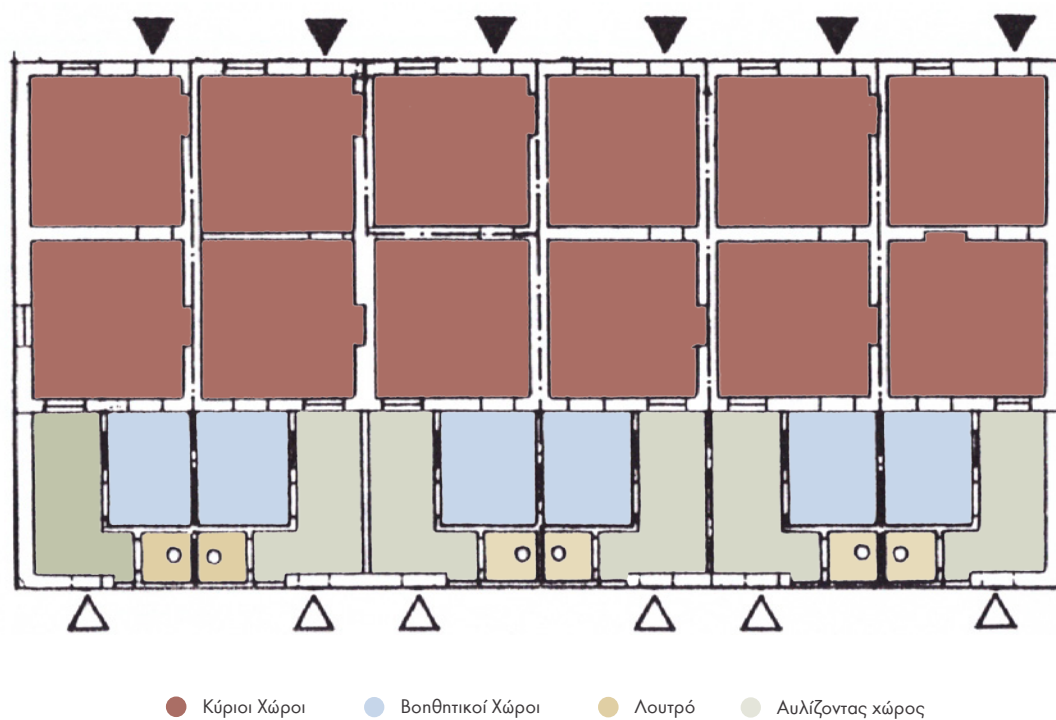
70. Πίνακας διοικητικής ιεραρχίας σύμφωνα με το σύστημα Bedaux

Τα υπαλληλικά στελέχη και οι εξειδικευμένοι εργάτες προέρχονταν κυρίως από βόρεια και κεντρική Ιταλία, ενώ διαπιστώνεται ότι το εργατικό δυναμικό προερχόταν και από άλλες χώρες της κεντρικής και βόρειας Ευρώπης όπως Αυστρία, Γερμανία, Βέλγιο, Μάλτα, Ουγγαρία και Αγγλία. Δεν έλειπαν όμως και οι εσωτερικοί μετανάστες από Λακωνία, Κρήτη, Φωκίδα, Κυκλάδες, Εύβοια και Κερατέα.¹⁰⁰ Οι συνθήκες εργασίας τους ήταν σκληρές το ημερομίσθιο χαμηλό, ενώ το ωράριο ήταν σύνθηες να υπερβαίνει το 12ωρο. Για να μη βρίσκεται υπόλογος η ίδια η Γαλλική Εταιρεία ακολουθούσαν η διαδικασία της έμμεσης πρόσληψης εργατών μέσω εργολάβων, πράγμα που ενίσχυε την άκρατη εκμετάλλευσή τους.

⁹⁸ Μπελαβίλας. 2012. Οι πρώτοι οικισμοί εργατών στην Ελλάδα. *Εργάζομαι άρα κατοικώ*. σ. 3

⁹⁹ Δερμάτης. 2003. ό.π. σ. 439

¹⁰⁰ Δερμάτης. 2003. ό.π. σ. 447-448

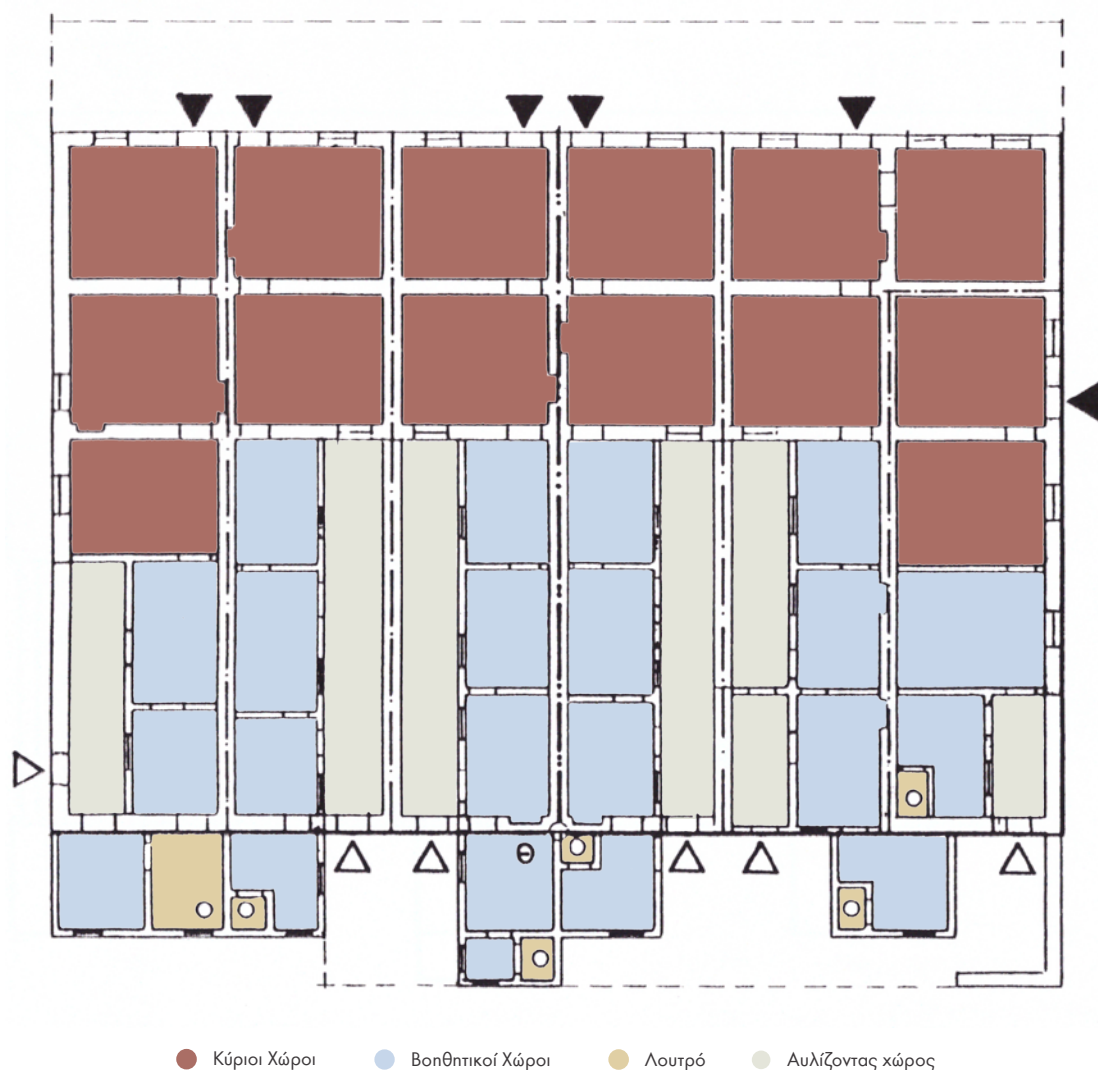
71. Διάγραμμα κατανομής χώρων στις παρακείμενες κατοικίες [σε συστοιχία των 6] μεταλλωρύχων με οικογένεια

72. Διάγραμμα κατανομής χώρων στις παρακείμενες κατοικίες [σε συστοιχία των 3] ανώτερων στελεχών

Όσον αφορά τις κατοικίες των εργατών που εγκαθίσταντο παροδικά στην περιοχή χωρίς τις οικογένειές τους, ήταν εκείνες με την αμεσότερη γειτνίαση στις βιομηχανικές εγκαταστάσεις της εταιρείας. Διατάσσονται γραμμικά επί μίας υψομετρικής του λόφου δυτικά των εγκαταστάσεων και στην ουσία παρείχαν απλώς χώρο ύπνου με κρεβάτι και όχι πλήρη κατοικία. Πιθανότατα, οι κατοικίες ήταν "maisons-en-série" μονόχωρα δωμάτια σε σειρά. Σήμερα, αυτά τα 4 συγκροτήματα κατοικιών είναι κατεδαφισμένα, ενώ φαίνονται μόνο τα ίχνη από τις τοιχοποιίες τους επί του εδάφους.

Έκδηλη η ιεραρχία λοιπόν μεταφράζεται και στην τυπολογία της κατοικίας ασκώντας επιρροή στη χωρική σχέση μεταξύ κατοικίας - κήπου και κατοικίας - δημόσιου χώρου. Τα διευθυντικά στελέχη διαθέτουν διαμπερή κατοικία στα ανατολικά συγκροτήματα που γειτνιάζουν με το φοινικόδασος καθώς και με τους κεντρικούς δρόμους. Επίσης, διαπιστώνονται έντονες διαφορές στις όψεις οι οποίες υπογραμμίζουν την ταξική διαφορά των κατοίκων έχοντας τη μέγιστη έκταση κήπου και το μέγιστο ύψος κατοικίας στον οικισμό. Εσωτερικά η διαρρύθμιση είναι πιο εκτεταμένη, με τον αριθμό των δωματίων να ξεπερνά τα 6.

73. Διάγραμμα κατανομής χώρων στις παρακείμενες κατοικίες [σε συστοιχία των 6] υπαλλήλων

74. Οι κατοικίες της εργατικής τάξης ενώ στο βάθος διακρίνονται η αυτοσχέδια συνοικία του Νυχτοχωρίου καθώς και η συνοικία της αστικής τάξης της Αγίας Παρασκευής

75. Πρώην κατοικίες εργατών σήμερα, 2018

Οι κατοικίες των υπαλλήλων διαθέτουν από 4 έως 5 δωμάτια και ένα σχετικά πιο μικρό κήπο. Οι κατοικίες αυτές διέθεταν δωρεάν παροχή νερού καθώς και αποχετευτικό σύστημα συνδεδεμένο με εκείνο της εταιρείας. Οι κατοικίες των μεταλλωρύχων ήταν σαφώς πιο περιορισμένης έκτασης των 3 δωματίων και μίας μικρής αυλής, ενώ τα πρώτα χρόνια δε διέθεταν παροχή νερού. Η ύδρευσή τους εξασφαλιζόταν από τις δημόσιες κρήνες που υπήρχαν βορειοδυτικά του οικισμού καθώς και από δεξαμενή εκμετάλλευσης βρόχινου νερού της εταιρείας στον λόφο που συνορεύει με τον οικισμό στα ανατολικά. Άξιο αναφοράς είναι ότι ο Κυπριανός αποτελεί τον πρώτο οικισμό στην περιοχή με ηλεκτροδότηση μέσω της Γαλλικής Εταιρείας, πράγμα που συνεισέφερε στη διευκόλυνση της καθημερινής ζωής των κατοίκων.

Από άποψη οικοδομικής, οι κατοικίες παρουσιάζουν ομοιότητες ανεξαιρέτως ταξικού καταμερισμού. Κατά κύριο λόγο, είναι ισόγειες και λιθόκτιστες με ελάχιστες εξαιρέσεις διώροφων. Το πάχος της τοικοποιίας κυμαίνεται από 0.80 έως και 1 m, ενώ οι στέγες είναι είτε δίρριχτες είτε τετράριχτες. Τα ανοίγματα με παράθυρα διαθέτουν κουφώματα με περιστρεφόμενες περσίδες. Οι πόρτες στις κατοικίες των στελεχών είναι ταμπλαδωτές με φεγγίτες, σε αντίθεση με εκείνες των εργατών οι οποίες είναι παραδοσιακές καρφωτές πόρτες. Εξωτερικά οι όψεις είναι ντυμένες με πεταχτό σοβά με τις τραβηχτές κορνίζες γύρω από τα ανοίγματα, στοιχείο χαρακτηριστικό της βόρειας Μεσογείου του 19^{ου} αιώνα και όχι των βιομηχανικών οικισμών της εποχής. Αρμονικές γήινες αποχρώσεις χώρας κυριαρχούν στις όψεις, με τα ανοίγματα να διαφέρουν με έναν πιο έντονο χρωματισμό συνήθως σε αποχρώσεις καφέ, μπορντώ και βεραμάν. Κάθε κατοικία διαθέτει ιδιωτική εσωτερική αυλή.¹⁰¹

Αυτή η χωρική κατανομή συνάδει σε μεγάλο βαθμό με την περιγραφή κατοικίας που δημοσιεύει στο δοκίμιό του το έτος 1893 ο Robert Williams.¹⁰² Ασκείται κριτική στην εργατική κατοίκηση, ενώ προτείνεται ένας νέος τύπος ευρύχωρης κατοικίας, που θα απευθύνεται εξειδικευμένα στο «ευ ζην» του μεταλλωρύχου. Εκεί αναφέρεται ότι όταν ο ανθρακωρύχος επιστρέφει «μαύρος από τη δουλειά, να μπορεί να αφήνει τα ρούχα της δουλειάς, να κάνει μπάνιο κι αφού αλλάξει ρούχα, να εμφανίζεται στην οικογένειά του».¹⁰³ Θεμελιώδης αρχή που συναντάται και στις κατοικίες της Mulhouse όπου σε κάθε οικογένεια πρέπει να αναλογεί μία κατοικία με αυλίζοντα χώρο με σκοπό να πληρούνται βασικές συνθήκες υγιεινής.¹⁰⁴

Από το 1982 έως και το 1994 οι κατοικίες περνούν σταδιακά στα χέρια των ιδιοκτητών τους. Έπειτα από τη δράση του ερευνητικού προγράμματος του ΕΜΠ [1994-1997] και τη δημιουργία Τεχνολογικού και Πολιτιστικού Πάρκου στον χώρο της πρώην Γαλλικής Εταιρείας Μεταλλείων Λαύριου, ο οικισμός κηρύχθηκε διατηρητέο μνημείο. Αυτομάτως, παρατηρείται ότι αυτό το μέτρο απέτρεψε το φαινόμενο της αντιπαροχής στον οικισμό. Οι κατοικίες στην πλειοψηφία τους είναι αποκατεστημένες και διατηρούνται από τους ιδιοκτήτες τους σε καλή κατάσταση.

Εξάιρεση αποτελούν οι κατοικίες των εργατών χωρίς οικογένεια και τμήμα των στάβλων,

¹⁰¹ Μπελαβίλας, ό.π. σ. 4

¹⁰² Williams. 1985. *London rookeries and Collier's slum*. p. 50

¹⁰³ Τροβά. 1997. *Τεχνολογικό και Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου*. σ. 142

¹⁰⁴ Jeanneau. ό.π. σ. 152

76. Πρώην κατοικίες υπαλλήλων σήμερα, 2018

77. Πρώην κατοικίες μηχανικών σήμερα, 2018

κτιριακά συγκροτήματα τα οποία καταρρίφθηκαν από την ίδια τη Γαλλική Εταιρεία ως μη χρηστικά. Παρόλα αυτά, δεν έχει εξαλειφθεί εντελώς το φαινόμενο της εγκατάλειψης σε ορισμένα σημεία του οικισμού. Τα δημόσια κτίσματα διαιρέθηκαν και μεταβλήθηκαν σε οικιστικά κατά τη διάρκεια ζωής της Γαλλικής εταιρείας εκτός από το κτίριο φιλόμουσων της Ευτέρπης.

Με μια περιήγηση στον οικισμό, καθίσταται σαφές ότι οι υπαίθριοι δημόσιοι χώροι σε σχέση με τον αποκατεστημένο οικισμό υστερούν κατά πολύ. Σημειώνεται άμεση ανάγκη για την ανάπλάσή τους καθώς υποβαθμίζουν τον οικισμό. Ειδικά στην περιοχή του Φοινικόδασους, όπου οι δημόσιες χρήσεις βρίσκονται σε παράθεση, δημιουργείται ένα μεγάλο αστικό κενό σε συνδυασμό με το εγκαταλελειμμένο κτίριο φιλόμουσων της Ευτέρπης, το οποίο γειτνιάζει συν τοις άλλοις και με το 3ο δημοτικό σχολείο Λαυρίου.

Ο Κυπριανός αποτελεί έναν οικισμό ορισμένο αυστηρά στον χώρο και πεπερασμένο σε έκταση, πράγμα που τον καθιστά εύκολο στη διαχείρισή του ως οικιστικό σύνολο, αν αυτό επιχειρηθεί. Η χωρική του σχέση με το κέντρο της πόλης και το δάσος των φοινίκων είναι οι δύο παράμετροι που ευνόησαν την ύπαρξη και διατήρηση του οικισμού. Μετρώντας πάνω από έναν αιώνα ο οικισμός κατάφερε να παραμείνει αλώβητος στο πέρασμα του χρόνου.

Εκ των πραγμάτων το γεγονός αυτό οφείλεται στον κοινωνικό παράγοντα. Από τη στιγμή που οι κατοικίες πέρασαν στα χέρια των κατοίκων κυριάρχησε μία πρωτοβουλία και μία ευαισθησία ως προς την αποκατάσταση του οικισμού πέρα από ελάχιστες εξαιρέσεις. Οι προσθήκες που έχουν πραγματοποιηθεί ως επί το πλείστον είναι σε αρμονία με τα υφιστάμενα κελύφη.

Οποιαδήποτε επέμβαση πραγματοποιηθεί μελλοντικά επί αυτού του οικιστικού συνόλου δε θα πρέπει να σταθεί μόνο την χιλιοαναφερόμενη πολεοδομική και αρχιτεκτονική του αξία. Η παράμετρος η οποία κάνει αυτόν τον οικισμό να ξεχωρίζει είναι η κοινωνική δυναμική που έχουν συνάψει οι κάτοικοι μεταξύ τους, τόσο σε σχέση με τον δημόσιο χώρο όσο και με τους ανθρώπους στις γειτονικές τους κατοικίες.

«...ἓνα τοπίο δὲν εἶναι, ὅπως τὸ ἀντιλαμβάνονται μερικοὶ, κάποιο ἀπλῶς σύνολο γῆς, φυτῶν καὶ
ὕδατων. Εἶναι ἡ προβολὴ τῆς ψυχῆς ἑνὸς λαοῦ ἐπάνω στὴν ὕλη.»

Οδυσσέας Ελύτης, Τα δημόσια και τα ιδιωτικά, εκδόσεις Ίκαρος,

Αθήνα Μάιος 2016, σελ. 8

Καθοριστική στο μórφωμα μιας ιδιαίτερης τοπικής αρχιτεκτονικής ήταν η ύπαρξη των ηφαιστειών στο τοπίο του νησιού της Σαντορίνης. Η Θηραϊκή γη παρέχει σε αφθονία την ηφαιστειακή τέφρα (θηραϊκή γη ή αλλιώς άσπα) ενώ υπολείπεται ξυλείας. Το εύκολα σκαπτόμενο έδαφος δημιουργεί το υπόβαθρο της υπόσκαφης κατοίκησης. Πρόκειται για μία λύση γρήγορη και οικονομική στο θέμα της στέγασης για τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα, καταφεύγοντας στη μετατροπή φυσικών σπηλιών σε κατοικίες ή στη δημιουργία τεχνητών επί των βράχων.

Το μórφωμα της συνοικίας των Σαντοριναίκων, ή αλλιώς Θηραϊκών, είναι ένα φαινόμενο που δε συναντάται συχνά εκτός κυκλαδίτικου τοπίου στον ελλαδικό χώρο. Παλαιότερα ο οικισμός ήταν γνωστός με το τοπωνύμιο Καλύβες. Εκ πρώτης όψεως, είναι ένας αυτοσχέδιος εργατικός οικισμός σε περιοχή που εκχωρήθηκε σε ειδικευμένους εργάτες με καταγωγή από νησιά των Κυκλάδων [Μήλο, Πάρο, Σαντορίνη] και με προϋπηρεσία στη βιομηχανία της μεταλλείας στα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Η αναφερόμενη περιοχή ήταν γνωστή ως μία από τις «σαβούρες», όρος ο οποίος αναλογούσε στους τεχνητούς λόφους - προϊόντα εναπόθεσης απορριμμάτων από τα μεταλλοπλύσια της Εταιρείας Hilarion Roux et Cie, νοτιοδυτικά του Κυπριανού.

Την περίοδο που καταφτάνουν οι πληθυσμοί των Κυκλαδίων στην περιοχή της Λαυρεωτικής, η χώρα προσπαθεί να ανασυγκροτηθεί και η οικονομική κατάσταση των πολιτών είναι αρκετά δυσχερής. Ως εκ τούτου, ο μέσος πολίτης εκείνη την εποχή δεν είχε την απαίτηση παροχής στέγασης από το κράτος. Εξάλλου, η κοινωνική κατοικία θα εμφανιστεί στη χώρα μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. ¹⁰⁶

78. Οι αυτοσχέδιες υπόσκαφες κατοικίες του οικισμού Καλύβες, 1890

¹⁰⁵ Ενόπτη βασισμένη σε προφορική μαρτυρία του κ. Στάθη Φύτρου

¹⁰⁶ Γκοβούση. 2011. ό.π. σ. 66

79. Τμήμα αεροφωτογραφίας, 10.02.1971

80. Απόσπασμα από το γενικό πολεοδομικό σχέδιο του Δήμου Λαυρεωτικής όπου αποτυπώνεται ο οικισμός, 1982

Έγγραφα του δήμου Λαυρεωτικής επιβεβαιώνουν την ύπαρξη της συνοικίας των Θηραϊκών το έτος 1890, ενώ βάσει προφορικών μαρτυριών η δημιουργία του οικισμού προηγείται της χωροθέτησης της συνοικίας του Κυπριανού. Απόδειξη αποτελεί ότι η Γαλλική Εταιρεία δεν στέγαζε Θηραίους στον οικισμό της, θεωρώντας τους ως έχοντες στέγη.

Ο οικισμός διαθέτει οργανική διάταξη. Όσοι εγκαθίσταντο προέτρεπαν συγγενικά τους πρόσωπα με το κίνητρο της εύρεσης εργασίας και της ένταξης σε ένα οικείο κοινωνικό σύνολο να εγκατασταθούν και εκείνα μόνιμα στην περιοχή. Το αποτέλεσμα αυτής της συνάθροισης ήταν η δημιουργία ιδιόμορφων οργανικών σχηματισμών παρακείμενων κατοικιών, οι οποίοι πήραν το όνομά τους από τις εκάστοτε οικογένειες [Συριγέικα, Παραβαλέικα, Βελουδέικα κ.ο.κ.].

Η ιδιομορφία του εδάφους και οι αποκλίσεις από τον κυκλαδίτικο τύπο Θηραϊκής κατοικίας οδηγούν σε μικρές παραλλαγές που επιτυγχάνουν την τέλεια ισορροπία μεταξύ ενότητας και ποικιλομορφίας.¹⁰⁷ Ο οικισμός καταφέρνει να ενταχθεί αρμονικά.

Το γεγονός ότι οι κατοικίες κατασκευάζονται υπόσκαφα επί του λόφου, συνεισφέρει στην προφύλαξη του οικισμού από τους συχνούς βόρειους ανέμους που πλήττουν την περιοχή της Λαυρεωτικής. Πρόκειται για μία έξυπνη και βιοκλιματική προσέγγιση της κατοικίας. Ιδιαίτερη εφευρετικότητα παρουσιάζουν οι κάτοικοι στην κατασκευή και την επιλογή των δομικών υλικών των κατοικιών τους. Χρησιμοποιούν οποιαδήποτε βιομηχανικά υλικά έχουν στη διάθεσή τους καθώς και εξαρτήματα που κρίνονται περίσσια από τις επιχειρήσεις. Ήταν συχνό φαινόμενο η παραχώρηση υλικών είτε αμισθί είτε σε χαμηλότερη τιμή στους Θηραίους από τις βιομηχανίες. Πέρα από τις μεταλλευτικές βιομηχανίες της περιοχής, πηγή προέλευσης δομικών υλικών αποτελούσαν η ασβεστοποιία Βογιατζή και η καμινοποιία Μπέλλη.

81. Λεπτομέρειες υλικών τοιχοποιίας σήμερα, 2018

¹⁰⁷ Rudofsky. 1964. Architecture without architects. p. 56

82. Αυλή κατοικίας σήμερα, 2018

83. Άποψη εγκαταλειμμένης υπόσκαφης κατοικίας σήμερα, 2018

Οι πρώτες ύλες που χρησιμοποιήθηκαν στην ανοικοδόμηση της συνοικίας των Σαντοριναίκων ήταν ξύλα και λίθοι από τις μεταλλευτικές στοές. Οι κατοικίες των Θηραίων προσαρμόστηκαν τόσο στο ανάγλυφο όσο και στις περιστάσεις των εποχών χρησιμοποιώντας οποιοδήποτε υλικό τους παρείχε η λαυρεωτική γη και επιστρατεύοντας την εφευρετικότητά τους. Αυτό είχε ένα αποτέλεσμα αρμονικό με το τοπίο της περιοχής παρόλο που εφάρμοσαν κυκλαδίτικες πρακτικές στην ανοικοδόμηση του οικισμού τους.

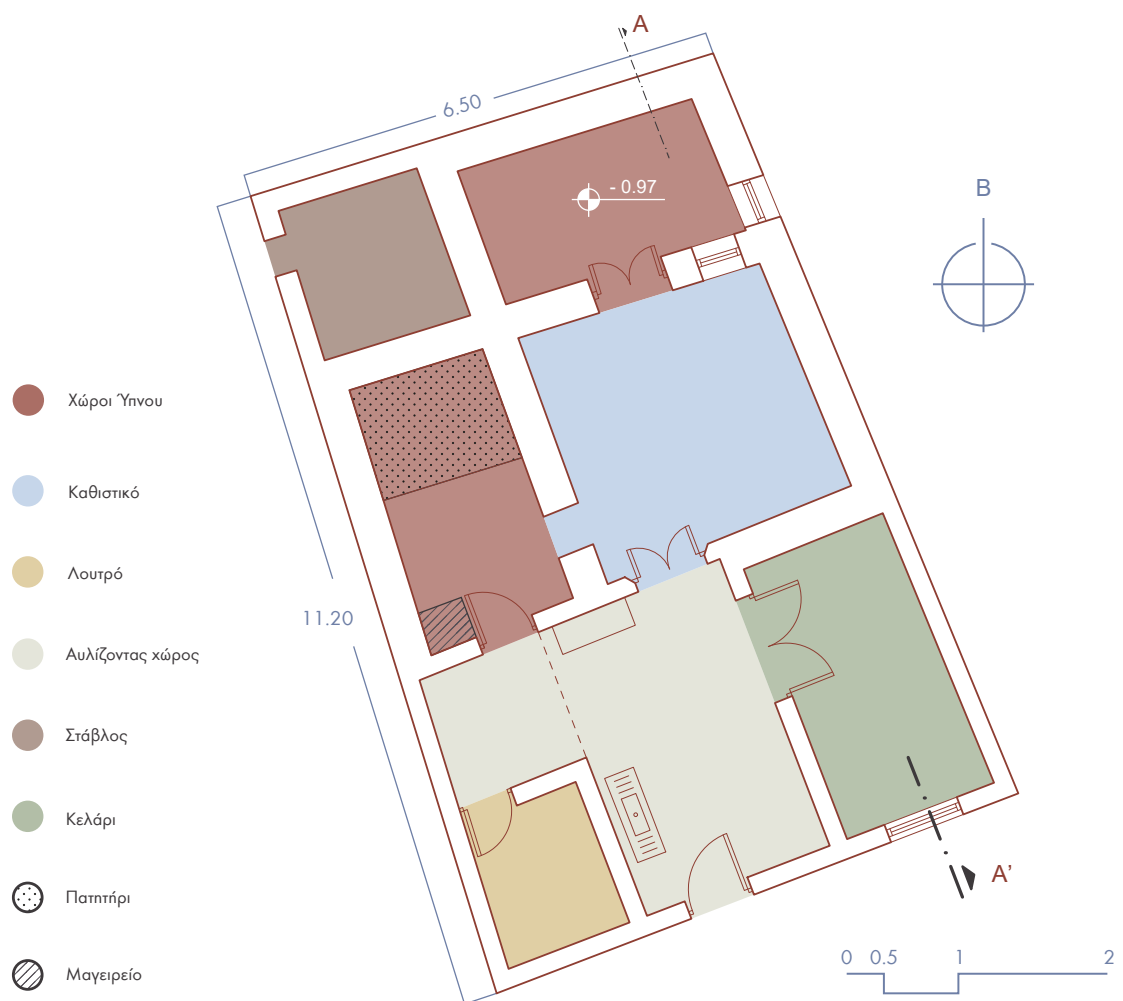
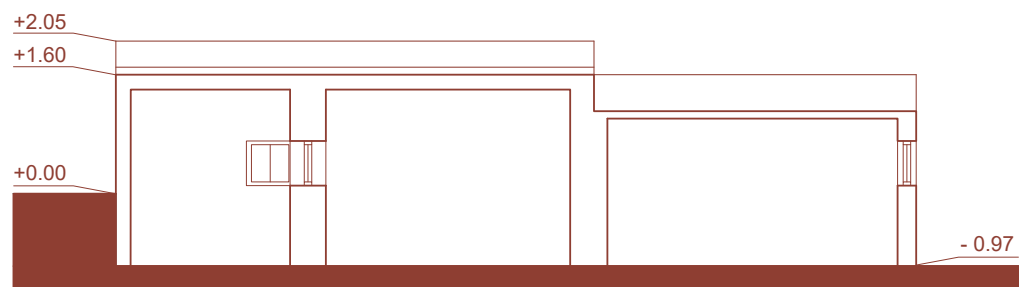
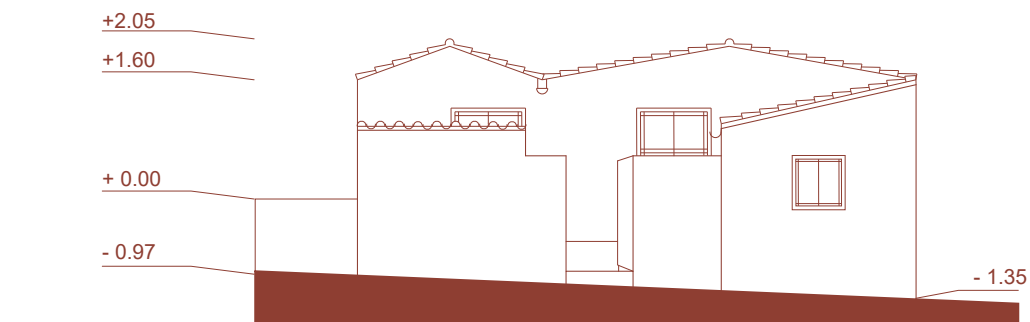
Οι τοιχοποιίες αποτελούνταν κατά βάση από ξερολιθιές οι οποίες ενισχύονταν με πάσης φύσεως υλικά κλαδιά δέντρων, πετρώματα, ορυκτά κ.ά. παράγωγα των μεταλλευτικών εταιρειών της Λαυρεωτικής τα οποία ήταν μη εμπορεύσιμα. Πρόκειται για ορυκτά χαμηλά σε περιεκτικότητα μεταλλεύματος τα οποία χρησιμοποιούνταν ως υλικά πλήρωσης κενών στην τοιχοποιία ή ως μονωτικά υλικά συνήθως στα πέριξ των κουφωμάτων. Συχνά, διαπιστώνεται ότι το πρέκι συνίσταται από κλαριά πεύκου αντί της συμβατικής λύσης της μπετόβεργας.

Όσο για το επίχρισμα που εφαρμοζόταν πάνω στην ξερολιθιά και στο τελικό στάδιο στεγάνωσης της στέγης ήταν πεταχτός ασβέστης, προερχόμενος από την ασβεστοποιία Βογιατζή, η οποία παραχωρούσε τυχόν υπολείμματα ασβέστη από την παραγωγή της στους Θηραίους. Οι οροφές των κατοικιών ήταν κατασκευασμένες συνήθως από σωλήνες και συμπαγείς λοστούς οι οποίοι λειτουργούσαν ως δοκοί. Έπειτα υπήρχε η επίστρωση της στέγης με μπαλώματα από ελενίτ, λαμαρίνες και χώμα από τον κάμπο του Θορικού.

Σοβαρό μειονέκτημα του χώματος του Θορικού η ποιότητά του, αφού η σύστασή του έχει υψηλή περιεκτικότητα από σκωρίες και λοιπά συνήθως άκρως βλαβερά χημικά στοιχεία λυμάτων. Εκτός αυτού, σημειωτέον ότι τον χειμώνα οι σκεπές ανέπτυσσαν φύτευση, η οποία απορροφούσε το βρόχινο νερό, ενώ το καλοκαίρι που εκείνη εξέλειπε υπήρχαν σοβαρές διαρροές στην κατοικία. Αυτό εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από την παλαιότητα της στέγης. Σε περίπτωση προξένησης φθοράς στην κατοικία, έσπευδαν συγγενικά και φιλικά πρόσωπα της οικογένειας που είχε πληγεί ώστε να επισκευαστεί εν ευθέτω χρόνω η διαρροή. Αυτό δείχνει τους ισχυρούς δεσμούς μεταξύ των κατοίκων του οικισμού, αφού εκ των πραγμάτων λόγω του φόρτου εργασίας με τις πολύωρες βάρδιες και τη σκληρή καθημερινή χειρωνακτική εργασία οι οικογένειες δεν μπορούσαν να χειριστούν το μέγεθος της ζημιάς.

84. Κατασκευαστικές λεπτομέρειες οροφής, 2018

85. Σχέδια αποτύπωσης κατοικίας στα Σαντοριναίικα, 2018

Οι Θηραίοι προσφεύγουν στην εύρεση επιπρόσθετης εργασίας προκειμένου να βιοποριστούν. Ορισμένοι έχοντας φέρει κλήματα από τη Σαντορίνη [ποικιλίες όπως το Σαββατιανό κ.ά.] σπίνουν εντός του χώρου κατοικίας τους ένα μικρό χώρο παραγωγής κρασιού [πατητήρι] καθώς και αποθήκευσής του [κελάρι]. Θετικό στοιχείο της Λαυρεωτικής οι βόρειοι άνεμοι, οι οποίοι συνεισέφεραν στο «ψήσιμο» του κρασιού ευνοώντας την παραγωγή. Δε λείπουν όμως και εκείνοι που καταπιάστηκαν είτε με την αλιεία στον όρμο του Θορικού, όπου κάποιοι διέθεταν καΐκια είτε με τη διαλογή χορταριών από τους γύρω λόφους.

Η διαρρύθμιση των κατοικιών, αν και αυτές ήταν αυτοσχέδιες και προσαρμοσμένες στον κάθε ιδιοκτήτη, παρουσιάζει κάποιες ομοιότητες. Το κύριο υπνοδωμάτιο τοποθετείται πάντα στην άκρη της κατοικίας με βορειοανατολικό προσανατολισμό. Επειδή τα στενά σοκάκια με κατεύθυνση τον βορρά είναι ανοδικά το κύριο δωμάτιο προκύπτει πάντα να είναι υπόσκαφο και μάλιστα σε χαμηλότερη στάθμη σε σχέση με τα υπόλοιπα δωμάτια. Σύνηθες φαινόμενο η παροδική αλλαγή χρήσης δωματίων. Παρατηρήθηκε σε ορισμένες περιπτώσεις έπειτα από επιτόπια έρευνα στον οικισμό η μετατροπή του χώρου του ύπνου των παιδιών σε πατητήρι.

86. Χαρακτηριστικό πεζούλι εξωτερικά υπόσκαφου δωματίου, 2018

Δημόσιος χώρος
 πρώην Σιδηροδρομικές γραμμές
 Μετατροπές
 Αντιπαροχή
 Υπόσκαφα

87. Διάγραμμα παρατήρησης μεταβολών στον οικισμό, σύγκριση αεροφωτογραφίας 1971 με εκείνη του 2018, με μαύρο χρωματισμό επισημαίνεται η κατοικία που αποτυπώθηκε

Ο στάβλος της κατοικίας τοποθετείται αντικριστά σε σχέση με εκείνον της γειτονικής κατοικίας για λόγους κοινής ψυχίας. Πρόκειται για ένα μικρό χώρο που δεν επικοινωνεί άμεσα με την κατοικία και διαθέτει χώρο για ζώα, που αντιστοιχούν σε βασικά κτηνοτροφικά προϊόντα έτσι ώστε η οικογένεια να είναι αυτόνομη σε ένα βαθμό. Χαρακτηριστικό σχεδιαστικό στοιχείο το λεγόμενο «πορτέλο», δηλαδή η δίφυλλη εξώπορτα με φεγγίτη, η οποία κοσμούσε τις κεντρικές εισόδους των κατοικιών που οδηγούσαν στον χώρο του καθιστικού – τραπεζαρίας.

Η απουσία παροχής νερού στις κατοικίες συνεπάγεται την απουσία χώρων υγιεινής. Στον χώρο της αυλής υπάρχουν σκάφες, ενώ η προμήθεια νερού γινόταν από κρήνες σε 4 σημεία, εκ των οποίων 3 κατά μήκος της οδού Ν. Συρίγου και ένα κατά μήκος στην περιοχή Κωστάκου, επί της σημερινής οδού Ν. Βουλγαρίδη. Το γεγονός λοιπόν ότι το νερό ήταν δυσεύρετο αγαθό και διαθέσιμο τις πρωινές ώρες, ώθησε τους Θηραίους στην εκμετάλλευση του βρόχινου νερού με τη διαμόρφωση των στεγών σε σχήμα V καθώς και με την εγκατάσταση σωληνώσεων που κατέληγαν σε μικρές δεξαμενές. Πέρα από το ζήτημα της ύδρευσης του οικισμού, υπήρχε και αυτό της απουσίας ηλεκτροδότησης, με αποτέλεσμα όποτε υπήρχε διαθέσιμο καύσιμο στις κατοικίες, να χρησιμοποιούνται λάμπες πετρελαίου τις νυκτερινές ώρες.

Οι κατοικίες των Θηραίων παρουσιάζουν αξιοσημείωτες ιδιαιτερότητες και αυτό οφείλεται κυρίως στην απλότητα της κατασκευής με τη χρήση ελάχιστων μέσων. Είναι ορατό ότι η εκμετάλλευση της θερμικής αδράνειας του εδάφους και των υδραυλικών ιδιοτήτων των ντόπιων υλικών προσφέρει φυσική προστασία από ακραία καιρικά φαινόμενα. Παρόλα αυτά δεν αντισταθμίζεται και η διαπίστωση κάποιων ελλείψεων όπως η υγρασία στα υπόσκαφα δωμάτια, ο ελλιπής φωτισμός και ο ανεπαρκής αερισμός. Στο διάγραμμα παρατηρούνται οι μεταβολές στην πάροδο του χρόνου και η μορφολογία του οικισμού σήμερα. Ο οικισμός παρόλες τις μεταβολές που έχει υποστεί τα τελευταία χρόνια διατηρεί ακόμη και σήμερα την πρότερη οργανική του διάταξη. Οι κατοικίες που γειτνιάζουν με τους κεντρικούς δρόμους έχουν δοθεί προς αντιπαροχή και στη θέση τους στέκουν νέα κτίσματα. Ο μέσος όρος ηλικίας των κατοίκων μάς υποδεικνύει ότι οι νεότερες ηλικίες προτίμησαν να εγκατασταθούν πλησίον των κεντρικών δρόμων, ενώ αντίθετα στον πυρήνα της συνοικίας παραμένουν οι μεγαλύτερες ηλικίες. Εκεί διαπιστώνεται η διατήρηση της παραδοσιακής θηραϊκής κατοικίας.

88. Σωρεία υλικών σε τοιχοποιία και στέγη, 2018

89. Τα στενά σοκάκια των Σαντοριναϊκών σήμερα, 2018

Ο οικισμός των Σαντοριναϊκών δε θεωρείται διατηρητέος και ως εκ τούτου, πολλά από τα αρχικά κτίσματα έχουν είτε εγκαταλειφθεί είτε δοθεί προς αντιπαροχή. Έπειτα από επιτόπια έρευνα διαπιστώνεται ότι μόνο σε 76 κατοικίες έχουν διατηρηθεί τα αρχικά κελύφη.

Τα δαιδαλώδη στενά σοκάκια διατηρούν στην πάροδο του χρόνου την οικειότητα και τον αυθορμητισμό τους. Ένας κύριος πεζόδρομος χωρίζει οριζοντίως τη συνοικία, ενώ τα άναρχα κάθετα στενά σοκάκια καταλήγουν στις οδούς Μ. Λειβαδάρου και Ν. Συρίγου. Κυριαρχεί ακόμη το λευκό χρώμα στις όψεις των κατοικιών, ενώ σε αρκετές κατοικίες έχει διατηρηθεί ο γαλάζιος χρωματισμός επί των κουφωμάτων. Ο χώρος της «σαβούρας» έχει διατηρήσει τον δημόσιο χαρακτήρα του ως χώρος εκδηλώσεων και εκτόνωσης-παιχνιδιού για τις παιδικές ηλικίες.

90. Ο κυανός χρωματισμός στα παράθυρα σήμερα, 2018

«...δὲν ξέρω πολλὰ πράγματα ἀπὸ σπίτια
ξέρω πὼς ἔχουν τὴ φυλὴ τους, τίποτε ἄλλο.»

Γιώργος Σεφέρης, Ποιήματα, 11η ἐκδοση, Εκδόσεις Ἴκαρος,
Αθήνα 1977, σελ. 219

iv. Άγιος Ανδρέας

Ο Ernest Hemingway παρατηρώντας την επικαιρότητα ως πολεμικός ανταποκριτής της канаδικής εφημερίδας *Toronto Star* και γνωρίζοντας ότι 1.250.000 Έλληνες διώκονται μαζικά από τον τόπο τους με την ανταλλαγή των πληθυσμών αναφέρει : «Ό,τι και να πει κανείς για το πρόβλημα των προσφύγων στην Ελλάδα δεν πρόκειται για υπερβολή. Ένα φτωχό κράτος με μόλις 4 εκατομμύρια πληθυσμό πρέπει να φροντίσει για άλλο ένα τρίτο επί του πληθυσμού των υπάρχοντων κατοίκων. Τα σπίτια των Μουσουλμάνων που εκδιώχθησαν δεν επαρκούν, χώρια η διαφορά στο επίπεδο κουλτούρας που είχαν συνηθίσει οι Έλληνες στην Κωνσταντινούπολη». ¹⁰⁸

Οι πρώτοι πρόσφυγες καταφτάνουν στην περιοχή της Λαυρεωτικής αμέσως μετά την καταστροφή της Σμύρνης στις 26 Οκτωβρίου του 1922. Πρόκειται για Αφρυσσιανούς, οι οποίοι κατέφθασαν με το πλοίο «Κωνσταντινούπολις» μετά από ταξίδι οκτώ ημερών. Λίγο αργότερα καταφτάνουν και Πόντιοι με καταγωγή από την Κωνσταντινούπολη ως επί το πλείστον. Λόγω της ταλαιπωρίας και των κακουχιών που είχαν υποστεί, είχε προκληθεί έξαρση μεταδοτικών ασθενειών της εποχής, όπως ο εξανθηματικός τύφος και η βλογιά. Ως εκ τούτου, ο πληθυσμός τέθηκε σε καραντίνα στη νήσο της Μακρονήσου μέχρι να διευθετηθεί το υγειονομικό ζήτημα, καθώς και το γραφειοκρατικό ζήτημα της απογραφής τους. ¹⁰⁹

Αρετσιανοί και κάτοικοι από τα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης [Χάλκη, Πρίγκηπο κ.ά.] φτάνουν στο Λαύριο μόλις στις 20 Νοεμβρίου του 1924. 80 οικογένειες Αρετσιανών δηλώνοντας την προτίμησή τους να ασχοληθούν με τη γεωργία, μετέβησαν με κρατική έγκριση στην περιοχή της Αναβύσσου όπου είχαν ήδη εγκατασταθεί πρόσφυγες από τις Παλιές Φώκιες της Μικράς Ασίας με σκοπό να εργαστούν στις Αλυκές.

91. Επιστροφή πττημένου ελληνικού στρατού και καταυλισμοί Μικρασιατών στον ελλαδικό χώρο

¹⁰⁸ Hemingway. 14.11.1922. Refugees from Thrace. *Toronto Star*.

¹⁰⁹ Μπαμπούνης. 1986. *Μικρασιάτες πρόσφυγες στη Λαυρεωτική*. σ. 297

92. Κατασκευή αντίσκηνων για τους Μικρασιάτες

93. Καταυλισμοί Μικρασιατών στον ελλαδικό χώρο

Παρόλα αυτά δεν εγκαθίστανται μόνιμα εκεί. Η επιλογή αυτή οφείλεται στο γεγονός ότι τα εδάφη της Αναβύσσου δεν ήταν όσο εύφορα ήλπιζαν, ενώ η ελαιοκομία μάστιζε τους ντόπιους. Συν τοις άλλοις, η ανυπαρξία οδικού δικτύου δυσχέραινε την οποιαδήποτε εμπορική δραστηριότητα σκόπευαν να αναπτύξουν στην περιοχή. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα να επανέλθουν μόνιμα στην περιοχή του Λαυρίου αναμένοντας την κατασκευή του συνοικισμού που είχε ανακοινωθεί από το Υπουργείο Πρόνοιας. Το 1930 αφικνούνται και οι Κουταλιανοί, οι οποίοι αφού κάνουν στάσεις ανά διαστήματα σε Τένεδο και Λήμνο αποφασίζουν να μεταβούν και να εγκατασταθούν και εκείνοι μόνιμα στο Λαύριο το έτος 1930 «για να υπάρχει συντροφειψη»¹¹⁰ σε μια προσπάθεια να συνευρεθούν με συγγενικά τους πρόσωπα.

Αρχικά, οι πρόσφυγες εγκαθίστανται σε σκηνές νότια των εγκαταστάσεων του αττικού σιδηροδρόμου επί του παράκτιου μετώπου του λιμένα Λαυρίου.¹¹¹ Πρόκειται για το οικοδομικό τετράγωνο, το οποίο 10 χρόνια αργότερα θα παραχωρηθεί στους αδελφούς Απάζογλου, ώστε να αναγείρουν τα Κλωστήρια Λαυρίου Α. Ε. Στη συνέχεια, στεγάζονται βεβιασμένα σε αντίσκηνα στην περιοχή του λιμανιού όπου αργότερα εγκαταστάθηκε η κλωστοϋφαντουργία Καρέλλα «Αιγαίον», σε υπόστεγα και αποθήκες της Ε.Ε.ΜΕ.Λ., στα Σπανιόλικα καθώς και σε επιταγμένες κατοικίες στο Νυχτοχώρι.

Οι Μικρασιάτες εγκαθίστανται μόνιμα στην περιοχή. Οι άνδρες απασχολούνται ως επί το πλείστον στη Γαλλική Εταιρεία με ημερομίσθιο 35δρχ., ενώ οι γυναίκες στις «μπούκες» των μεταλλείων και στη διαλογή με το χαμηλότατο ημερομίσθιο 18-20δρχ. Λόγω της δύσκολης οικονομικής κατάστασης η παιδική εργασία αποτελεί ένα συχνό φαινόμενο. Τα παιδιά των Μικρασιατών αναγκάζονταν να εργάζονται στην καμινοποιία του Μπέλλη στον όρμο του Θορικού με βαρύτατο ωράριο από την ανατολή έως τη Δύση του ηλίου με ημερομίσθιο 12δρχ. τα αγόρια ενώ τα κορίτσια με 5-6δρχ. Ένα μέρος τους εργαζόταν και στην Ελληνογαλλική Επιχείρηση Κατασκευής Εκρηκτικών, στους λεγόμενους «Δυναμίτες». Διαπιστώνεται μεγάλη θνησιμότητα παιδιών εκείνη τη χρονική περίοδο προσαρμογής των Μικρασιατών λόγω της έκθεσής τους σε ένα άκρως ανθυγιεινό περιβάλλον εργασίας.

Οι Αφρυσσιανοί και οι Κουταλιανοί στρέφονται στην σπογγαλιεία και την αλιεία στον όρμο του Πανόρμου. Εκ φύσεως, οι Μικρασιάτες διακρίνονται για το επινοητικό και παραγωγικό πνεύμα τους με αποτέλεσμα τη στροφή τους στο εμπόριο με την ίδρυση μικρών εμπορικών επιχειρήσεων διευρύνοντας επί της ουσίας την αγορά του Λαυρίου. Πολλοί Μικρασιάτες βρίσκουν δεύτερη εργασία για να βιοποριστούν κινούμενοι στο ίδιο μήκος κύματος με τους Θηραίους όπως είδαμε στην προηγούμενη ενότητα. Αυτό σημαίνει ότι φέρνοντας κλήματα από τη Μικρά Ασία, αρκετές οικογένειες σπίνουν πατητήρι σε κτήματα που τους είχαν εκχωρηθεί από το κράτος στην περιοχή ρίψης λημμάτων «σαβούρας» της Ε.Ε.ΜΕ.Λ. στη θέση Άνω Όρια για την παραγωγή κρασιού. Συχνή ήταν και η διαλογή χορταριών από τους γύρω λόφους.¹¹²

¹¹⁰ Μπαμπούνης. 1986. ό.π. σ. 296-299

¹¹¹ Προφορική μαρτυρία από αδελφούς Λάμπρου.

¹¹² Μπαμπούνης. 1986. ό.π. σ. 298

Επαρχία	Αριθμός προσφύγων	Ποσοστό [%]
Αιολίδας	3	0,27
Βιθυνίας	600	54,74
Ιωνίας	26	2,37
Καππαδοκίας	4	0,36
Καρίας	10	0,91
Κιλικίας	13	1,18
Λυκαονίας	6	0,54
Μυσίας	2	0,18
Πόντου [Μεσογειακού]	27	2,46
Πόντου [Παραλιακού]	147	13,41
Πόντου [Αόριστα]	30	2,73
Άδελης καταγωγής	228	20,80
Σύνολο	1 0 9 6	

94. Πίνακας κατανομής των προσφύγων κατά την επαρχία καταγωγής, σύμφωνα με το «Μητρώο αμφοτέρων των φύλων - 1938» του Δήμου Λαυρίου

Ηλικία	Αριθμός προσφύγων	Ποσοστό [%]
1 - 9	171	16,08
10 - 19	236	22,20
20 - 29	179	16,83
30 - 39	131	12,32
40 - 49	155	14,58
50 - 59	109	10,25
60 - 69	56	5,26
70 - 79	11	1,03
80 - 89	1	0,09
Άδελης ηλικίας	14	1,31
Σύνολο	1 0 6 3	

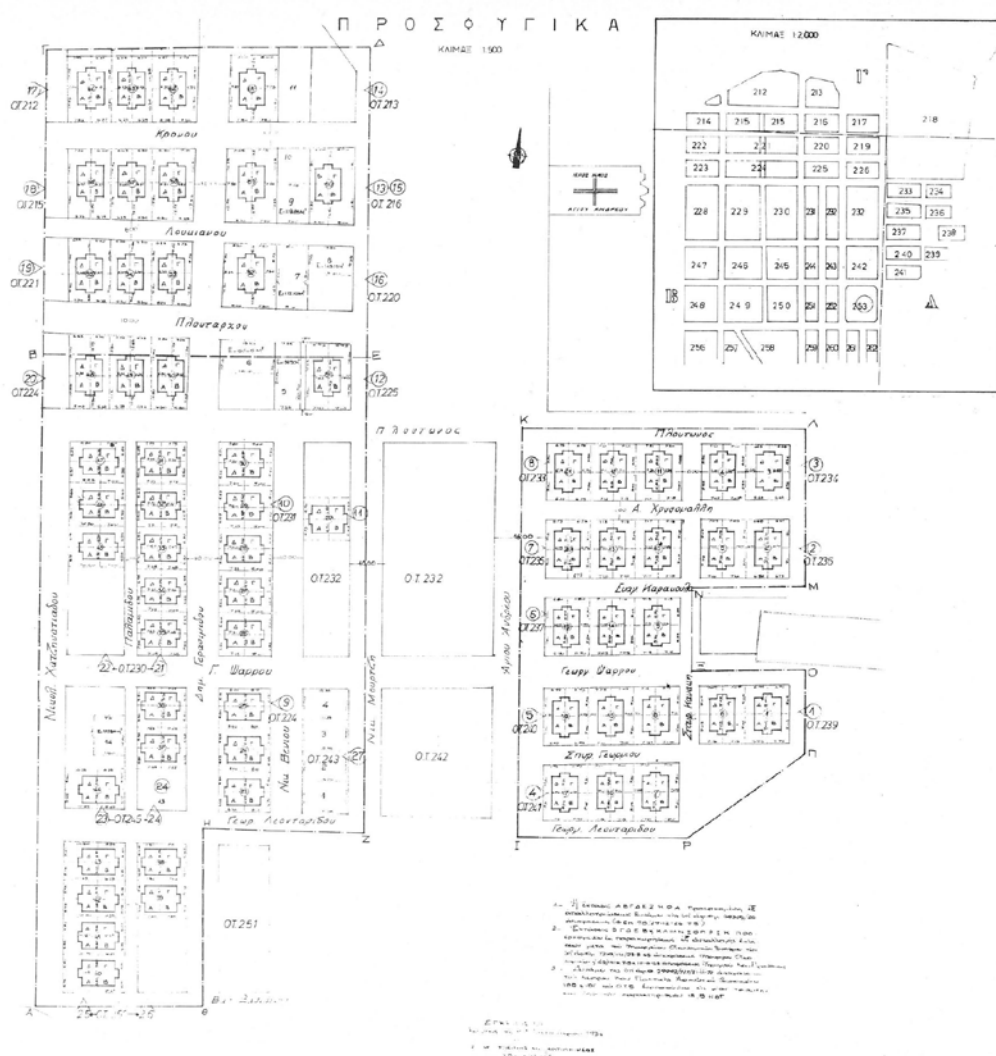
95. Πίνακας κατανομής των προσφύγων κατά την ηλικία, σύμφωνα με την απογραφή του 1923

96. Τα Μανιάτικα, σημερινή συνοικία Νεάπολης, δεξιά το 2ο Δημοτικό Σχολείο Αρρένων και αριστερά το Δημοτικό Σχολείο Θηλέων, επιστολικό δελτάριο

Ο προσφυγικός συνοικισμός χωροθετείται δυτικά του οικισμού της Ελληνικής Εταιρείας πλέον, Σπανιόλικα και βόρεια του σημερινού οικισμού της Νεαπόλεως, ο οποίος ήταν γνωστός ως «τα Μανιάτικα». Με πρωτοβουλία του Υπουργείου Πρόνοιας, ο συνοικισμός ανεγείρεται κατά τα έτη 1927-1928, σε συνεργασία του κρατικού φορέα με ιδιωτική γερμανική κατασκευαστική εταιρεία. Αποτελείται από 50 οικοδομικά τετράγωνα και 66 συγκροτήματα των τεσσάρων κατοικιών.

Η τυπική κατοικία του Αγίου Ανδρέα έχει έκταση 21,30m² και παραχωρείται σε οικογένειες έως 5 μελών, με την προϋπόθεση ότι δε διαθέτουν κατάλυμα σε κάποιον άλλο προσφυγικό οικισμό. Για οικογένειες 6 έως 7 μελών το Υπουργείο Πρόνοιας προβλέπει την επέκταση της αρχικά προβλεπόμενης τυπικής κατοικίας κατά 25% επιπλέον τετραγωνικά. Οι κατοικίες, μονώροφες και διώροφες, εισαγόμενες από τη Γερμανία είναι προκατασκευασμένες, ομοιόμορφες και δίνονται συνήθως σε συγγενείς οικογένειες.¹¹³

97. Τοπογραφικό διάγραμμα διανομής προσφυγικών οικοπέδων και οικίσκων των περιοχής του Αγ. Ανδρέα, εγκεκριμένο από το Υπουργείο Οικονομικών το 1936 [Αρχείο Κ. Γ. Μάνθου]

¹¹³ Μπαμπούνης. 1986. ό.π. σ. 300

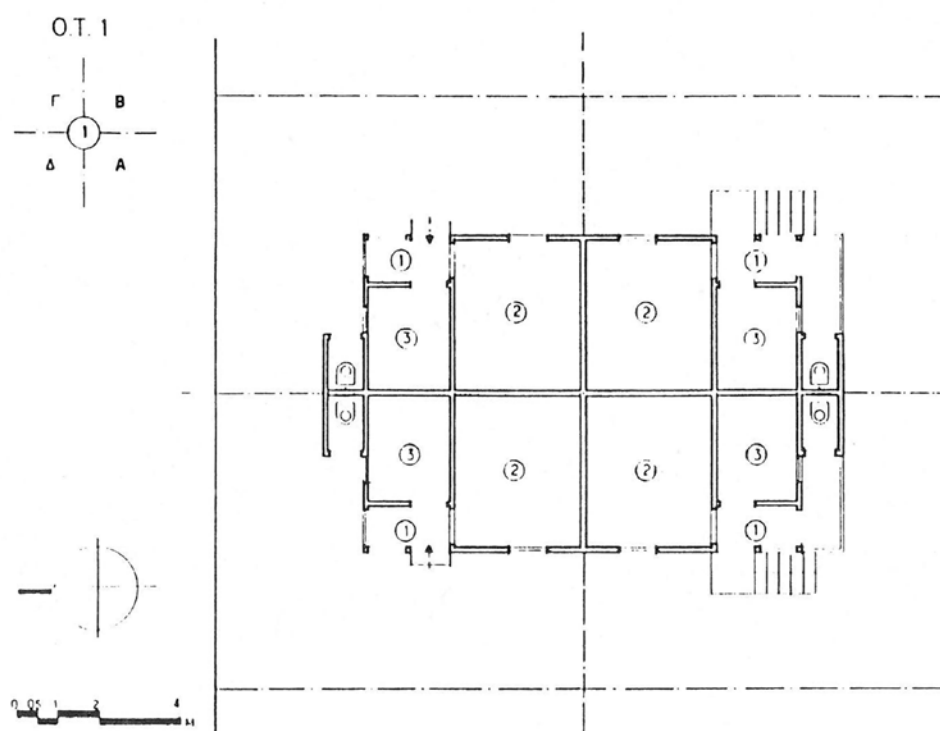
98. Η ζωή στα στενά του συνοικισμού του Αγίου Ανδρέα, 1927

99. Σκηνές καθημερινής ζωής στον συνοικισμό του Αγίου Ανδρέα, 1927

Η σειρά των οικοδομικών τετραγώνων που βρίσκονται αντίκρου της εκκλησίας του Αγίου Ανδρέα ανήκουν στην αστική τάξη. Όπως διακρίνεται και στην κάτοψη, συναντάται η τυπολογία του τετραγώνου της Mulhouse (carré mulhousien), το οποίο αναφέρθηκε στην ενότητα 2.2 [πρακτικές συλλογικής κατοίκησης στον ευρωπαϊκό χώρο]. Σε 66 τετράγωνα τύπου Mulhouse, λοιπόν, αναπτύσσονται 264 μονώροφες ή διώροφες κατοικίες σε τετράδες με δυνατότητα διαφοροποίησης.

Τα υλικά κατασκευής είναι κατά κύριο λόγο το ξύλο και ο αμίαντος, χωρίς ηχητική μόνωση στην τοιχοποιία. Το ισόγειο διαθέτει καθιστικό και το κύριο υπνοδωμάτιο. Δινόταν η δυνατότητα για ένα επιπλέον δωμάτιο το οποίο συνήθως διαμορφωνόταν σε μαγειρείο από τους ιδιοκτήτες. Ο χώρος του μπάνιου βρισκόταν εξωτερικά της κατοικίας και δεν επικοινωνούσε άμεσα με αυτή. Στον όροφο, ο οποίος διαθέτει ξύλινη τοιχοποιία, βρίσκεται το παιδικό δωμάτιο με άνοιγμα σε μία στεγασμένη βεράντα.

100. Τυπική κάτοψη αρχικής διάταξης ισογείου προσφυγικού συγκροτήματος παραπηγμάτων [1: χαγιάτι, 2: υπνοδωμάτιο, 3: δωμάτιο που συχνά γίνεται μαγειρείο]. (Σκαρίφημα, Μάνθος, Κ. Γ.)

101. Πορφύρος χρωματισμός σε όψη, 2018

102. Χλοερός χρωματισμός σε όψη, 2018

Η οροφή ήταν κατασκευασμένη αρχικά με πισσόχαρτο και τσίγκο. Το 1929 όμως, έπειτα από επίσκεψη του Ελευθέριου Βενιζέλου στην περιοχή για να εποπτεύσει τις βιομηχανικές διεργασίες και να κατευνάσει το εργατικό κίνημα που είχε προβεί σε μεγάλη απεργία, αποφασίζει να στείλει υλικά με καΐκια από τον Πειραιά, ώστε να αναβαθμιστούν οι στέγες σε κεραμοσκεπές.¹¹⁴

Όπως διαπιστώνεται και από τις φωτογραφίες, η δίρριχτη στέγη είναι κοινή ανά συγκρότημα κατοικιών. Το ξύλινο ζευκτό αποτελεί βασικό φορέα της επικλινούς στέγης. Το ζευκτό αποτελείται από δύο αμείβοντες υπό κλίση (30° περίπου) ικανούς να παραλάβουν τις θλιπτικές δυνάμεις. Για την διατήρηση του τριγωνισμού, οι αμείβοντες ενώνονται με μία οριζόντια ξύλινη δοκό-ελκυστήρα που παραλαμβάνει τις εφελκυστικές δυνάμεις.

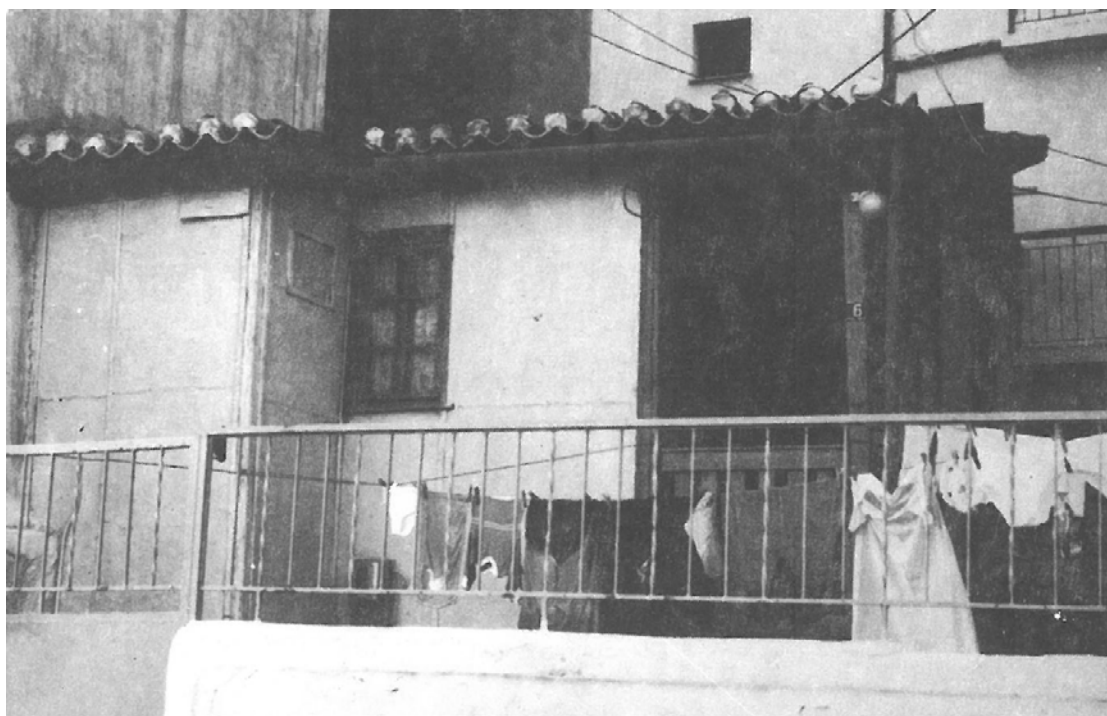
Ο ορθοστάτης εμφανίζεται στο μέσον περίπου της δοκού από τον οποίο ξεκινούν δύο λοξές αντηρίδες, οι οποίες με τη σειρά τους καταλήγουν στους αμείβοντες δημιουργώντας επιμέρους τριγωνισμούς που καθιστούν την κατασκευή του ζευκτού πιο σταθερή. Τέλος, ένα δοκάρι (κορφιάς) που διατρέχει όλο το μήκος της στέγης, πατάει στα «κεφάλια» των ορθοστατών.

Ο ανατολίτικος χαρακτήρας του συνοικισμού διατηρείται έως σήμερα. Έκδηλη η αίσθηση της ενότητας με το κάθε χαγιάτι πλησίον του άλλου να διευρύνει την κοινωνική ζωή των κατοίκων. Έντονη επίσης και η αίσθηση του μαχαλά στα σοκάκια που μεσολαβούν μεταξύ των συγκροτημάτων. Έντονα υπερβατικοί αλλά και γήινοι χρωματισμοί, που αντιστοιχούν στη βυζαντινή παλέτα, κυριαρχούν στις όψεις των κατοικιών έως και σήμερα.

103. Κατασκευαστικές λεπτομέρειες οροφής, 2018

¹¹⁴ Μπαμπούνης. 1986. ό.π. σ. 300

104. Το προσφυγικό χαγιάτι, 1985

105. Το προσφυγικό χαγιάτι σήμερα, 2018

Πορφυροί, χλοεροί, λευκοί, κυανοί χρωματισμοί καθώς και κίτρινοι της ώχρας διαπιστώνονται στην πλειοψηφία των κουφωμάτων των κατοικιών και στις ξύλινες στέγες. Πρόκειται για αποχρώσεις βαθιά ριζωμένες στην παράδοση των Μικρασιατών, οι οποίες σημειολογικά πραγματεύονται τον αέναο κύκλο ρήξης και συμφιλίωσης του θεϊκού στοιχείου με το γήινο.

Η κάθε κατοικία διαθέτει αυλίζοντα χώρο, το λεγόμενο χαγιάτι. Αυτή η σχεδιαστική κίνηση αποδεικνύει μια ευαισθησία των σχεδιαστών του κρατικού φορέα και μια βαθιά κατανόηση της μικρασιατικής κουλτούρας με την ένταξη αυτού του χωρικού στοιχείου στην κατασκευή της προσφυγικής κατοικίας.

«Μία σοφή εφεύρεση», όπως χαρακτήριζε το χαγιάτι ο Άρης Κωνσταντινίδης, θεωρώντας το ως ένα στοιχείο που μαλακώνει τη μετάβαση από τον εσωτερικό στον εξωτερικό χώρο. Το χαγιάτι εξ ορισμού αποτελεί έναν ημιυπαίθριο, στεγασμένο χώρο στον οποίο οι άνθρωποι μπορούν να περνούν εύλογα χρονικά διαστήματα ιδίως τους θερινούς μήνες.¹¹⁵

Πρόκειται για ένα χωρικό στοιχείο που διατηρείται στην παράδοση των Ιώνων από τα αρχαία χρόνια και ειδικότερα από τα αρχαία μέγαρα, τα οποία διέθεταν έναν υπόστεγο χώρο μπροστά από την κατοικία και αμέσως μετά μια αυλή.

Όπως το έθετε και ο Περικλής Γιαννόπουλος, «Ο βίος έν Έλλάδι εἶναι ὑπαίθριος. Ὁκτώ μηνας τὸ ἔτος ὁ ἄνθρωπος ζῇ εὐδαιμόνως εἰς τὸ ὑπαιθρον». Αυτό το χωρικό ιδίωμα λοιπόν συνάδει απόλυτα με το κλίμα και το πνεύμα του ελληνικού τόπου. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι το χαγιάτι εξυπηρετεί βιοκλιματικά την κατοικία επιτυχώς διατηρώντας την το καλοκαίρι δροσερή, ενώ το χειμώνα θερμή και φωτεινή.

- Πορφυρό : η αιωνιότητα
- Κυανό : το υπερβατικό - ο ουρανός
- Λευκό : η αγνότητα
- Χλοερό : η νεότητα
- Ώχρα : το θείο - ο ήλιος

106. Σημειολογία βυζαντινής παλέτας
107. Τα στενά σοκάκια του Αγίου Ανδρέα σήμερα, 2018

¹¹⁵ Κωνσταντινίδης, 2011. *Για την Αρχιτεκτονική*. σ. 94-95

Σύμφωνα με το σχέδιο του '70, εξετάζουμε το παράδειγμα της οδού Άρεως. Το υπουργείο αναλαμβάνει την αποκατάσταση των ξύλινων στεγών ενώ παράλληλα εκτελεί αντισεισμικό έλεγχο σε όλες τις κατοικίες του συνοικισμού καθ' όμοιο τρόπο. Συν τοις άλλοις, ο κρατικός φορέας επιλύει το ζήτημα παροχής νερού στον συνοικισμό ενώνοντάς τον με το δίκτυο της ΕΥΔΑΠ με την προσθήκη υπογείου της οικοδομής ώστε να τοποθετηθούν οι απαραίτητες σωληνώσεις. Έως τότε οι κάτοικοι του Αγίου Ανδρέα προμηθεύονταν νερό σε στάμνες από την υδαταποθήκη στην τοποθεσία Δεξαμενή πλησίον της ομώνυμης εκκλησίας.¹¹⁶

Οι κινήσεις εκ μέρους του κρατικού φορέα έχουν ως αποτέλεσμα την αύξηση της στάθμης του δρόμου και την υπερύψωση του χώρου που αντιστοιχεί στο χαγιάτι. Επομένως, τοποθετούνται κατά μέσο όρο 3 σκαλοπάτια καθόδου στις κεντρικές εισόδους, ενώ το εσωτερικό ύψος του ισόγειου χώρου μειώνεται κατά 1,20m. Πρόκειται για ορατή διαφορά για τους κατοίκους αφού το εσωτερικό ύψος ισόγειου και ορόφου ήταν αρχικά στα 3m.

Εξετάζοντας σήμερα αυτές τις μετατροπές, είναι ορατό ότι επιδιώχθηκε η αναβάθμιση της υγιεινής των κατοικιών, με συνοπτικές και πρακτικές διαδικασίες. Είναι λογικό να παρατηρούνται λοιπόν ριζικές αλλαγές στη διαρρύθμιση των υγρών χώρων της κατοικίας. Ο χώρος του λουτρού πλέον παύει να είναι απομονωμένος και προσαρτάται στην κατοικία, ενώ το δωμάτιο με την επισήμανση «προσθήκη» αποκτά τη χρήση του μαγειρείου.

110. Το φαινόμενο της αντιπαροχής και της εγκατάλειψης των προσφυγικών κελυφών, 2018

¹¹⁶ Προφορική μαρτυρία Θ. Γκιώνη.

● Προσθήκη
 ● Αντιπαροχή
 ▨ Κέλυφος 1927 - 1928

111. Διάγραμμα παρατήρησης μεταβολών στον οικισμό, σύγκριση τοπογραφικού διαγράμματος 1927 με εκείνο του 2018, με μαύρο χρωματισμό επισημαίνεται η κατοικία που μελετήθηκε

Σήμερα, έπειτα από επιτόπια έρευνα, διαπιστώνεται ότι μόλις 113 κατοικίες των αρχικών σώζονται δηλαδή 42.8% του αρχικού συνοικισμού. Από τη στιγμή που ο συνοικισμός δε θεωρείται διατηρητέος έχει πληγεί αναπόφευκτα από το φαινόμενο της αντιπαροχής. Τα νέα κτίσματα κωλαίνουν στον σχεδιασμό τους καθώς αναπτύσσονται καθ' ύψος και σε πολλές περιπτώσεις χωρίς αρμονία με τα υφιστάμενα κελύφη. Δεδομένου ότι το αρχικό οικόπεδο που απαλλοτριώνεται είναι περιορισμένο, υπάρχει μεγάλη χωρική απώλεια στις νέες κατοικίες, ενώ αφιερώνεται μεγάλο μέρος του σε ανελκυστήρες και κλιμακοστάσια. Παρόλη την ύπαρξη μιας ευαισθησίας προς αποκατάσταση της προσφυγικής κληρονομιάς από ορισμένους ιδιώτες, αρκετές κατοικίες έχουν εγκαταλειφθεί.

112. Όψη 2 εκ των 4 κατοικιών τύπου τετραγώνου της Mulhouse (carré mulhousien), στο βάθος η καπνοδόχος της πρώην Γαλλικής Εταιρείας

“Ο οικισμός δεν είναι πρόβλημα, αλλά φαινόμενο, στο οποίο ανήκουμε και εμείς οι ίδιοι.
Επειδή όμως δεν είναι πρόβλημα δεν επιλύεται.”

Ι. Δεσποτόπουλος

5. Επίλογος

Η εργατική κατοίκηση, όντας φαινόμενο που αφορά τον κάθε πολίτη και δη εργαζόμενο, πρέπει να αντιμετωπιστεί αναλόγως. Βάσει της παραπάνω έρευνας διαπιστώθηκε ότι η στέγαση των εργαζόμενων πολιτών διαθέτει εκ φύσεως κοινωνική διάσταση. Άρα, όποτε τίθεται ζήτημα για εργατική κατοικία, φαίνεται ότι στις μέρες μας ταυτίζεται με την έννοια της κοινωνικής κατοικίας.

Αυτός ο προσδιορισμός όμως δεν μπορεί από μόνος τους να διαμορφώσει τον χαρακτήρα της κατοικίας. Η τυπολογία των κατοικιών που σχεδιάζονται συλλογικά μπορεί να ξεκινά ως ταυτόσημη, στην πορεία ωστόσο παρατηρείται ότι η προέλευση των πληθυσμών που στεγάζονται επηρεάζει σαφέστατα την εσωτερική διαρρύθμιση των κατοικιών, αίροντας την αρχική ομοιομορφία τους.

Όπως υποστήριζε και ο Amos Rapoport, οι κοινωνικοπολιτισμικές δυναμικές είναι αυτές που μπορούν να ερμηνεύσουν καλύτερα από κάθε άλλο παράγοντα τη δομή, τη μορφολογία, την ένταξη στον οικισμό καθώς και στον τόπο της κατοικίας.¹¹⁷ Αυτές οι δυναμικές εξετάστηκαν στην εν λόγω ερευνητική εργασία προκειμένου να εξαχθούν κάποια πορίσματα, τα οποία δυνητικά θα μας δώσουν λύσεις σε θέματα κατοίκησης του μέλλοντος.

Το ζήτημα της κατοίκησης δε θα πάψει να προβληματίζει τους αρχιτέκτονες. Η κατοικία ως ο πυρήνας των πόλεων, θα δομεί ή θα αποδομεί τον ιστό τους, καθώς αυτές θα μεταμορφώνονται στην πάροδο του χρόνου από την εξέλιξη της τεχνικής.

Όσο για την πόλη του Λαυρίου σήμερα, αποτελεί μία σχεδόν εξ ολοκλήρου αποβιομηχανοποιημένη περιοχή, με εμφανή τα βιομηχανικά κελύφη του παρελθόντος, στηριζόμενη πλέον στον τριτογενή τομέα, στις υπηρεσίες και τον τουρισμό.

Ωστόσο, η ανθρωπιστική κρίση που περνάει ο πολιτισμός μας την τελευταία δεκαετία οξυμένη από την οικονομική κρίση, έχει επηρεάσει άμεσα τον τομέα της κατοίκησης. Η άκρατη φιλελεύθερη στάση των κρατών της Ευρώπης έχει καταλύσει τον θεσμό του κράτους Πρόνοιας, ενώ ταυτόχρονα παραλύει τον θεσμό της κοινωνικής κατοίκησης, η οποία είτε υποχρηματοδοτείται είτε παραμελείται εντελώς.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η σχετικά πρόσφατη τραγωδία στο Grenfell tower τον Ιούνιο του 2017 στο Λονδίνο, αποτέλεσμα ενός συνδυασμού κρατικών περικοπών, κακοδιαχείρισης και αδιαφορίας των τοπικών αρχών ως προς την ασφάλεια των κατοικιών.¹¹⁸

Ήδη από τη δεκαετία του '80, εμφανίζεται μία βαθιά κρίση στην Ευρώπη με το καθεστώς της Thatcher στην Αγγλία να παραμερίζει το κοινωνικό κράτος και να στρέφεται σε πατερναλιστικές πρακτικές άνευ προηγουμένου. Για την Thatcher, η ιδιοκατοίκηση ήταν το κλειδί για μια συνεκτική και ηθική οικογενειακή ζωή. Κατ' επέκταση μία κοινωνία η οποία βασίζεται στην κοινωνική στέγη θεωρείται από το θατσερικό καθεστώς ότι υπονομεύει την προσωπική ευθύνη και την πρωτοβουλία των πολιτών.

Αυτός ο κοινωνικός συντηρητισμός αντανακλάται στη σημερινή συσχέτιση μεταξύ

¹¹⁷ Rapoport. 2010. *Ανώνυμη αρχιτεκτονική και πολιτιστικοί παράγοντες*. σ. 217

¹¹⁸ Laville, Ross, Topping, Gayle and Grierson. 15.06.2017. Grenfell Tower. *The Guardian*.

113. Συνθήματα κατά της Thatcher μέχρι και σήμερα σε τοίχους στο Λονδίνο

114. Cité Manifeste, 2005

115. Life Reusing Posidonia programme, 2017

κοινωνικών μισθώσεων και εξάρτησης από το κράτος Πρόνοιας, ιδιαίτερα από τους συντηρητικούς διαδόχους της Thatcher.¹¹⁹

Σύμφωνα με το νομοσχέδιο περί κατοίκησης του 1980, το οποίο και εφαρμόστηκε κατά κόρον μέσα σε αυτή τη δεκαετία, οι υπάρχουσες κοινωνικές κατοικίες πέρασαν σε ιδιοκτησιακό καθεστώς και ως εκ τούτου το κράτος εισέπραξε πάνω από £60 δις λίρες. Η πλειοψηφία των πωληθέντων κοινωνικών κατοικιών δεν αντικαταστάθηκε, μηδενίζοντας την υπολειμματική αξία της κοινωνικής κατοικίας. Από την πτώση της Thatcher το 1990, αγοράστηκαν επιπλέον 500.000 κατοικίες. Ο νόμος περί στέγασης του 1988 επέκτεινε τις οικονομικές εισροές του ιδιωτικού τομέα στην ανάπτυξη της κοινωνικής κατοικίας και εισήγαγε εξασφαλισμένες μισθώσεις και υψηλότερο καθεστώς ενοικίων. Μέσα στην επόμενη δεκαετία η αξία της κατοικίας διπλασιάστηκε καθιστώντας την ιδιοκτησία της κατοικίας μη βιώσιμη, πράγμα που οδήγησε συν τοις άλλοις με ταχείς ρυθμούς την Ευρώπη στο οικονομικό κραχ του 2008.

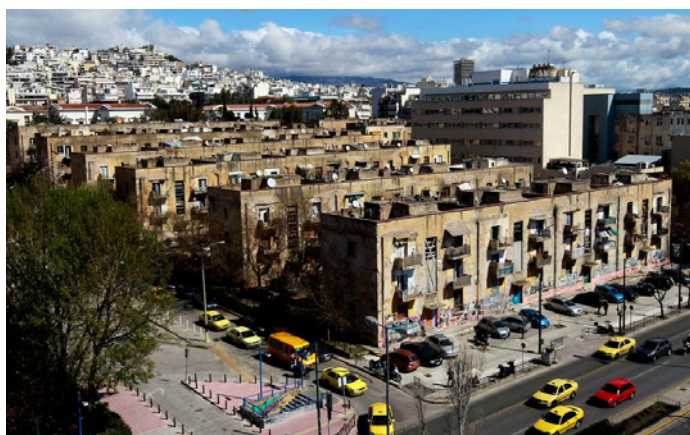
Ακόμα και υπό αυτές τις συνθήκες, έχουν σημειωθεί και κάποια θετικά παραδείγματα επέμβασης σε εργατικούς οικισμούς τόσο σε αστικό όσο και σε αρχιτεκτονικό επίπεδο στον ευρωπαϊκό χώρο. Ένα από αυτά είναι το project επέμβασης και επέκτασης στον εργατικό οικισμό της Mulhouse, με το όνομα Cité Manifeste από τον Jean Nouvel και άλλα αρχιτεκτονικά γραφεία όπως εκείνα των Shigeru Ban / Jean de Gastines, Anne Lacaton & Jean-Philippe Vassal, Duncan Lewis / Potin + Block και Mathieu Poitevin / Pascal Reynaud. Ο δήμος της Mulhouse γιορτάζοντας τα 150 χρόνια από τη γένεση του εργατικού οικισμού αναθέτει σε κάθε αρχιτεκτονική ομάδα να δημιουργήσει μία συστοιχία εργατικών κατοικιών και να επαναπροσδιορίσει τι σημαίνει η εργατική κατοικία στον 21ο αιώνα. Έτσι την περίοδο 2001 έως 2005 στον βορειοδυτικό τομέα της πόλης στα όρια της cité ouvrière Muller του 1853 σε έκταση 6 115 m², οικοδομούνται 60 κατοικίες χαμηλού κόστους των 2 έως 5 δωματίων. Σημαντική αποτελεί και η προσέγγιση της ομάδας Duncan Lewis / Potin + Block που επαναπροσδιόρισε την τυπολογία του carré mulhousien.

Ένα άλλο ιδιαίτερο project αποτελεί το πρόγραμμα Life Reusing Posidonia στην πόλη Sant Ferran, στο νησί της Formentera, που ανήκει στις Βαlearίδες νήσους της Ισπανίας, επενδύοντας στην τοπική ανειδίκευτη εργασία. Πρόκειται για 14 οικιστικά συγκροτήματα κοινωνικών κατοικιών που οικοδομήθηκαν το 2017, χρησιμοποιώντας καινοτόμες μεθόδους σε συνδυασμό με τις τοπικές τεχνικές κατασκευής που μειώνουν σημαντικά τις εκπομπές και απόβλητα του κτιρίου, ενώ ταυτόχρονα χρησιμοποιούν την τοπική θαλάσσια βλάστηση [posidonia oceanica] ως μονωτικό υλικό και το θαλάσσιο αλάτι λειτουργεί ως φυσικό προϊόν βιοκτόνου. Η έρευνα προωθείται από το Ινστιτούτο Κοινωνικής Στέγασης στις Βαlearίδες Νήσους [IBAVI], σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο των Βαlearίδων Νήσων [UIB] και έχει πολύ φιλόδοξους στόχους ως προς τη μείωση: α. των εκπομπών CO₂ κατά 50% κατά τη διάρκεια της κατασκευής, β. της παραγωγής αποβλήτων κατά 50%, γ. της χρήσης συμβατικής ενέργειας για θέρμανση και ψύξη των σπιτιών κατά 75% και δ. της κατανάλωσης νερού κατά 60%.¹²⁰

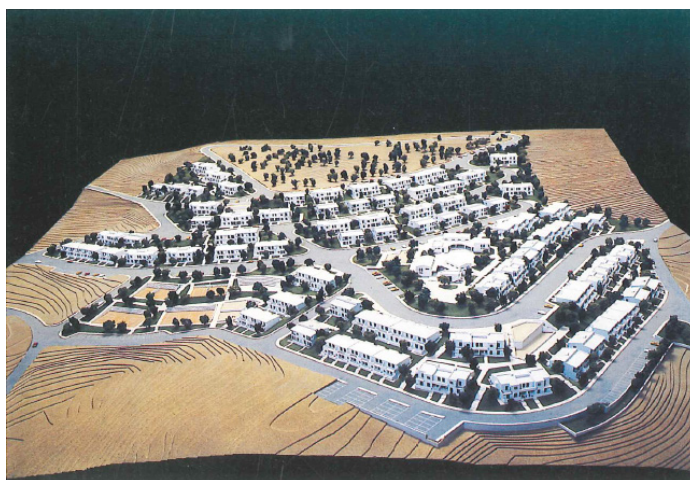
Στον ελληνικό χώρο, θετικό παράδειγμα στον τομέα της κοινωνικής κατοίκησης,

¹¹⁹ Gulliver. 17.04.2013. Thatcher's legacy: her role in today's housing crisis, *The Guardian*.

¹²⁰ Peluso. 04.02.2019. Social housing in Formentera. *Domus Magazine Digital Edition*.

116. Προσφυγικά της οδού Αλεξάνδρας, 2014

117. Πρόπλασμα εργατικών κατοικιών του ΟΕΚ στο Λαύριο, 1998

118. Εγκατάσταση του Ai Weiwei "The Law of the Journey", Πράγα 2017

αποτελεί η πρόσφατη έγκριση της μελέτης αποκατάστασης των Προσφυγικών Πολυκατοικιών της Λεωφόρου Αλεξάνδρας από το Κεντρικό Συμβούλιο Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠΠΟΑ. Η μελέτη αποκατάστασης θα σεβαστεί τα σημάδια των Δεκεμβριανών στα κτιριακά συγκροτήματα, ενώ θα στεγάσει ευαίσθητες κοινωνικές ομάδες άπορες οικογένειες, φοιτητές και μετανάστες, καθώς και συγγενείς ασθενών του αντικαρκινικού νοσοκομείου «Άγιος Σάββας». Σημαντική κίνηση αποτελεί και η πρόθεση ανάπλασης του δημοσίου χώρου που περιβάλλει το οικιστικό συγκρότημα των προσφυγικών κατοικιών.¹²¹

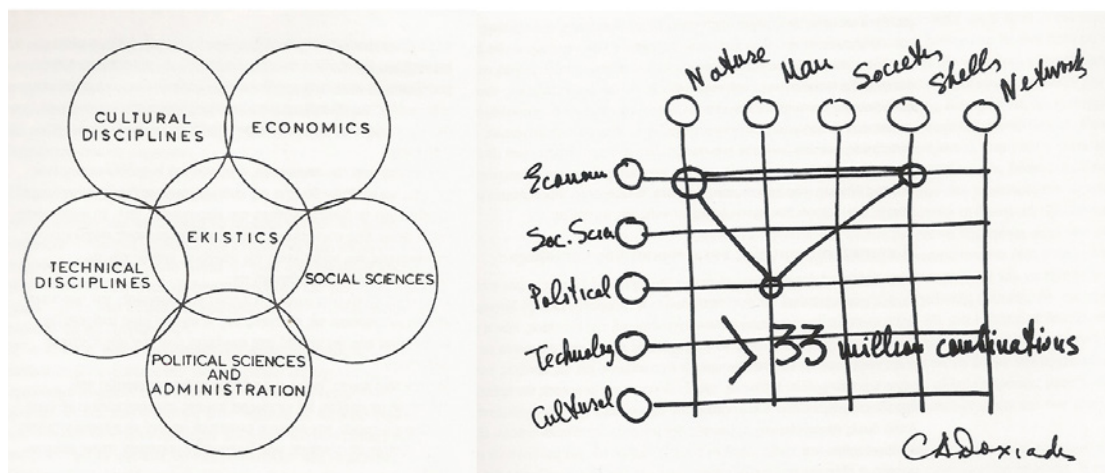
Παρόλα αυτά ο αρμόδιος Οργανισμός Εργατικής Κατοικίας [Ο.Ε.Κ.] υπολείπεται την τελευταία δεκαετία, πράγμα οξύμωρο ειδικά σε καιρούς οικονομικής κρίσης, αφού εξ ορισμού θα έπρεπε να δραστηριοποιείται σε ζητήματα στέγασης των κοινωνικών στρωμάτων με χαμηλό ή μηδαμινό εισόδημα. Η τελευταία δράση του ΟΕΚ στη Λαυρεωτική ολοκληρώθηκε μόλις το 2000, χωρίς να υπάρξει άλλη κρατική επέμβαση έκτοτε σε οικιστικό επίπεδο στην περιοχή, πέρα από την ιδιωτική πρωτοβουλία των ιδίων των κατοίκων. Το εγχείρημα της οργανωμένης κοινωνικής κατοίκησης από το κράτος στηρίχθηκε κυρίως σε ξένα πρότυπα, ενώ συχνά παρατηρείται ότι απέτυχε στην ένταξη ιδιαιτεροτήτων του τόπου. Φυσικό επερχόμενο, αφού είχε δοθεί προτεραιότητα στην ανάδειξη της ποσοτικής και όχι της ποιοτικής διάστασης του έργου. Επομένως, η κοινωνική κατοικία πρέπει να τεθεί εκ νέου ως ζήτημα και να επανεξεταστεί, εφόσον ειδικά σε καιρούς κρίσης κρίνεται αναγκαία, λαμβάνοντας υπόψη τις παραμέτρους που διέπουν την εκάστοτε περιοχή και ό,τι αυτό συνεπάγεται.

Στην περίπτωση του Λαυρίου, διαπιστώνεται παντελής απουσία παροδικού ή μόνιμου καταλύματος για εργαζόμενους, οι οποίοι είναι κυρίως δημόσιοι υπάλληλοι που μετατίθενται στην περιοχή. Οι κατοικίες των οικισμών που συνιστούν την πόλη του Λαυρίου, είναι κατά κύριο ιδιόκτητες και δε διατίθενται πλέον κενά καταλύματα προς ενοικίαση. Η απουσία της επιχειρηματικότητας είναι το πρώτο πλήγμα στην ανάπτυξη της πόλης, αφού υπήρξε και η γενεσιουργός αιτία του σχηματισμού της και κατ' επέκταση της δορυφορικής κατοίκησης με πυρήνα, το λιμένα Λαυρίου. Αυτό το γεγονός σε συνδυασμό με την εμφάνιση του φαινομένου της Airbnb, εταιρεία η οποία απευθύνεται σε παραθεριστές και όχι σε μόνιμους κατοίκους, έχει ανεβάσει το κόστος ενοικίασης, ενώ παράλληλα αποτρέπει την υποδοχή νέου πληθυσμού στην πόλη.

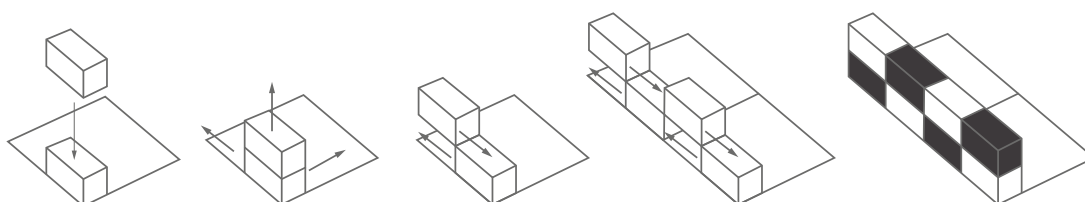
Το μέγεθος του προβλήματος, που μέχρι τότε εικαζόταν αφού δε διερευνάται, επιβεβαιώθηκε με την άφιξη των Σύριων προσφύγων το φθινόπωρο του 2016 στο Λαύριο, όταν η αδυναμία υποδοχής και στέγασής τους έγινε εμφανής. Με τις κτιριακές εγκαταστάσεις του κέντρου φιλοξενίας προσφύγων, οι οποίες βρίσκονται κοντά στον λιμένα του Λαυρίου και βόρεια του Δημαρχείου της πόλης, να έχουν ξεπεράσει τον μέγιστο βαθμό χωρητικότητας, εκχωρήθηκαν στους πρόσφυγες οι καταυλισμοί των προσκόπων στο Σούνιο για προσωρινή στέγαση. Πρόκειται για μία κίνηση προχειρότητας χωρίς σχεδιασμό, η οποία απλώς αναβάλλει τη διερεύνηση του ζητήματος για το μέλλον.

Συνεπώς, σημειώνεται επιτακτική η ανάγκη δημιουργίας συνθηκών και θέσεων εργασίας

¹²¹ Λιάλιος, 02.02.2019. Στην τελική ευθεία η ανάπλαση των προσφυγικών. *Καθημερινή*

119. Διάγραμμα στοιχείων Οικιστικής και πλέγμα συσχετίσεων, Κ. Α. Δοξιάδη

120. Διάγραμμα οικιστικών μονάδων του Elemental στην Quinta Monroy, Χιλή 2008

121. Διώροφες οικιστικές μονάδες του Alejandro Aravena στην Quinta Monroy, Χιλή 2008

στην πόλη, έτσι ώστε όταν επέλθει η αναβάθμισή της να μην αναφέρεται μόνο στο κτισμένο περιβάλλον, αλλά και στον πληθυσμό της πόλης του Λαυρίου. Όσον αφορά τα οικιστικά σύνολα που συνιστούν την πόλη, οφείλεται να υπάρξει σεβασμός της υπάρχουσας δυναμικής των οικισμών, σε περίπτωση επέκτασής τους ή επέμβασης στη δομή και τη μορφή τους, τόσο σε αρχιτεκτονικό επίπεδο όσο και σε κοινωνικό.

Σε επόμενο βήμα, πρέπει να προγραμματιστεί η ανάπλαση των δημόσιων χώρων που πλαισιώνουν αυτούς τους οικισμούς. Οι δημόσιοι χώροι του Λαυρίου, είτε πρόκειται για πάρκα είτε για πλατείες είτε για πεζόδρομους, πρέπει να επανέλθουν στη χρήση των πολιτών για να ενισχύσουν την ποιότητα του βιοτικού επιπέδου τους και την ψυχική τους υγεία. Το δικαίωμα στην πόλη, όπως διατείνεται και ο Henri Lefebvre, δεν είναι απλώς ζήτημα ελεύθερης περιήγησης σε αυτήν ή ζήτημα επιστροφής στην παράδοσή της. Το δικαίωμα στην πόλη μπορεί να αρθρωθεί ως μία ανανεωμένη προσέγγιση στην αστική ζωή,¹²² όπου ο άνθρωπος επανακτά τον δημόσιο χώρο.

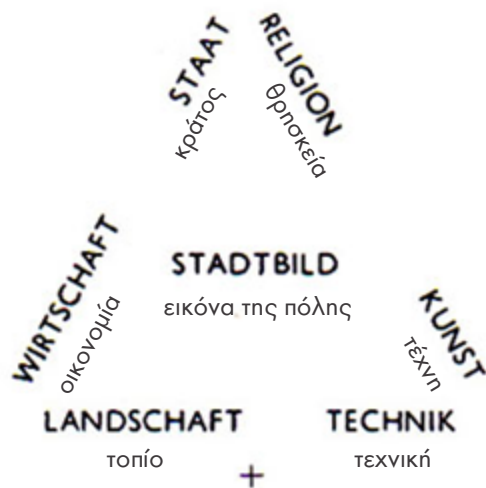
Πέρα από αυτές τις απαιτούμενες ενέργειες βελονισμού και συρραφής χώρων στον ιστό της πόλης του Λαυρίου, είναι εμφανές ότι η κατοίκηση αποτελεί ένα πολύ πιο σύνθετο αντικείμενο, το οποίο πρέπει να ερευνηθεί συνειδητά, λαμβάνοντας υπόψη κάθε συστατικό της σύγχρονης κοινωνίας. Σύμφωνα και με την Οικιστική του Δοξιάδη, η κατοίκηση βασίζεται σε ένα περίπλοκο σύστημα όπου 5 παράγοντες αλληλεπιδρούν: περιβάλλον, άνθρωπος, κοινωνία, κελύφη και δίκτυα. Οι παράγοντες αυτοί εξετάζονται μέσα από το πρίσμα της οικονομίας, της πολιτικής, της τεχνολογίας και του πολιτισμού του εκάστοτε κοινωνικού συνόλου. Εκτός από το ζήτημα της οπτικής θέασης των πραγμάτων, είναι και οι σχέσεις που δημιουργούνται μεταξύ αυτών των 5 παραγόντων, οι οποίες αξίζει να διερευνηθούν με σκοπό να δώσουν λύσεις στο ζήτημα της συλλογικής κατοίκησης του μέλλοντος.

Η συλλογική κατοίκηση είναι ένα μεγαλεπήβολο επιχείρημα του σύγχρονου ανθρώπου, το οποίο καλώς ή κακώς έχει γίνει σαφές ότι δεν μπορεί να υπαγορευτεί από ένα σύνολο νομοσχεδίων. Είναι ένα πολυδιάστατο ζήτημα με τόσες πολλές παραμέτρους, που είναι ανθρωπίνως αδύνατο να ελεγχθεί και να περιοριστεί μέσα σε αυστηρά νομικά πλαίσια. Η προσπάθεια να οριστεί η συλλογική κατοίκηση από το κράτος έχει την τάση να είναι σε μεγάλο βαθμό αιτιοκρατική με αποτέλεσμα να αποτυγχάνει παταγωδώς να εκφράσει την πολυπλοκότητα του ζητήματος.

Την ανατροπή φέρνει ο Alejandro Aravena με το σκεπτικό ότι ο άνθρωπος με χαμηλό βιοτικό επίπεδο παίρνει εκείνος τη θέση του αρχιτέκτονα της κατοικίας του. Με το project στέγασης του νομαδικού πληθυσμού, Aytaia, επαναπροσδιορίζει την κοινωνική κατοικία με την κατασκευή ημιτελών κατοικιών στην περιοχή Quinta Monroy της πόλης Iquique της Χιλής, τις οποίες καλούνται να συμπληρώσουν οι κάτοικοι κατά βούληση. Σε αντιδιαστολή με τη νοοτροπία της κηπούπολης του Lewis Mumford, ο Aravena καθιστά τον κάτοικο ενεργό παράγοντα του σχεδιασμού δίνοντας στην κατοικία μία προσωπική πινελιά, τόσο στη διαρρύθμιση όσο και στην εξατομίκευση των αναγκών των κατοίκων.¹²³ Εδώ ενέχεται η ομορφιά της ατομικής

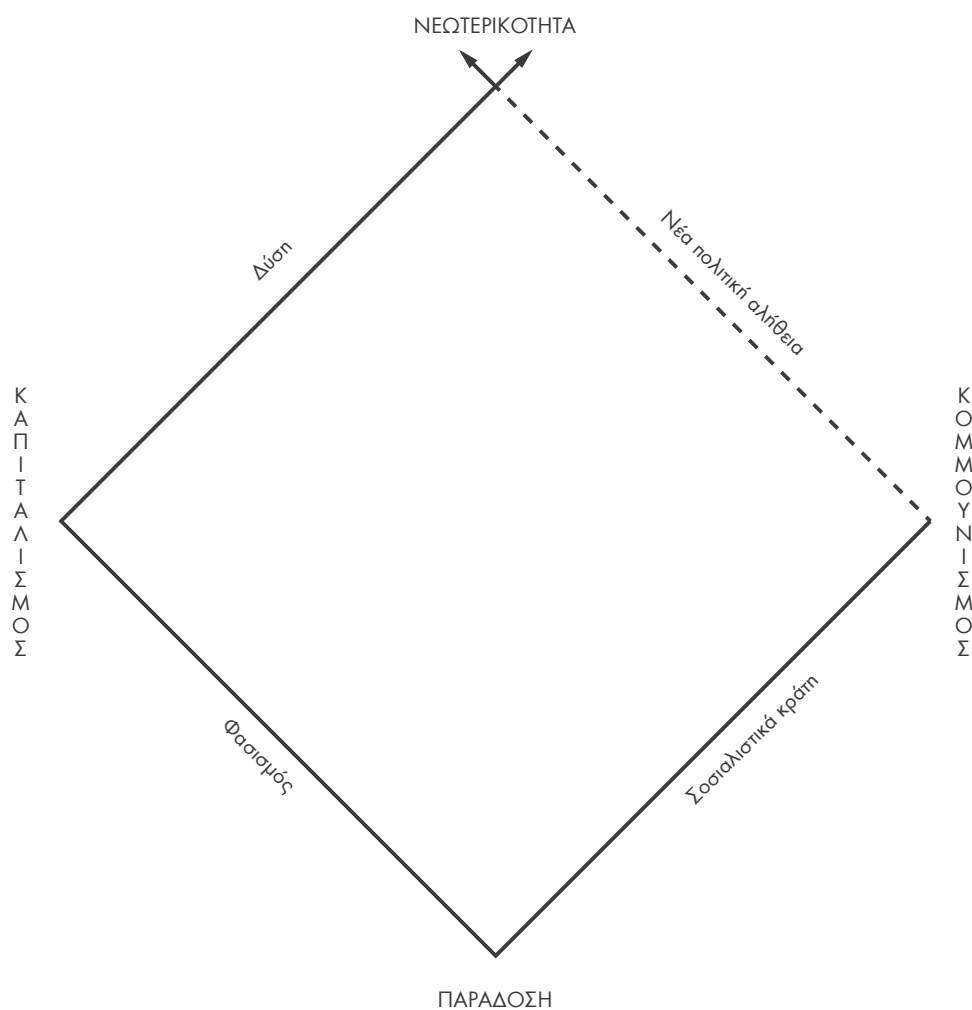
¹²² Lefebvre. 2010. ό.π. p. 158

¹²³ Sennett. 2018. *Building and Dwelling*. p. 228-229

die Weltanschauung und die Persönlichkeit des oder der Schöpfer

122. Το σχήμα του Vierkandt [1931], όπως το σχηματοποίησε ο Kriesis [1951], το οποίο συμπληρώνεται με την «Κοσμοθεωρία και Προσωπικότητα του ή των Δημιουργών»

123. Σχηματική αναπαράσταση του σύγχρονου κόσμου από τον Alain Badiou

πρωτοβουλίας που δε χωρά σε νομικά πλαίσια, ούτε και θα έπρεπε εξάλλου. Οι αυστηρές γεωμετρικά μονάδες αποκτούν χρώμα και ανοίγματα που παραπέμπουν στην ισπανική αποικιακή αρχιτεκτονική ξεφεύγοντας από το μοντέρνο ύφος της αρχικής σχεδίασης.

Αν και το μοντέλο κατοίκησης που υπαγόρευε ο μοντερνισμός απέτυχε, πρέσβευε ένα πρώτο βήμα απελευθέρωσης από τις τεχνοκρατικές θεωρήσεις των πολεοδόμων και ιστορικών που ίσχυαν έως τότε, όπως φαίνεται και στο σχήμα του Vierkandt [1931]. Εξετάζοντας τις εφαρμογές του μοντερνισμού σήμερα, υπάρχει μία ασφαλής χρονική απόσταση, οπότε είναι πλέον δυνατό να αξιολογήσουμε την προβληματική αυτή κριτικά. Όπως άλλωστε υποστήριζε και ο Le Corbusier, το πρόβλημα που διατυπώνεται σωστά, είναι επιλύσιμο. Στη σημερινή κοινωνία, η ανεργία και η ανασφάλεια στον τομέα της εργασίας δημιουργούν «χωρικά στιγματισμένες» και παραγκωνισμένες κοινωνικά γειτονίες εντός της πόλης δημιουργώντας οικιστικά σύνολα δύο ταχυτήτων. Βέβαια, αυτά τα «αστικά απαρτχάιντ»¹²⁴ που εμφανίζονται κυρίως στις μεγάλες πόλεις, στο Λαύριο εντοπίζονται σημειακά σε σαφώς μικρότερο βαθμό. Ως εκ τούτου, αυτές οι χωρικές ανισότητες δημιουργούν ασυνέχεια στον ιστό της πόλης διαχωρίζοντας τους έχοντες από τους μη έχοντες.

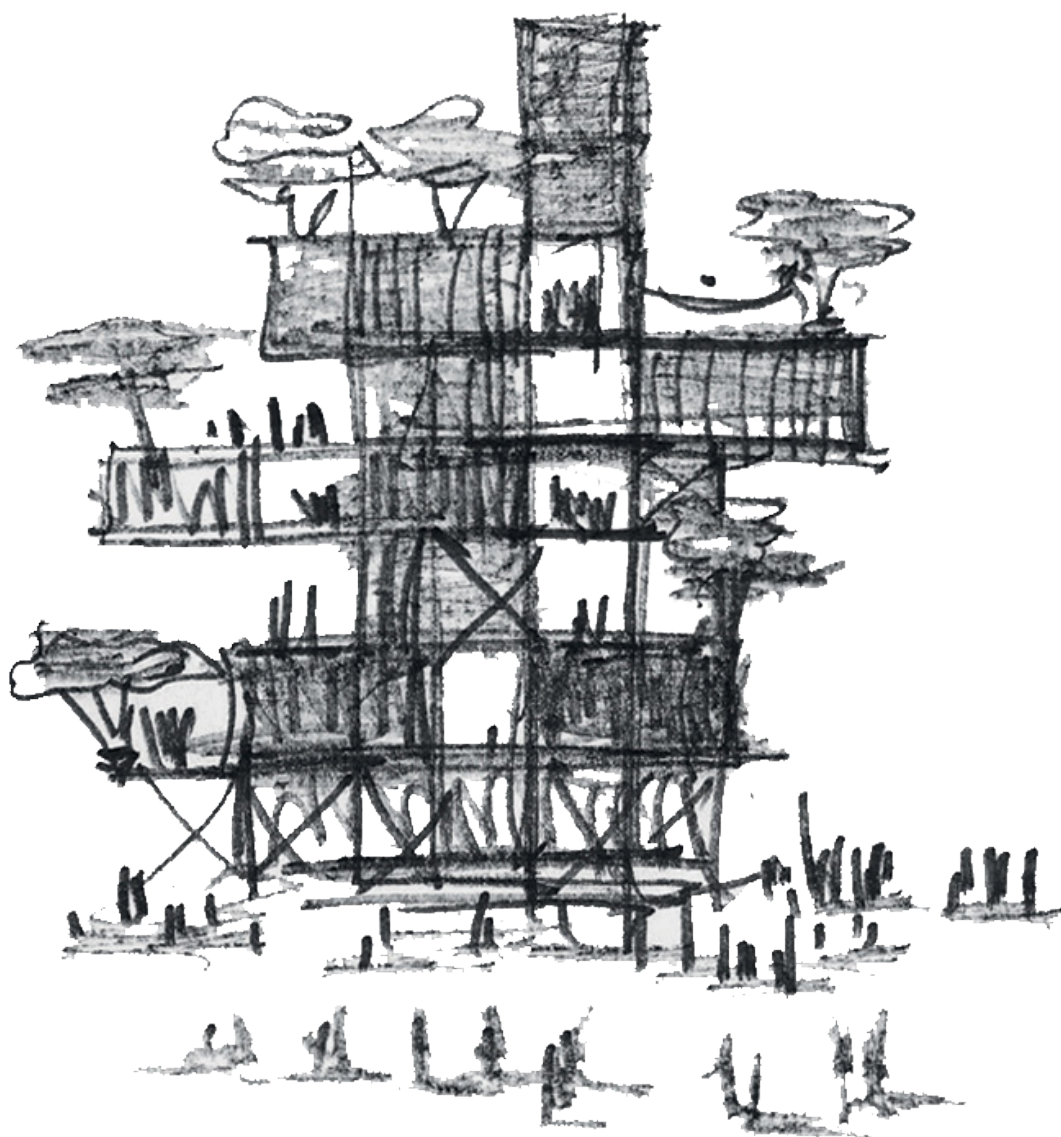
Η οικονομία όμως, όπως την χαρακτήριζε ο Παπανούτσος, είναι ένας «διάτρητος ασκός που χάνει συνεχώς το περιεχόμενό του». Το κράτος Δικαίου είναι εξαρχής καταδικασμένο. Παρόλο που από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα διατυπώνονται οι σοσιαλιστικές θεωρίες δεν καταφέρνουν να φέρουν την αλλαγή. Ο Μαρξ απομυθοποιεί με τη θεωρία του το θεσμό του κράτους, μύθο που διαλύουν στη συνέχεια οι θεωρητικοί του και οι Γάλλοι σοσιαλιστές. Εκείνοι, αντιπαραβάλλονται στο αριστοτελικό δόγμα, σύμφωνα με το οποίο ορθή πολιτεία, ανεξάρτητα από τη μονοκρατική, αριστοκρατική ή δημοκρατική μορφή της, είναι εκείνη όπου ο ένας ή οι λίγοι ή οι πολλοί ασκούν την εξουσία «προς το κοινό συμφέρον» και όχι «προς το ίδιο συμφέρον».¹²⁵

Εν ολίγοις, όσο ζούμε υπό το καπιταλιστικό καθεστώς, εξ ορισμού, δεν πρόκειται να εξαλειφθεί το ζήτημα του ταξικού καταμερισμού. Το μόνο που μπορεί να πράξει ο αρχιτέκτονας είναι να δώσει εναλλακτικές λύσεις ανακούφισης των κοινωνικών προβλημάτων που προκύπτουν ώστε να εξομαλύνει τις ταξικές διαφορές και να τονώσει το ευ ζην των πολιτών.

Δυστυχώς όμως ο κομφορμισμός που επικρατεί στον τομέα των κατασκευών επηρεάζει αρνητικά τη συλλογική κατοίκηση στην Ελλάδα. Λόγω της υπάρχουσας οικονομικής κρίσης και με το πρόσχημα της επιβίωσης, δεν επιδιώκεται η αλλαγή. Αποτελεί κοινή αποδοχή των αρχιτεκτόνων ότι καλούνται απλώς να ταιριάξουν στα υπάρχοντα νομικά και κοινωνικά πλαίσια, χωρίς να μπαίνουν στη διαδικασία να τα κατανοήσουν ώστε να προσφέρουν βιώσιμες λύσεις. Το γεγονός αυτό οδηγεί αναπόφευκτα στη συντήρηση του μοντέλου της μαζικής παραγωγής, μοντέλου μίας εποχής την οποία ο πολιτισμός μας έχει αφήσει αμετάκλητα πίσω του από τη δεκαετία του '90 με την αποβιομηχάνιση. Αποτέλεσμα αυτής της τακτικής το επαναλαμβανόμενο γκρίζο τοπίο, το οποίο πλασάρεται ως «αναπόφευκτο» και όχι απλά δεν αναβαθμίζει τη ζωή των πολιτών, αλλά επιβαρύνει και την ψυχοσύνθεσή τους. Με άλλα λόγια πρόκειται για μία “χωρική

¹²⁴ Βρυχέα. 2003. *Κατοίκηση και κατοικία*. σ. 332

¹²⁵ Παπανούτσου. 2009. *Η κρίση του πολιτισμού μας*. σ. 26, 37

124. Για μια νέα συλλογική κατοίκηση, του Ivo Goetz

κρίση” συστατικά της οποίας είναι η οικονομική κρίση, η κλιματική αλλαγή, η αποκέντρωση της κατοικίας και ο ταξικός καταμερισμός των πολιτών.

Κατανοώντας το ζήτημα σε όλες του τις εκφάνσεις, είναι έκδηλο ότι εμφανίζεται η ανάγκη να θέσουμε τις προϋποθέσεις έτσι ώστε να αφεθεί οριστικά πίσω μας η εποχή της μαζικής παραγωγής [mass production] που εκπροσωπούσε η εκβιομηχάνιση. Κλείνοντας αυτό το κεφάλαιο, αφήνεται ελεύθερο το πεδίο για τη μαζική εξατομίκευση [mass customisation], στην οποία ήδη συγκλίνει η εποχή μας, ενώ παράλληλα αποτελεί ένα πρώτο βήμα ώστε να αναπτυχθούν όχι απλώς νέες αλλά και βιώσιμες για το περιβάλλον πρακτικές επί του φαινομένου της κατοίκησης.

Το ελπιδοφόρο παράδειγμα του Aganena με την ομάδα του, Elemental, ανοίγει το δρόμο προς μία ενδιαφέρουσα κατεύθυνση της κατοίκησης με κοινωνική ευαισθησία, η οποία αξίζει να διερευνηθεί περαιτέρω, λαμβάνοντας υπόψη τις σημερινές συνθήκες στον τομέα της εργασίας [λ.χ. ευελιξία, τηλεργασία] και τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς στον πυρήνα της οικογένειας [λ.χ. φυλετική ισότητα, κατανομή οικογενειακού χρόνου].

Παρά τις αναφερόμενες δυσκολίες που ταλανίζουν την εποχή μας και τις ριζικές κοινωνικές αλλαγές που έχουν επέλθει, η διάρκεια ζωής των δορυφορικών συγκροτημάτων κατοίκησης του Λαυρίου, μετρώντας πάνω από 150 χρόνια, αποδεικνύει ότι πρόκειται για ένα φαινόμενο το οποίο λειτούργησε επιτυχώς σε βάθος χρόνου εξυπηρετώντας πλήρως το δίπολο εργασία - κατοικία. Μπορεί η μία συνιστώσα - εκείνη της εργασίας - να υστερεί αυτήν τη χρονική περίοδο, όμως οι διακυμάνσεις της οικονομίας είναι συνήθως κυκλικές και μέρη όπως η πόλη του Λαυρίου έχουν σύμμαχο την τοποθεσία τους.

Η δορυφορική συγκρότηση των οικιστικών συνόλων γύρω από έναν πυρήνα - εκείνου του λιμένα της πόλης - δυνητικά θα αποτελέσει σημαντικότερο παράγοντα ανάπτυξης της πόλης. Το τρίπτυχο Πειραιάς - Λαύριο - Ραφήνα σε συνδυασμό με τον Διεθνή Αερολιμένα “Ελευθέριος Βενιζέλος” και τον προαστιακό σιδηρόδρομο που θα καταλήγει στην πόλη του Λαυρίου ενδέχεται να παρουσιάσουν μία νέα δυναμική για τη συλλογική κατοίκηση στο μέλλον.

Βάσει αυτών των προοπτικών δε μένει παρά να αναρωτηθούμε τι ρόλο θα κληθεί να παίξει η πόλη του Λαυρίου ενώπιον αυτών των αλλαγών. Σίγουρα θα πρέπει να μελετηθεί πώς θα επιλυθεί το ζήτημα στέγασης, καθώς θα χρειαστεί να δημιουργηθούν νέα καταλύματα για τους εργαζόμενους που θα συρρεύσουν στην περιοχή. Τέτοιο πολύπλοκο ζήτημα, θα μπορούσε να ανατεθεί σε κρατικό φορέα, ώστε να υπάρξει μία σχεδιαστική κίνηση επέκτασης της πόλης υπό προϋποθέσεις, σεβόμενη την ιδιομορφία του παρελθόντος.

Συνοψίζοντας, βάσει αυτού του πονήματος δημιουργούνται νέα ερωτήματα. Υπάρχουν περιθώρια σε καθεστώτα κοινοβουλευτικής δημοκρατίας για μεταρρυθμίσεις υπέρ της συλλογικής κατοίκησης ώστε να φρενάρουν τον άκρατο καπιταλισμό των ημερών μας; Υπάρχουν περιθώρια ανάπτυξης ενός κράτους Πρόνοιας με σοσιαλιστικές μεταρρυθμίσεις; Θα καταφέρει η αρχιτεκτονική κοινότητα να αρθρώσει κάποια εναλλακτική πρόταση σε θέματα κατοίκησης μπροστά στη σημερινή τάξη πραγμάτων;

¹²⁶ Maak. 2015. ό.π. p. 222

6. Βιβλιογραφικές αναφορές

ι. Θεωρητικές μελέτες

α. Ελληνικές πηγές

- Bachelard, Gaston. 1994. *Η διαλεκτική της διάρκειας*. μτφ. Σπηλιωτακοπούλου Ρ. Αθήνα: Εκάτη.
- Badiou, Alain & Gauchet, Marcel. 2016. *Τι να κάνουμε ; Διάλογος για τον κομμουνισμό, τον καπιταλισμό & το μέλλον της δημοκρατίας*. μτφ. Ανδρέας Παππάς. Αθήνα: Πατάκη.
- Benevolo, Leonardo. 1977. Βιομηχανική Επανάσταση: βιομηχανική πόλη. επιμ.-μτφ. Λαζαρίδης, Π. Γ. Αθήνα: Λιβάνη «Νέα Σύνορα».
- Βουρνάς, Τάσος. 1976. *Τα Λαυρεωτικά και η χρεωκοπία του 1893*. Αθήνα: Φυτράκης.
- Βρυχεία, Άννη. 2003. *Κατοίκηση και κατοικία: διερευνώντας τα όρια της αρχιτεκτονικής*. εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα
- Castells, Manuel. 1977. *Ιδεολογία, κοινωνιολογική θεωρία και σχεδιασμός*. επιμ. Λαζαρίδης, Π. Γ. Αθήνα: Λιβάνη «Νέα Σύνορα».
- Δερμάτης, Γιώργος, Ν. 2003. *Λαύρειο το Μαύρο Φως: η μεταλλευτική και μεταλλουργική βιομηχανία στο Λαύρειο 1860-1917 – Ελληνική και Ευρωπαϊκή Διάσταση*. Λαύριο: Τεχνολογικό Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου της Εταιρείας ΕΜΠ.
- Δερμάτης, Γιώργος, Ν. 1994. *Τοπίο και μνημεία της Λαυρεωτικής*, Λαύριο: Δήμου Λαυρεωτικής.
- Foucault, Michel. 1986. *Οι λέξεις και τα πράγματα: μια αρχαιολογία των επιστημών και του ανθρώπου*. μτφ. Παπαγιώργης, Κ. Αθήνα: Γνώση.
- Κονοφάγος, Κωνσταντίνος. 1980. *Το αρχαίο Λαύριο*. Αθήνα: Εκδοτική Ελλάδος Α. Ε.
- Κορδέλλας, Ανδρέας. (x.x.). *Εντυπώσεις*, Λαύριο: αρχείο Εταιρείας Μελετών Λαυρεωτικής.
- Κορδέλλας, Ανδρέας. 2014. *Το Λαύριον*. μτφ. Κανατούρης, Αριστείδης, Γ. Λαύριο: Εταιρεία Μελετών Λαυρεωτικής.
- Κωνσταντινίδης, Άρης. 2011. *Για την Αρχιτεκτονική*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.
- Λέφας, Παύλος. 2008 *Αρχιτεκτονική και κατοίκηση: από τον Heidegger στον Koolhaas*. Αθήνα: Πλέθρον
- Lefebvre, Henri. 1977. *Δικαίωμα στην πόλη: χώρος και πολιτική*. μτφ. Τουρνικιώτης, Π. & Λωράν, Κ. Αθήνα: Παπαζήση.
- Μάνθος, Κ., Γ. 1995. *Ευροπαι 4* Κτίζοντας την πόλη πάνω στην πόλη: μεταμόρφωση σύγχρονων αστικών περιοχών Κυπριανός, Λαύριο. Λαύριο: Δήμος Λαυρεωτικής.
- Μπαμπούνης, Χάρης. 1986. *Μικρασιάτες πρόσφυγες στη Λαυρεωτική*. Λαύρειο: Βιβλιοθήκη της Εταιρείας Μελετών Λαυρεωτικής αριθ. 3. [Αναδημοσίευση από τα Πρακτικά της Β' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής Καλύβια Αττικής 25-28/10/1985]
- Παπανούτσου, Ε. Π. 2009. *Η κρίση του πολιτισμού μας*. Αθήνα: Νόηση.
- Πετράκη, Γεωργία. 2002. *Από το χωράφι στο εργοστάσιο: η διαμόρφωση βιομηχανικού προλεταριάτου στο σύγχρονο Λαύριο*. Αθήνα: Τυπωθήτω – Δαρδανός.
- Πολύζος Γ., Παναγιωτόπουλος Β., Αghριαντών Χ., Μπελαβίλας Ν. (επιμ.). 1998. *Ιστορικός Βιομηχανικός Εξοπλισμός στην Ελλάδα*. Αθήνα: Οδυσσεάς
- Rapoport, Amos. 2010. *Ανώνυμη αρχιτεκτονική και πολιτιστικοί παράγοντες*. μτφ. Δ. Φιλιππίδης. Αθήνα: Μέλισσα.
- Rossi, Aldo. 1991. *Η αρχιτεκτονική της πόλης*. μτφ. Πετρίδου Βασιλική. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Τροβά, Β. (επιμ.). 1997. *Τεχνολογικό και Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου: μελέτες και έργα 1994 - 1997*. Αθήνα: Πανεπιστημιακές εκδόσεις ΕΜΠ.
- Τσαρούχης, Γιάννης. 2006. *Ανάμεσα σε ανατολή και δύση*. Αθήνα: Άγρα.

b. Ξενογλωσσες πηγές

- Abercrombie, Sir Patrick. 1943. *Town and Country Planning*. London: Oxford University Press.
- Alliaume, J.M., Barret-Kriegel B., Béguin F., Rancière D., Thalamy A. (étude réalisée sous la direction de M. Foucault). 1977. *Politiques de l'habitat (1800-1850)*. Paris: Collège de France/ équipe de recherches de la chaire d'histoire des systèmes de pensée: comité de la recherche et du développement en architecture.
- Cartier, Claudine. 2003. *L'héritage industriel, un patrimoine*. Besançon: éditions du Patrimoine / centre des monuments nationaux (CRDP de Franche - Comté).
- Delsalle, Paul. 1993. *La France industrielle aux XVIe, XVIIe, XVIIIe siècles*. Paris: éditions Ophrys.
- Garner, John, S. 1992. *The company town: architecture and society in the early industrial age*. New York: Oxford University Press.
- Guerrand, Roger-Henri. 1980. *Le origini della questione delle abitazioni in Francia (1850-1894)*. Roma : Officina Edizini.
- Halbwachs, Maurice. 1968. *La mémoire collective*, Paris: Presses Universitaires de France.
- Halbwachs, Maurice. 1968. *La topographie légendaire des évangiles en terre sainte*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Heidegger, Martin. 1980. *Essais et conférences*. traduction de l'allemand par André Préau. Paris: Gallimard.
- Heidegger, Martin. 2001. *Poetry, Language, Thought*. translated by Hofstadter, Albert. New York: Harper Perennial.
- Kostof, Spiro. 1995. *A history of Architecture: settings and rituals*. New York: Oxford University Press.
- Le Corbusier. 1925. *Vers une Architecture: collection de l'esprit nouveau*. Paris: éditions G. Crès et Cie.
- Lefebvre, Henri. 2010. *Writings on the cities*. translated and edited by Kofman, Eleonore & Lebas, Elizabeth. Oxford: Blackwell Publishers.
- Leroi - Gourhan, André. 1964-1965. *Le geste et la parole: technique et langage*. Paris: éditions Albin Michel.
- Maak, Niklaas. 2015. *Living Complex: from Zombie City to the New Communal*. translated by Opstelten, Bram. Munich: Hirmer publishers.
- Mussche, H. F. 1978. *Thorikos: eine Führung durch die Ausgrabungen*. traduction par Ginouvès René. Gent-Nürnberg: GAA Verlag (Comité des fouilles belges en Grèce). (φωτοτυπημένο αντίτυπο)
- Sennett, Richard. 2018. *Building and Dwelling: ethics for the City*. UK: Allen Lane editors.
- Sharr, Adam. 2007. *Heidegger for Architects*. New York: Routledge editions.
- Teyssot, Georges. Εισαγωγή στη γαλλική έκδοση του Roger-Henri Guerrand (επιμ.). 1967. *Propriétaires et locataires : les origines du logement social en France 1850-1914*. Paris: éditions Quintette.
- Williams, Robert, A.R.I.B.A. 1985. *London rookeries and Collier's slum*. New York: Garland publishing.

ii. Περιοδικός Τύπος / Άρθρα

- Αγγελόπουλος, Γιώργος, Α. (επιμ.). 1992. Αφιέρωμα στο Λαύριο. *Δελτίο Συλλόγου Αρχιτεκτόνων*. Τεύχος 3, Περίοδος Β'. Αθήνα: ΣΑΔΑΣ ΠΕΑ
- Αγγριαντώνη, Χριστίνα. 1994. Spaniolika et Kyprianos: deux petites cités ouvrières à Lavrion. *L'archéologie industrielle en France*. No 24-25. Laon (France): L'Heur de Laon et le CILAC. pp. 143-152. Διαθέσιμο: <http://www.patrimoineindustriel-apic.com/bibliotheque/villages%20ouvriers/deux%20cites%20ouvrieres%20a%20lavrion%20C%20agriantoni.pdf>. [ελήφθη: 12.09.2017]
- Busquet, Grégory. 2012-2013. L'espace politique chez Henri Lefebvre : l'idéologie et l'utopie. *Justice Sociale*. n° 5/. pp. 1-11. Διαθέσιμο: <http://www.jssj.org/article/lespace-politique-chez-henri-lefebvre-lideologie-et-lutopie/>. [ελήφθη: 22.10.2017]
- Γαβρόγλου, Κ. (επιμ.). Ιαν. - Ιουνίου 1996. Αφιέρωμα στο Λαύριο. *Σύγχρονα Θέματα: τριμηνιαία έκδοση επιστημονικού προβληματισμού και παιδείας*. Τεύχος 58 - 59. Αθήνα: Αλιβιζάτος Ν., Γαβρόγλου Κ., Πεσμαζόγλου Σ.

- Crosby, Margaret. 1950. The leases of the Laureion mines. *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*. Volume 19, Issue No. 3. USA: American School of Classical Studies at Athens
- Gulliver, Kevin. 17.04.2013. Thatcher's legacy: her role in today's housing crisis. *The Guardian*. UK: The Guardian Publisher Network. Διαθέσιμο: <https://www.theguardian.com/housing-network/2013/apr/17/margaret-thatcher-legacy-housing-crisis>. [ελήφθη: 02.02.2019]
- Hemingway, Ernest. 14.11.1922. Refugees from Thrace: refugee procession is scene of horror. *Toronto Star*. Διαθέσιμο: <http://www.historicjournalism.com/ernest-hemingway-1.html>. [ελήφθη: 02.02.2019]
- Kraay, Colin, M. 1956. The Archaic Owls of Athens: classification and chronology. *The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society*. Sixth Series, Vol. 16, pp. 43-68. London: Royal Numismatic Society.
- Laville S., Ross A., Topping A., Gayle D. & Grierson J. 15 June 2017. Grenfell Tower: firefighters search overnight with toll expected to rise. *The Guardian*. UK: The Guardian Publisher Network. Διαθέσιμο: <https://www.theguardian.com/uk-news/2017/jun/14/fire-24-storey-grenfell-tower-block-white-city-latimer-road-london>. [ελήφθη: 20.09.2018]
- Λιάλιος, Γιώργος, 02.02.2019. Στην τελική ευθεία η ανάπλαση των προσφυγικών. *Καθημερινή*. <http://www.kathimerini.gr/1008035/article/epikairothta/ellada/sthn-telikh-ey8eia-h-anaplash-twn-prosfygikwn>. [ελήφθη: 02.02.2019]
- Mumford, Lewis, Utopia, the City and the Machine, Daedalus Vol.94 No. 2, MIT Press, Spring 1965
- Peluso, Salvador. 04.02.2019. Social housing in Formentera respects tradition and the environment, *Domus Magazine Digital Edition*. Διαθέσιμο: <https://www.domusweb.it/en/architecture/gallery/2019/01/31/14-social-dwellings-in-formentera-link-respect-for-tradition-and-for-the-environment.html>. [ελήφθη: 04.02.2019]
- Raphaël, Freddy & Herberich-Marx, Geneviève. (sous la direction de Yves Déloye et Claudine Haroche). 2004. La «Topographie Légendaire» affrontée à l'impératif de la relecture du passé dans la tradition juive. *Maurice Halbwachs : Espaces, mémoire et psychologie collective*. éditions de la Sorbonne. pp. 91-103. Διαθέσιμο: <http://books.openedition.org/psorbonne/407?lang=fr#authors>. [ελήφθη: 23.10.2017]
- Στεφανόπουλος, Φώτης Ν. 1976. Το Νεοκλασικό Λαύριο, *Τεχνικά Χρονικά*. έτος 45°. Αθήνα: ΤΕΕ
- Wiebenson, Dora. March 1960. Utopian Aspects of Tony Garnier's Cité Industrielle. *The Journal of the society of Architectural Historians*. Vol. 19, No. 1. pp. 16-24.

iii. Ανακοινώσεις σε Ημερίδα

- Μπελαβίλας, Νίκος. 14.03.2012 (εμπλουτισμένο). Οι πρώτοι οικισμοί εργατών στην Ελλάδα: Λαύριο, Δραπετσώνα, Ελευσίνα. *Εργάζομαι άρα κατοικώ: η περίπτωση του συγκροτήματος κατοικιών των μεταλλείων Μπάρλου στο Δίστομο Βοιωτίας*, των Δ. & Σ. Αντωνακάκη. Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών. Διαθέσιμο: http://courses.arch.ntua.gr/fsr/139896/Ergatikoi_Oikismoi_Dec_2012_N_Belavilas.pdf. [ελήφθη: 21.09.2017]
- Πετρίδου, Βασιλική. 2012. Βιομήχανοι και Αρχιτέκτονες: οικισμοί εργατών στην Ευρώπη, *Εργάζομαι άρα κατοικώ: η περίπτωση του συγκροτήματος κατοικιών των μεταλλείων Μπάρλου στο Δίστομο Βοιωτίας*, των Δ. & Σ. Αντωνακάκη. Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών. Διαθέσιμο: http://www.arch.upatras.gr/sites/default/files/uploads/activities/4458/attachments/ergazomai_ara_katoiko-22710.pdf. [ελήφθη: 21.09.2017]

iv. Διδακτορικές Διατριβές

- Γκοβούση, Σοφία, Η. 2011. Συγκροτήματα κατοικιών οργανωμένης δόμησης στην Ελλάδα: δυνατότητες και προοπτικές αναβάθμισης των οικισμών του Οργανισμού Εργατικής Κατοικίας (Ο.Ε.Κ.). Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Πολυτεχνική Σχολή - Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών - Τομέας Αρχιτεκτονικού Σχεδιασμού και Αρχιτεκτονικής Τεχνολογίας
- Κερεστετζή, Βασιλεία. 2004. Παραγωγικές εγκαταστάσεις εξόρυξης και εργατικοί οικισμοί μεταλλωρύχων

της γαλλικής εταιρείας μεταλλείων Λαυρίου. Αθήνα: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (ΕΜΠ), Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών – Τομέας 1 Αρχιτεκτονικού Σχεδιασμού.

- Πετράκη, Γεωργία. 1993. Οι διαδικασίες ένταξης των χωρικών στο εργοστάσιο: η περίπτωση των Θεσσαλών στην Κλωστοϋφαντουργία ΑΙΓΑΙΟΝ, Λαυρίου (1960-1980). Παρίσι: Πανεπιστήμιο Paris VII - Τμήμα Κοινωνιολογίας.

v. Εγκυκλοπαίδειες και λεξικά όρων

- Μπούρας, Χ. & Φιλιππίδης, Δ. (επιμ.). 2013. Αρχιτεκτονική, Αθήνα: Μέλισσα.

- Viollet-le-Duc, Eugène-Emmanuel. 1854-1869. Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle. vol. VI. Paris: Ancienne Maison Morel.

vi. Λευκώματα φωτογραφιών

- Μάνθος, Γ., Κ. 1990. Μεταλλευτικό Μεταλλουργικό Λαύριο. Λαύριο: Δήμος Λαυρεωτικής.

- Μάνθος, Κ., Γ. 2017. Η βοή του χρόνου : το νεότερο Λαύριο της μεταλλείας και της μεταλλουργίας. Λαύριο : Εταιρεία Μελετών Λαυρεωτικής (Ε.ΜΕ.Λ.).

vii. Ηλεκτρονική Βιβλιοθήκη

- Académie de Strasbourg [FR], <http://www.crdp-strasbourg.fr/data/patrimoine-industriel/>

- Bibliothèque nationale de France, <https://gallica.bnf.fr/>

- Centre d'Innovation et de design au Grand-Hornu [BE], <http://www.cid-grand-hornu.be/fr/>

- Jeanneau, Yves. 1986. Le logement et son mineur, εντός της έκδοσης : Desbois, Evelyne, Jeanneau, Yves, Mattéi, Bruno, La foi des charbonniers / Les mineurs dans la Bataille du charbon 1945-1947, Paris: éditions de la Maison des sciences de l'homme.

Διαθέσιμο: <https://books.openedition.org/editionsmslh/2289#authors>, [Ελήφθη: στις 16.09.2018]

- Ledoux, Charles. 1872. Le Laurium et les mines d'argent en Grèce. *Revue des Deux Mondes*. T.97.

Διαθέσιμο : https://fr.wikisource.org/wiki/Le_Laurium_et_les_mines_d%E2%80%99argent_en_Gr%C3%A8ce. [Ελήφθη: στις 20.09.2018]

- Mairie de Mulhouse, <https://www.mulhouse.fr/>

- Ministère de la Culture, <http://www.culture.gouv.fr/>

- Musée Virtuel du logement social, <http://musee-hlm.fr/>

- Rudofsky, Bernard. 1964. *Architecture without architects: an introduction to non-pedigreed architecture*. New York: The Museum of Modern Art.

Διαθέσιμο: https://www.moma.org/documents/moma_catalogue_3459_300062280.pdf. [Ελήφθη: στις 19.11.2018]

- Schneider et Cie. 1914. *Les établissements Schneider: l'économie sociale*. Paris: Imprimerie générale Lahure.

Διαθέσιμο: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5652006x?rk=21459;2>. [Ελήφθη: στις 19.11.2018]

7. Πηγές εικόνων *

Εισαγωγή

1. Τοπογραφικό διάγραμμα του αρχαίου βιομηχανικού οικισμού του Θορικού [Α. Μ. Γκιώνη], βασισμένο σε σχέδιο πραγματοποιημένο από τη Βελγική Αρχαιολογική Αποστολή, [επεξεργασμένο, σχέδιο εκ νέου από προσωπικό φωτογραφικό αρχείο]
2. Διάγραμμα χρήσεων [Α. Μ. Γκιώνη] βασισμένο στο γενικό σχέδιο της ανασκαφής (1976-1978) στο βιομηχανικό οικισμό «Ασκληπιακό» της Σούρεζας, του Καθ. Κ. Κονοφάγου (Ε.Μ.Π.), [Κονοφάγος, Κ. 1980. σ. 377]
3. Τοπογραφικό με τις μεταλλευτικές παραχωρήσεις στη Λαυρεωτική, 1889, [Μάνθος, Κ. Γ. 2017. σ.132]
4. Σχέδιο μηνιαίου πλάνου διάνοιξης νέων στοών για εξόρυξη στα μεταλλεία της Πλάκας, σε κλίμακα 1: 2.000, της Γαλλικής Εταιρείας Μεταλλείων Λαυρίου, αρχείο Π. Ε. Ζαρμπ
5. Γεωλογικές τομές Λαυρεωτικής, [επεξεργασμένο], Διαθέσιμο: <http://www.orykta.gr/hartes-elladass/106-geologikos-xartis-lavrion-sounion-marinos-petrascheck-1956>
6. Λαυρεωτική, οι θέσεις των αρχαίων σκωριών κατά την επιτροπή Π. Βουγιούκα, 1865, [Μάνθος, Κ. Γ. ό.π. σ. 47] / επεξεργασμένο

Πολεοδομικός σχηματισμός

7. Κάτοψη αρχαίου βιομηχανικού οικισμού Kahun, στο δυτικό τμήμα βρίσκονται οργανωμένες οι κατοικίες των εργατών, Αίγυπτος (σε σχέδια από δημοσίευση του Professor Flinders Petrie, Illahun, Kahun and Gurob, pl. xiv.) - W.M.F. Petrie: Illahun, Kahun and Gurob, London, 1891 (Plate XIV; W.M.F. Petrie, G. Brunton, M.A. Murray, Lahun II, London, 1923, Plates II, XXXIII, XXXVIA; B. J. Kemp, Ancient Egypt. Anatomy of a Civilization, London, 1989, Fig. 53.)
8. Σκηνές καθημερινής ζωής μπροστά από τον καθεδρικό ναό του Αγίου Μάρκου, Fuggerei, Ausburg, Γερμανία, 1900, <https://www.fugger.de/en/singleview/article/life-in-a-500-year-old-tradition/1.html>
9. Σχέδια τυπικής κατοικίας των Fuggerei και τοπογραφικό διάγραμμα οικισμού, Mózer István - Timon Kálmán, Αποτύπωση 1982, Mózer István - Timon Kálmán, Korszerű kertes beépítések, a sorházról a lakódomb, Műszaki. Könyvkiadó, Budapest, 1982, https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop412A/2011-0055_low_rise_high_density/ch03s03.html
10. Fuggerei, Ausburg, Γερμανία, σήμερα, <https://vimeo.com/105550265>
11. Βιομηχανικός οικισμός του Arkwright, Αγγλία, σήμερα, <https://www.revolutionaryplayers.org.uk/cromford-a-factory-community/>
12. Εργατικές κατοικίες Ironbridge, Αγγλία αρχές 20ού αιώνα και σήμερα <https://twitter.com/blisthill/status/872411425309945856>
13. John Bulmer, View Over The Potteries, Stoke On Trent, 1963, <https://huxleyparlour.com/works/view-over-the-potteries-stoke-on-trent-1963-1/>
14. Άποψη από το Richmond Hill της πόλης του Leeds, Αγγλία λιθογραφία του 1885, <https://core1220spring2012tr3.wordpress.com/2013/03/12/industrialization/>
15. Σχέδια τυπικής κατοικίας βιομηχανικού οικισμού της σοκολατοποιίας Noisiel-Menier, από τον κατάλογό της για τη Διεθνή Έκθεση Παρισιού το 1889, τυπογραφία του E. Plon, Nourrit et Cie, 1889, © Cité de l'architecture et du patrimoine / Musée des Monuments français / Bérangère Lomont, <https://www.citedelarchitecture.fr/fr/collection/parcours-thematiques/habiter-larchitecture-du-baron-haussmann-nos-jours>
16. Γενική άποψη του εργοστασίου Noisiel και των εγκαταστάσεών του. Στο βάθος οι εργατικές κατοικίες. Λιθογραφία, δημοσίευση στο φυλλάδιο της εταιρείας Menier, Παγκόσμια Έκθεση του Παρισιού, 1889, <https://www.familistere.com/fr/decouvrir/une-architecture-au-service-du-peuple/phalanstere-familistere-et-cites-ouvrieres>
17. «Το Phalanstère στην υπηρεσία της ανθρωπότητας» - Λιθογραφία του J. Hervé, Bordeaux, εκτύπωση και λιθογραφία του H. Faye, [προ Μαρτίου του 1838], http://expositions.bnf.fr/utopie/grand/3_30.htm

18. Χαρακτηριστικό οικοδομικό τετράγωνο στην οδό Coburg, Poundbury, Αγγλία,
<http://www.fulminiesatette.it/modules/news/print.php?storyid=826>
19. Το συγκρότημα καταλυμάτων Gallarate των Aldo Rossi και Carlo Aymonino, Μιλάνο 1972, [σχεδιασμένο αρχικά για άστεγο πληθυσμό], η φωτογραφία του Luke Fiederer, 2017, "AD Classics: Gallarate Quarter / Aldo Rossi & Carlo Aymonino",
<https://www.archdaily.com/867165/ad-classics-gallaratese-quarter-milan-aldo-rossi-carlo-aymonino>
20. Η Cité Industrielle, όπως την οραματίστηκε ο Tony Garnier, Ιστοσελίδα εθνικού κέντρου αρχιτεκτονικής και πολιτιστικής κληρονομιάς της Γαλλίας (FR),
https://www.citedelarchitecture.fr/sites/default/files/documents/2017-09/fo_citeindustrielle_def.pdf, σ. 7
21. Διάγραμμα [Α. Μ. Γκιώνη], βασισμένο στο σχέδιο γενικής διάταξης και χρήσεων (zoning) της Cité Industrielle του Tony Garnier, ό.π.,
https://www.citedelarchitecture.fr/sites/default/files/documents/2017-09/fo_citeindustrielle_def.pdf, σ. 3
22. Απεικόνιση του Phalanstère με την κοινωνική θεώρηση του Charles Fourier στις υποσημειώσεις,
https://fr.wikipedia.org/wiki/Fichier:Houghton_Soc_860.05_-_Fug%C3%A8re,_phalanst%C3%A8re.jpg
23. Τμήμα κάτοψης (το ανατολικό μισό) ενός ορόφου του κεντρικού περιπτέρου του Palais Social. Χαρακτική που εκδόθηκε το 1871 από τον Jean-Baptiste André Godin στο βιβλίο του Κοινωνικές Λύσεις. Συλλογή Familistère de Guise., <https://www.familistere.com/fr/decouvrir/une-architecture-au-service-du-peuple/le-familistere-de-guise/le-palais-social>
24. Σχέδια και πίνακες ενοικίων του Familistère de Guise. Printed, Thierry & Cie, 1884. Συλλογή Familistère του Guise,
<https://www.familistere.com/fr/decouvrir/une-architecture-au-service-du-peuple/les-chiffres-du-palais>
25. Συγκέντρωση μαθητών στην εσωτερική αυλή του κεντρικού περιπτέρου του Palais Social. Ανώνυμου φωτογράφου, 1890, Συλλογή Familistère του Guise,
<https://www.histoire-image.org/de/etudes/palais-social-ouvriers>
26. Εσωτερική αυλή του Familistère, το 2017, "La fête du travail", εορτασμός των 150 χρόνων (1867-2017) ίδρυσής του, <http://www.lunion.fr/28453/article/2017-04-30/fete-du-travail-en-forme-d-anniversaire-au-familistere-de-guise>
27. Το τοπογραφικό διάγραμμα της περιοχής, όπου επισημαίνεται η ζώνη των εργατικών κατοικιών (1920) και το σημερινό CID - Κέντρο Καινοτομίας και Σχεδιασμού, Grand-Hornu, UNESCO World Heritage Site 2012, <http://vangoghborinage.canalblog.com/archives/2018/02/21/36162630.html> και <https://www.cirkwi.com/fr/circuit/34363-circuit-de-mons-vers-le-grand-hornu-mac-s-et-cid-hainaut>
28. Η cité ouvrière του Grand-Hornu, 1840,
<http://vangoghborinage.canalblog.com/archives/2018/02/21/36162630.html>
29. Η cité ouvrière του Grand-Hornu σήμερα,
http://www.cid-grand-hornu.be/en/Grand-Hornu/The_movie/89/
30. Cité Napoléon, 58-60, rue Rochechouart, 1849,
<https://pbs.twimg.com/media/CKL2THBWgAQzSBu.jpg>
31. Cité Napoléon, άποψη εσωτερικής αυλής (La Cour Saint-Hilaire), στην τελετή ίδρυσης το 1851 και σήμερα, <http://www.neufhistoire.fr/articles.php?lng=fr&pg=1978&tconfig=0> και <http://unpetitpoissurdix.fr/2014/08/24/la-cite-napoleon/>
32. Σχέδιο της πόλης του Mulhouse, 1886, συμπληρωμένο από τη δημοτική υπηρεσία Δημοσίων Έργων, [επεξεργασμένο], <https://www.mulhouse.fr/fr/plan-de-mulhouse-1886/>
33. Τοπογραφικό διάγραμμα γενικής διάταξης των εργατικών κατοικιών της Mulhouse, όπως διαμορφώθηκαν κατά τα έτη 1854 έως 1897 και οι τυπολογίες τους, [επεξεργασμένο],
<https://www.cairn.info/le-logement-social-en-france-9782707113795-p-43.htm>
34. Σχέδια των βασικών τριών τύπων κατοικιών του E. Muller, 1867,
http://www.crdp-strasbourg.fr/data/albums/cite_ouvriere/index.php?img=20&parent=1
35. Άποψη εργατικών κατοικιών στη Mulhouse. Φωτογραφία Alph. Wioland & Cie, 1905. Bibliothèque de l'Université et de la Société industrielle de Mulhouse, <https://www.familistere.com/fr/decouvrir/une-architecture-au-service-du-peuple/phalanstere-familistere-et-cites-ouvrieres>

36. Κάτοψη υπογείου (κελάρι), ισογείου και ορόφου διπλοκατοικίας 4 δωματίων, https://www.lecreusot.com/site/decouvrir/histoire/litterature/economie_sociale/economie_sociale_habitation.php
37. Κάτοψη κατοικίας 3 δωματίων, https://www.lecreusot.com/site/decouvrir/histoire/litterature/economie_sociale/economie_sociale_habitation.php
38. Εργατικές κατοικίες του 1908, Saint-Eugène, Le Creusot, source : le site du Ministère de la Culture, <http://www2.culture.gouv.fr/documentation/merimee/PDF/sri26/IA71000173.PDF>
39. Οι προϋπολογισμοί μιας αστικής οικογένειας και μιας οικογένειας εργατικής τάξης (σε φράγκα/χρυσό), <http://www.ac-grenoble.fr/college/guilherand/file/creusot.pdf>
40. Χάρτης του κόλπου Εργαστηρίων από τους αξιωματικούς του γαλλικού ναυτικού A. Rouzolz, M. Leborgne, Arago, Berryer, Chevalier, Απρίλιος του 1870, [Δερμάτης, Λαύρειο το μαύρο φως, ΤΠΠΛ (ΕΜΠ) 2003, σελ. 113]
41. Το αντλιοστάσιο του φρέατος ύδρευσης της πόλης στη θέση «Νεράκι», Vallée (de) Noria (επιστολικό δελτάριο), [Μάνθος, Κ. Γ. 2017. ό.π. σ. 334]

Καταγραφή εργατικής κατοίκησης Λαυρεωτικής

42. Στο διάγραμμα παρατηρείται η δορυφορική διάταξη της εργατικής κατοίκησης (ανεξαιρέτως φορέα) με κέντρο –σημείο αναφοράς το λιμένα του Λαυρίου που έχει σχηματιστεί από την ίδρυση της πόλης το 1864 έως σήμερα
43. Εργατική κατοίκηση εντός του πολεοδομικού ιστού της πόλης
44. Αρχική επιλογή οικισμών προς ανάλυση
45. Αεροφωτογραφία της πόλεως του Λαυρίου με τους επιλεγμένους προς ανάλυση οικισμούς, 29 Μαρτίου 1934, [Μάνθος, Κ. Γ. 2017. ό.π. σ. 280] / επεξεργασμένο
46. Διάγραμμα αντιπαραβολής τοποθεσίας οικισμών και βιομηχανικών κελυφών, 2018

Οικιστικά σύνολα προς ανάλυση

47. Γενική άποψη των εγκαταστάσεων της Ελληνικής εταιρείας και της συνοικίας Σπανιόλικά, ελαιογραφία του Νικηφόρου Λύτρα, [Μάνθος, Κ. Γ. 2017. ό.π. σ. 108]
48. Τοπογραφικό των εγκαταστάσεων της εταιρείας και της πόλης, κατά L. Chollet, 1876 (αρχείο Μ. Μαρκουλή) και σε μεγέθυνση το βιομηχανικό χωριό των Εργαστηρίων, τα Σπανιόλικά, [Μάνθος, Κ. Γ. 2017. ό.π. σ. 74] / επεξεργασμένο
49. Ο ψευδοφεγγίτης (oeil-de-boeuf) σε δευτερεύουσα όψη, ο οποίος έχει καλυφθεί, Σπανιόλικά, 2018, [προσωπικό αρχείο]
50. Η δυτική πλευρά του λιμανιού των Εργαστηρίων, αριστερά οι κτιριακές εγκαταστάσεις που στέγαζαν τις ισπανικές καμίνους, τύπου Castiliano, ανάτηξης των αρχαίων σκωριών για την παραγωγή σκληρού μεταλλικού αργυρούχου μολύβδου, πίσω τους οι πρώτες κατοικίες των Ισπανών καμινευτών (Σπανιόλικά) και δεξιά τα γραφεία διεύθυνσης της εταιρείας Hilarion Roux et Cie, σημερινό Δημαρχείο (φωτ. 1η Νοεμβρίου, 1866), [Μάνθος, Κ. Γ. 2017. ό.π. σ. 49]
51. Πίνακας μισθοδοσιών τα έτη 1866-1868, βασισμένος σε στοιχεία από το βιβλίο : [Δερμάτης. 2003. ό.π. σ. 127]
52. Πανοραμική άποψη της πόλης από τη δύση (φωτ. Αδελφών Ρωμαϊδη, 1888), [Μάνθος, Κ. Γ. 2017. ό.π. σ. 284]
53. Σκίτσα εναλλακτικών όψεων των οικιστικών μονάδων, [Αγριαντώνη. 1994. σ. 145]
54. Πίνακας αύξησης πληθυσμού στα πρώτα χρόνια της λειτουργίας της εταιρείας «Hilarion Roux et Cie», βασισμένος σε χωρίο από το βιβλίο : [Δερμάτης. 2003. ό.π. σ. 122, 123]
55. Οικιστική μονάδα στη συνοικία Σπανιόλικά, 2018 [προσωπικό αρχείο]
56. Σκίτσα άποψης οικισμού από την οδό Γ. Πλουμίδη, [Α. Μ. Γκιώνη], 2018
57. Διάγραμμα κατανομής χώρων σε κατοικία στα Σπανιόλικά σήμερα, 2018, [Αρχείο Κ. Γ. Μάνθου / επεξεργασμένο]

58. Τμήμα οικιστικής μονάδας με προσθήκη, στη συνοικία Σπανιόλικα, 2018, [προσωπικό αρχείο]
59. Το φαινόμενο της αντιπαροχής, Σπανιόλικα, 2018, [προσωπικό αρχείο]
60. Διάγραμμα μεταβολών στον οικισμό, σύγκριση τοπογραφικού διαγράμματος 1876 με εκείνο του 2018, με μαύρο χρωματισμό επισημαίνεται η κατοικία που μελετήθηκε
61. Τοπογραφικό των μεταλλουργικών εγκαταστάσεων και της συνοικίας του Κυπριανού, 1893, [Μάνθος, Κ. Γ. 2017. ό.π. σ. 134]
62. Στο κέντρο οι κατοικίες των μηχανικών της Γαλλικής Εταιρείας, αριστερά η καθολική εκκλησία της Αγίας Βαρβάρας προστάτιδας των μεταλλωρύχων, στο βάθος οι εγκαταστάσεις της Γ.Ε.Μ.Α. και δεξιά σε σειρά το παντοπωλείο της Γ.Ε.Μ.Α., κατοικίες υπαλλήλων και το πολιτιστικό κέντρο μουσικών κυρίως εκδηλώσεων της «Ευτέρπης». Στο κέντρο το αλσύλλιο όπου αργότερα μετατράπηκε σε φοινικόδασος., (επιστολικό δελτάριο, σειρά Λαυρίου, Νο 7, φωτ. Σ.Μ. Βήκου), [Μάνθος, Κ. Γ. 2017. ό.π. σ. 306]
63. Κατοικίες μηχανικών [Β' φάση], [Μάνθος, Κ. Γ. 2017. ό.π. σ. 305]
64. Το φοινικόδασος σήμερα, 2018, [προσωπικό αρχείο]
65. Η οδός Καμαρέζης σήμερα, 2018, [προσωπικό αρχείο]
66. Πίνακας διακύμανσης αριθμού εργαζομένων τα έτη 1878 έως το 1917, [Δερμάτης. 2003. ό.π. σ. 449]
67. Σκίτσο όψης κατοικιών εν σειρά, [Α.Μ. Γκίωνη], 2018
68. Ο βιομηχανικός οικισμός του Κυπριανού [Α' Φάση / Αρχείο Η. Κ. Κονοφάγου], [Μάνθος, Κ. Γ. 2017. ό.π. σ. 308]
69. Διάγραμμα φάσεων εξέλιξης οικισμού και ταξικού καταμερισμού, με μαύρη σκίαση επισημαίνονται οι κατοικίες που μελετήθηκαν
70. Πίνακας διοικητικής ιεραρχίας σύμφωνα με το σύστημα Bedaux, [Δερμάτης. 2003. ό.π. σ. 450]
71. Διάγραμμα κατανομής χώρων στις παρακείμενες κατοικίες [σε συστοιχία των 6] μεταλλωρύχων με οικογένεια, βασισμένο σε σχέδια [Μάνθος, Κ. Γ. 1995. σ. 53 / επεξεργασμένο]
72. Διάγραμμα κατανομής χώρων στις παρακείμενες κατοικίες [σε συστοιχία των 3] ανώτερων στελεχών, βασισμένο σε σχέδια [Μάνθος, Κ. Γ. 1995. ό.π. σ. 47 / επεξεργασμένο]
73. Διάγραμμα κατανομής χώρων στις παρακείμενες κατοικίες [σε συστοιχία των 6] υπαλλήλων, βασισμένο σε σχέδια [Μάνθος, Κ. Γ. 1995. ό.π. σ. 35 / επεξεργασμένο]
74. Οι κατοικίες της εργατικής τάξης ενώ στο βάθος διακρίνονται η αυτοσχέδια συνοικία του Νυχτοχωρίου καθώς και η συνοικία της αστικής τάξης της Αγίας Παρασκευής, [Αρχείο Η. Κ. Κονοφάγου], [Μάνθος, Κ. Γ. 2017. ό.π. σ. 309]
75. Πρώην κατοικίες εργατών σήμερα, 2018 [προσωπικό αρχείο]
76. Πρώην κατοικίες υπαλλήλων σήμερα, 2018 [προσωπικό αρχείο]
77. Πρώην κατοικίες μηχανικών σήμερα, 2018 [προσωπικό αρχείο]
78. Οι αυτοσχέδιες υπόσκαφες κατοικίες του οικισμού Καλύβες, 1890, [Μάνθος, Κ. Γ. 2017. ό.π. σ. 315]
79. Τμήμα αεροφωτογραφίας, 10.02.1971, [αρχείο Οργανισμού Λιμένα Λαυρίου / επεξεργασμένο]
80. Απόσπασμα από το γενικό πολεοδομικό σχέδιο του Δήμου Λαυρεωτικής όπου αποτυπώνεται ο οικισμός, 1982, [αρχείο Οργανισμού Λιμένα Λαυρίου / επεξεργασμένο]
81. Λεπτομέρειες υλικών τοιχοποιίας σήμερα, 2018 [προσωπικό αρχείο]
82. Αυλή κατοικίας σήμερα, 2018 [προσωπικό αρχείο]
83. Άποψη εγκαταλειμμένης υπόσκαφης κατοικίας σήμερα, 2018 [προσωπικό αρχείο]
84. Κατασκευαστικές λεπτομέρειες οροφής, 2018 [προσωπικό αρχείο]
85. Σχέδια αποτύπωσης κατοικίας στα Σαντοριναίικα, 2018 [σε συνεργασία με τον Π.Π. Γκίωνη]
86. Χαρακτηριστικό πεζούλι εξωτερικά υπόσκαφου δωματίου, 2018 [προσωπικό αρχείο]
87. Διάγραμμα παρατήρησης μεταβολών στον οικισμό, σύγκριση αεροφωτογραφίας 1971 με εκείνη του 2018, με το μαύρο χρωματισμό επισημαίνεται η κατοικία που αποτυπώθηκε
88. Σωρεία υλικών σε τοιχοποιία και στέγη, 2018 [προσωπικό αρχείο]
89. Τα στενά σοκάκια των Σαντοριναϊκών σήμερα, 2018 [προσωπικό αρχείο]
90. Ο κυανός χρωματισμός στα παράθυρα σήμερα, 2018 [προσωπικό αρχείο]
91. Επιστροφή πτημένου ελληνικού στρατού και καταυλισμοί Μικρασιατών στον ελλαδικό χώρο, ιστότοπος Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, <http://www.kms.org.gr/>

92. Κατασκευή αντίσκηνων για τους Μικρασιάτες, ιστότοπος Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, <http://www.kms.org.gr/>
93. Καταυλισμοί Μικρασιατών στον ελλαδικό χώρο, ιστότοπος Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, <http://www.kms.org.gr/>
94. Πίνακας κατανομής των προσφύγων κατά την ηλικία, σύμφωνα με την απογραφή του 1923, από δημοσίευση στο βιβλίο : [Μπαμπούνης. 1986. ό.π. σελ. 344]
95. Πίνακας κατανομής των προσφύγων κατά την επαρχία καταγωγής, σύμφωνα με το «Μητρώο αμφότερων των φύλων – 1938» του Δήμου Λαυρίου, από δημοσίευση στο βιβλίο : [Μπαμπούνης. 1986. ό.π. σ. 343]
96. Τα Μανιάτικα, σημερινή συνοικία Νεάπολης, δεξιά το 2ο Δημοτικό Σχολείο Αρρένων και αριστερά το Δημοτικό Σχολείο Θηλέων, επιστολικό δελτάριο, [Μάνθος, Κ. Γ., 2017. ό.π., σελ. 302]
97. Τοπογραφικό διάγραμμα διανομής προσφυγικών οικοπέδων και οικίσκων των περιοχής του Αγ. Ανδρέα, εγκεκριμένο από το Υπουργείο Οικονομικών το 1936, [Αρχείο Κ. Γ. Μάνθου], από δημοσίευση στο βιβλίο : [Μπαμπούνης. 1986. ό.π. σ. 346-347]
98. Η ζωή στα στενά του συνοικισμού του Αγίου Ανδρέα, 1927, [Μάνθος, Κ. Γ. 2017. ό.π. σ. 303]
99. Σκηνές καθημερινής ζωής στον συνοικισμό του Αγίου Ανδρέα, 1927, [Μάνθος, Κ. Γ. 2017. ό.π. σ. 303]
100. Κάτοψη ισογείου προσφυγικού συγκροτήματος παραπηγμάτων [1: χαγιάτι, 2: υπνοδωμάτιο, 3: δωμάτιο που συχνά γίνεται μαγειρείο]. Σκαρίφημα του αρχιτέκτονα Κ. Γ. Μάνθου Αθήνα, Ιούνιος 1984, από δημοσίευση στο βιβλίο : [Μπαμπούνης. ό.π. σ. 348]
101. Πορφυρός χρωματισμός σε όψη, 2018 [προσωπικό αρχείο]
102. Χλοερός χρωματισμός σε όψη, 2018 [προσωπικό αρχείο]
103. Κατασκευαστικές λεπτομέρειες οροφής, 2018 [προσωπικό αρχείο]
104. Το προσφυγικό χαγιάτι, 1985, [Μπαμπούνης. ό.π. σ. 350]
105. Το προσφυγικό χαγιάτι σήμερα, 2018 [προσωπικό αρχείο]
106. Σημειολογία βυζαντινής παλέτας
107. Τα στενά σοκάκια σήμερα, 2018 [προσωπικό αρχείο]
108. Σχέδια αντικατάστασης στέγης, προσθήκης υπογείου και αντισεισμικού ελέγχου σε κατοικία του συνοικισμού του Αγ. Ανδρέα στην οδό Πλειώνη [αρχείο Ν. Γκιώνη / επεξεργασμένο]
109. Άποψη δώροφης διπλοκατοικίας στην οδό Άρεως - ορατό το φαινόμενο της αντιπαροχής, 2018 [προσωπικό αρχείο]
110. Το φαινόμενο της αντιπαροχής και της εγκατάλειψης των προσφυγικών κελυφών, 2018 [προσωπικό αρχείο]
111. Διάγραμμα παρατήρησης μεταβολών στον οικισμό, σύγκριση τοπογραφικού διαγράμματος 1927 με εκείνο του 2018, με μαύρο χρωματισμό επισημαίνεται η κατοικία που μελετήθηκε
112. Όψη 2 εκ των 4 κατοικιών τύπου τετραγώνου της Mulhouse (carré mulhousien), στο βάθος η καπνοδόχος της πρώην Γαλλικής Εταιρείας, 2018 [προσωπικό αρχείο]

Επίλογος

113. Συνθήματα κατά της Thatcher μέχρι και σήμερα σε τοίχους στο Λονδίνο, <https://www.flickr.com/photos/delete08/8697049206>
114. Cité Manifeste, 2005, <http://www.jeannouvel.com/projets/cite-manifeste/>
115. Life Reusing Posidonia programme, <https://www.domusweb.it/en/architecture/gallery/2019/01/31/14-social-dwellings-in-formentera-link-respect-for-tradition-and-for-the-environment.html>
116. Προσφυγικά της οδού Αλεξάνδρας, 2014, <http://www.kathimerini.gr/759372/opinion/epikairothta/politikh/ta-prosfygika-tis-lewforoy-ale3andras>
117. Πρόπλασμα εργατικών κατοικιών του ΟΕΚ στο Λαύριο, 1998, Αρχείο ΟΕΚ
118. Εγκατάσταση του Ai Weiwei “The Law of the Journey”, Πράγα 2017, <https://www.nytimes.com/2018/04/24/arts/ai-weiwei-refugee-project-qatar-china.html>
119. Διάγραμμα στοιχείων Οικιστικής και πλέγμα συσχετίσεων, Κ. Α. Δοξιάδη, <http://controlspacelab.blogspot.com/2014/01/>

120. Διάγραμμα οικιστικών μονάδων του Elemental στην Quinta Monroy, Χιλή 2008
121. Διώροφες οικιστικές μονάδες του Alejandro Aravena στην Quinta Monroy, Χιλή 2008, <https://www.archdaily.com/10775/quinta-monroy-elemental>
122. Το σχήμα του Vierkandt [1931], όπως το σχηματοποίησε ο Kriesis [1951], το οποίο συμπληρώνεται με την «Κοσμοθεωρία και Προσωπικότητα του ή των Δημιουργών», [επεξεργασμένο], <https://www.greekarchitects.gr/gr/αρχιτεκτονικες-ματιες/ιδεολογια-και-πολεοδομια-id9967>
123. Σχηματική αναπαράσταση του σύγχρονου κόσμου από τον Alain Badiou, [Badiou, A. & Gauchet, M. 2016. σ. 266] / επεξεργασμένο
124. Για μια νέα συλλογική κατοίκηση, του Ivo Goetz, εξώφυλλο από το βιβλίο : [Maak. 2015. σ.1]

*Σε όλα διαγράμματα δεν αναφέρεται πηγή, πρόκειται για δημιουργήματα της συγγραφέως.

Αφετηρία της εν λόγω ερευνητικής εργασίας υπήρξε η αιμής εμφάνιση της εργατικής κατοικίας την περίοδο του σχηματισμού της νεότερης πόλης του Λαυρίου, η οποία δημιουργήθηκε κι εξελίχθηκε παράλληλα με τη μεταλλευτική και μεταλλουργική κυρίως βιομηχανία της χώρας. Η συνύπαρξη των βιομηχανικών οικισμών με τη λειτουργία των μεταλλείων συνετέλεσαν στη δημιουργία, στη διαμόρφωση καθώς και στην εξέλιξη του ιδιόμορφου ύφους της πόλεως.

Πρόθεση της έρευνας είναι η διερεύνηση και η αναγνώριση των επιρροών ανατολής και δύσης στην κατοικία εμπλεκόμεντας στη μελέτη την εξέλιξη της οργανωμένης δόμησης στον ευρωπαϊκό χώρο τέλη 19^{ου} αιώνα και αρχές 20^{ου}, μια χρονική περίοδο έντονης μετακίνησης πληθυσμών και ριζικών αλλαγών στον τομέα της κατοίκησης.

Στην πορεία, η μελέτη εστιάζει στους πληθυσμούς οι οποίοι κατέφτασαν στην περιοχή της Λαυρεωτικής την περίοδο 1865 έως 1930 με σκοπό την εύρεση εργασίας, καθώς και στον τρόπο με τον οποίο μεταφράστηκε αυτό αρχιτεκτονικά φέροντας στοιχεία διαφορετικών πολιτισμικών υποβάθρων. Εν ολίγοις, επιλέγονται 4 οικισμοί και εμβαθύνουμε στην εσωτερική διάρθρωσής τους. Αναλύεται επίσης ο σχεδιασμός που ακολουθήθηκε από τα εκάστοτε προγράμματα κοινωνικής κατοίκησης, δημιουργώντας παράλληλα μια ενιαία χωρική ολότητα.

Τέλος, εξετάζονται τα πορίσματα της έρευνας σε συνδυασμό με την ανάλυση που προηγήθηκε και τίθεται το ερώτημα ποιος θα είναι ο νέος ρόλος του Λαυρίου ως προς την υποδοχή και στέγαση πληθυσμών εν όψει των αλλαγών που επίκεινται.